

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 4 (342) ЧЕРВЕНЬ

2021

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Всесвітня історія, Історія України,
Історіографія та спеціальні історичні дисципліни

№ 4 (342) червень 2021

Засновано в лютому 1997 року

Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки) (Категорія „Б”)
Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 1188 від 24.09.2020 р.

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
„Україніка наукова” (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 28 травня 2021 року)

Виходить двічі на рік

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Семеріков С. О. – доктор педагогічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри інформатики та прикладної математики (Україна)

Заступники головного редактора:

Караман О. Л. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту педагогіки і психології (Україна)

Набока О. В. – доктор історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри історії України (Україна)

Шехавцова С. О. – доктор педагогічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, декан факультету іноземних мов (Україна)

Відповідальні редактори:

Юрків Я. І. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри соціальної педагогіки (Україна)

Забудкова О. А. – кандидат історичних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, старший викладач кафедри історії України (Україна)

Кокнова Т. А. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри романо-германської філології (Україна)

Члени редакційної колегії:

Бабіч В. І. – доктор педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, професор кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Власенко К. В. – доктор педагогічних наук, професор, Донбаська державна машинобудівна академія, завідувач кафедри математики та моделювання (Україна)

Глуховцева К. Д. – доктор філологічних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства (Україна)

Дмитренко В. І. – доктор філологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет, професор кафедри української та світової літератур (Україна)

Заблоцький В. В. – доктор наук з державного управління, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, директор навчально-наукового інституту публічного управління, адміністрування та післядипломної освіти (Україна)

Кобзар О. І. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський університет економіки й торгівлі, професор кафедри ділової іноземної мови (Україна)

Кушнірова Т. В. – доктор філологічних наук, професор, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, професор кафедри германської філології та перекладу (Україна)

Литвин М. Р. – доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувач відділу (Україна)

Лукасевич-Велеба Й. – доктор педагогічних наук, Академія спеціальної педагогіки імені Марії Гжегожевської, професор педагогічного факультету (Республіка Польща)

Любимова С. А. – кандидат філологічних наук, доцент, Київський національний лінгвістичний університет, докторант кафедри англійської філології, перекладу і філософії мови імені проф. О. М. Мороховського (Україна)

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Україна)

Моїсєєнко О. Ю. – доктор філологічних наук, професор, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, професор кафедри англійської мови (Україна)

Нефьолов Д. В. – доктор історичних наук, доцент, Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, доцент кафедри історії (Україна)

Отравенко О. В. – кандидат педагогічних наук, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання (Україна)

Прошкін В. В. – доктор педагогічних наук, Київський університет імені Бориса Грінченка, професор кафедри комп’ютерних наук і математики (Україна)

Саснко В. Г. – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент кафедри олімпійського та професійного спорту (Україна)

Священко З. В. – доктор історичних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання (Україна)

Си Цзюньцінь – доктор філологічних наук, професор, Ланьчжоуський університет, факультет російської мови та літератури (КНР)

Ткачук В. В. – кандидат педагогічних наук, Криворізький національний університет, асистент кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки (Україна)

Хахула Л. І. – кандидат історичних наук, доцент, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, старший науковий співробітник (Україна)

Юган Н. Л. – доктор філологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри іноземних мов (Україна)

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія „Вісника” приймає статті обсягом 5 – 7 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) – 3,8 см; верхній колонтитул – 1,25 см, нижній – 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***), 2014.

Статті у „Віснику” повинні бути розміщені за рубриками. Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний).

Через рядок від УДК в лівому верхньому кутку вказуються прізвище, ім’я по-батькові автора (повністю, шрифт жирний). На наступному рядку – учений ступінь, звання, посада, місце роботи; e-mail; ORCID ID (персональний код, який необхідно отримати, заповнивши анкету за посиланням: <https://orcid.org/register>).

Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); визначення методики дослідження (сукупність методів дослідження, їх основний зміст, характеристики і показники, які вони фіксують, та одиниці вимірювання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела в тексті оформлюються таким чином: у круглих дужках зазначається прізвище автора, та рік видання роботи (наприклад, Шумська, 2010). Якщо потрібно послатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою (наприклад, Афанасьєва, 2016; Богданова & Саннікова, 2015; Моого, 2006). Якщо використовуються цитати, статистика тощо, то слід вказати номер сторінки посилання (Афанасьєва, 2016, с. 46; Bruner, 2012, р. 24).

Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після заголовку „Список використаної літератури” (без двокрапки) у порядку цитування й оформлюються відповідно до ДСТУ 8302:2015. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім’я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Для коректного індексування публікацій наукометричними системами після „Списку використаної літератури” необхідно навести References. Посилання в **References** мають бути оформлені латиною; для кирилических цитувань слід транслітерувати імена авторів та назви видань; останні також слід навести в англійському перекладі в [ ] з зазначенням мови оригіналу в дужках, наприклад, [in Russian], [in Ukrainian]. Назви періодичних видань слід наводити відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN. В елементах опису не можна замінити латинські літери на кириличні. Цитування в References мають бути оформлені за стандартом APA.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 1600-1800 знаків (українською, російською та англійською мовами) із зазначенням прізвища, ім’я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3-5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім’я, по-батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу (повністю), домашня адреса; e-mail та номери телефонів (службовий, домашній, мобільний) трьома мовами (українською, російською та англійською).

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

1. **Zamuruitsev O. V., Krylova A. M.** Research of archaeological monuments of the late nomads of Southern Ukraine in the XIX–XX centuries: a new view on historiography..... 4
2. **Zhiryakov O. Yu., Pachev S. I.** Using the alternative history method in the study of World War II..... 16
3. **Алексєєва М. О.** Американський часопис „Свобода” про світову підтримку Мирослава Січинського українським населенням з 1908 по 1916 рр. 27
4. **Алтухов О. А.** Регіональна періодика як джерело з історії розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст..... 43
5. **Короткова О. О.** Гумор та сатира у відносинах українського народу і духовенства (історико-джерелознавчий аналіз)..... 57
6. **Черняхівська О. М.** Том “Луганська область” енциклопедичного багатотомника “Історія міст і сіл Української РСР”: особливості підготовки..... 70

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

7. **Бурьян М. С., Бурьян М. А.** Південний Кавказ у планах воюючих сторін напередодні Кримської війни (1853–1856)..... 84
8. **Даценко А. С.** Селянство Донбасу в умовах першої війни радянської Росії проти УНР і Донецько-Криворізька Радянська республіка..... 99
9. **Забудкова О. А.** Зовнішній вигляд та інфраструктура міст сучасної Луганщини у XIX – на початку XX ст. за матеріалами статистичних джерел 110
10. **Коваль А. І.** Монгольський міжнародний порядок у середині XIII ст. згідно із свідченнями папського легата Джиованні дель Плано Карпіні..... 130
11. **Набока О. В., Алексєєва М. О., Лебедєв Д. В., Овчаренко А. В.** Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст..... 142
12. **Рубан М. Ю., Белицький П. В.** Становлення та розвиток залізничної інфраструктури Станиці Луганської (1898–1945)... 159
13. **Щербина Н. Ф.** Бібліотеки та їх діяльність у контексті історико-краєзнавчого розвитку в регіоні..... 176

**МЕТОДОЛОГІЯ,
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЮЗНАВСТВО**

УДК 903'15(477.7)“18/19”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-4-15

Zamuruitsev Oleksii Viktorovich,

PhD (History), Associate Professor of the
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University,
Melitopol, Ukraine.
sarmat254@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4193-5745>

Krylova Alla Mykolayvna,

PhD (History), Associate Professor of the
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University,
Melitopol, Ukraine.
allakr2014@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9507-1818>

**RESEARCH OF ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
OF THE LATE NOMADS OF SOUTHERN UKRAINE
IN THE XIX–XX CENTURIES:
A NEW VIEW ON HISTORIOGRAPHY**

The term „late nomads” in modern science refers to several nomadic peoples who successively replaced each other in the steppes of the Northern Black Sea coast during the X–XIV centuries. Usually, these include Pechenegs, Torks (Guzovs), Polovtsians and Tatars (or Tatar-Mongols).

The problem of studying their political history, many important elements of material and spiritual culture, continues to be quite relevant today. Domestic archeology has made a significant contribution to the development of this issue.

The first works in which an attempt was made to investigate the history of these peoples appeared in the second half of the XIX century. They belonged to the pen of domestic researchers N. Aristov, I. Berezin, P. V. Golubovsky and others (Aristov, 1877; Berezin, 1864; Golubovsky, 1883). The basis of their work was a variety of written sources, including the work of Constantine Porphyry „On the management of the empire” (mid-tenth century). descriptions of the travels of the pope's envoys to the Mongol khan, the Dominican monks Plano Carpini and Rubruk (mid-thirteenth century) and numerous ancient Russian chronicles. Despite their relatively incomplete and

fragmentary nature of these reports, they became an important element of the overall historical picture of the political life of nomadic peoples in this period (Makhnovets, 1989; Kostyantyn Porphyrogenitus, 1989; Shastina, 1957).

At the end of the XIX – beginning of the XX century, domestic archeology is actively involved in these researches. Thus, in particular, M. E. Brandenburg excavated the Chernoklobutsk mounds in Poros (Right Bank of the Dnieper), V. A. Gorodtsov studied nomadic burials in the Seversky Donets basin, D. I. Yavornytsky – in the Lower Dnieper (Brandenburg, 1908; Gorodtsov, 1907; Evarnitsky, 1907).

The researchers immediately tried to determine the ethnicity of the monuments they discovered. The well-known Russian archaeologist A. A. Spitsyn took an active part in this work, dividing all the burials excavated in Poros into Pecheneg, Torche and Berendei (Spitsyn, 1899).

At the same time, in a number of works, researchers continued the initiated by A. A. Spitsyn's scientific understanding of burial mounds, trying to connect them with nomadic peoples, which are quite clearly localized in written sources of the time. When dividing the materials into groups, they are primarily due to the fact that each nation had its own special funeral rite, which was unique to him (Baran et al., 1986, p. 17).

However, for a long time, these attempts were rather isolated and fragmentary. Archaeological science came to the need to develop a fairly effective methodology and typological – chronological processing of monuments of late nomads only in the middle of the XX century, and until now it was limited to the active accumulation of archaeological material.

Giving a general assessment of pre-revolutionary research, we can determine that they were conducted by individual enthusiastic scientists and therefore were often limited and superficial. Much of the archaeological material accumulated during these years was later lost forever. Despite this, such studies marked the beginning of the study of the cultures of nomadic peoples of the tenth – fourteenth centuries. and the accumulation of scientific knowledge about them.

Further work in this direction was continued during the Soviet era. This was facilitated by certain steps taken by the Soviet government in this direction. These include decrees and regulations on the protection of historical and cultural monuments and the creation of an appropriate system of archaeological institutions, which organized and managed the relevant scientific research throughout the country.

A striking example of this was the construction of Dniproges. In 1927–1932, comprehensive research was conducted in the area of the proposed works, during which, among other things, the burials of nomads of the X–XIV centuries were discovered. In the late 1940s – early 1950s in connection with the planned construction of hydraulic structures and the creation of the Kakhovka reservoir, in areas that needed flooding, large-scale archaeological work was carried out (Grakov, 1950, p. 4–5).

Important for their continuation was the beginning of the construction of a wide network of irrigation systems throughout the South Ukraine in the mid-1960s. For scientific works in the area of their construction, the Institute of the USSR Academy of Sciences organized permanent archaeological expeditions (Pletneva, 1981, p. 34–35).

Thanks to the success of domestic archeology in the 1960s and 1970s, the first generalizing works on this issue were published, which were based on a huge accumulated archaeological material. Among them, it should be noted the monograph of G.A. Fedorov-Davydov, in which the author, having studied more than 1000 known at the time, burial complexes, divided all this very significant material of the late nomads into certain dated blocks: X–XI century; XI century; end of XII – beginning of XIII century.

In the fourth block the author included materials of the XIII–XIV centuries, the time of domination and prosperity of the Golden Horde.

In addition to inventory analysis, G. A. Fedorov-Davidov developed a typology of features of the funeral series, characteristic of each of the periods. Using the distribution of monuments by chronological periods and comparing the data with information from written sources, he tried to establish possible types of burial structures that allow ethnic characteristics. It turned out that the quantitative subtypes of the so-called „pure” complexes with reliable ethnic characteristics are extremely small. The vast majority of them were represented as if „mixed” types of burials, which were the result of ethnocultural contacts of different nomadic peoples.

Typologically, such mixed features were traced in the borrowings of certain features of the tomb structure, in particular the burial chamber; means of laying the skeleton of the deceased and his horse, the orientation of the burial, etc.

Examining the burial inventory of such burials, this researcher came to the conclusion that changes in the burial complexes of nomads of the Golden Horde were associated with other nomadic ethnic groups who came with the Mongols from Siberia, which had new features, namely burials with a northern orientation, lining graves, stone calculations over graves, etc. (Fedorov-Davidov, 1966).

Research G.A. Fedorov-Davidov were continued in the works of other scientists. Among them, it should be noted the famous researcher S.A. Pletnev. which for the first time defined the main features of the funeral rite and material culture of various ethnic groups of nomads of this time, which became to some extent textbook in domestic archeology.

However, S. A. Pletnyova noted that the bulk of nomadic burials in all periods, especially in Polovtsian (XII – early XIII centuries), were mixed: Pecheneg-Torches-Polovtsian. According to her, as a result of constant population movements and mixing of different hordes in the steppes, a new funeral rite was formed, which reflected the features of the rites of all three major nomadic ethnic groups. Thus, unlike other researchers, she believed that

the meridional orientation of burials, which prevailed in the Golden Horde times among the nomadic population of southern Ukraine, actually appeared much earlier - in the Polovtsian period. Such an unusual orientation, according to the researcher, has analogies not only in distant Asian burials, but also in earlier times in the Eastern European steppes (Pletneva, 1975).

According to her, the „classical” monuments of Pecheneg culture were characterized by shallow inlet graves, with burials of the horse's head and legs to the left of the man, the western orientation of the burial, the presence of tombs-symbols (cenotaphs). Funeral equipment includes: stirrups with a blindfold, ring bridles, short straight sabers, bows with heavy medium overlays, pendants in the form of stylized birds and more (Pletneva, 1990, p. 150).

At the same time, according to S. A. Pletneva, among the burials of Pechenegs unaccompanied by a stuffed horse, more than half of the dead were imprisoned without any belongings. Among them are sometimes skeletons with a skull to the south. Most likely, the author concludes, these are burials made according to the Muslim rite. In her opinion, this indicates that Islam began to penetrate the nomadic European steppe long before the emergence of the Golden Horde (Pletneva, 2003, p. 77).

Torches burials, in her opinion, were almost indistinguishable from Pecheneg. The most characteristic feature of this group is the placement of the remains of a horse not next to a person, but on a separate longitudinal step, on the side of it, or on a special wooden ceiling of the grave. Their total number is relatively small, they differ from similar Pecheneg monuments, mainly by some features in the design of the burial chamber (the presence of a longitudinal step, a wooden ceiling) (Garustovich&Ivanov, 2001, p. 39).

They are united with the previous monuments by a whole series of common features. These include: western orientation of burials; introduction into the composition of the funeral set similar remains of a horse (head and limbs); almost the same (by type) set of inventory. This allowed some researchers to conclude that Torche burials are almost indistinguishable from Pecheneg burials (Garustovich&Ivanov, 2001, p. 41).

At the same time, in the works of S. O. Pletneva noted that such differences still exist and they are manifested primarily in the features of the funeral rite. In this case, only „pure” or „classic” torches are considered. The most characteristic feature of this group, in her opinion, is the placement of the remains of a horse not next to a person, but on a separate longitudinal step, on the side of it, or on a special wooden ceiling of the grave (Baran et al., 1986, p. 390).

In the „classical” funeral rite of the Polovtsians, the researcher singled out the presence of stones (crepes) in the construction of the tomb; dominance of the eastern orientation of burials; placing in the grave, next to a man, a whole skeleton of a horse or his stuffed animal. Funeral items are

characterized by: very curved long sabers, oval armchairs, silver and iron „rods”, earrings with a fake biconical bead, etc. (Baran et al., 1986, p. 392).

Most Polovtsian burials took place in mounds of earlier epochs, mounds of earth and stones were poured over especially wealthy Polovtsians, and a stone sculpture was placed on top.

In addition to male burials, there are also female burials. They all have a relatively rich funeral inventory: earrings, breast ornaments, pendants, metal mirrors, rings, sometimes twisted hryvnias (symbols of power). All this inventory testifies to the rather high position of women in Polovtsian society (Pletneva, 1975, p. 116–122).

From household items in the graves of late nomads of the middle of the 11-first half of the 13 century AD. there are armchairs, knives, scissors, metal mirrors, boilers, bowls, earthenware, fishing hooks. Armchairs have an open oval with curved ends, an oval or a rectangle. In some burials, including women's, there are ancient russian elements.

The nomads of this time had the following main features of the funeral rite:

- inlet graves in the mounds of earlier epochs in rectangular or oval pits. The deceased lies elongated on his back, most often in a coffin, less often in a log or wooden cemetery; often burial is accompanied by horse bones lying in anatomical order;

- burial in a rectangular pit with a step on which, as a rule, the horse was placed; the deceased was laid stretched out on his back in a coffin or on a litter;

- similar burials previous with wooden flooring;

- similar burials to the previous ones in the tomb with lining.

Almost all burials are accompanied by a variety of inventory that determines the social status of the buried (Baran et al., 1986, p. 509–511).

A special and unique element in the funeral rite is the presence of stone „women” on the mound. These stone sculptures have undergone their evolution from sculptures with a barely defined face without arms to statues with clearly defined sexual characteristics, the presence of hands, a vessel at the level of the abdomen. Sometimes the stone „women” were almost portraits. But somewhere at the end of the XII century, both among men's and women's sculptures began to be observed a certain primitivization (Pletneva, 1975, p. 153–155).

In the middle of the XIII – XIV centuries. the south-eastern part of the Lower Dnieper was captured by the Tatar-Mongols and became part of the Golden Horde, but this circumstance did not have a significant impact on the ethnic composition and cultural traditions of the region. The new conquerors quickly dissolved into the total number of local nomads. Data from modern archeology show that the nature of the funeral rite retains the main features of the Polovtsian period. This indicates the acceptability of the population of the region. At the same time, the ritual of erecting stone statues and shrines

disappears. The only find in the territory of modern Ukraine of the burial of the Polovtsian aristocracy – the Chingul mound (the middle of the XIII century) belongs to the same period.

At the same time, new features can be traced in it. They are expressed, in particular, in a wider range of orientation of graves, in a set of inventories (bone plates, quivers with original ornaments, rings, tweezers, ceramic necklaces and buttons covered with blue glaze, etc.). The number of burials without a horse is sharply increasing. Part of such burials with an orientation to the east, northeast and even north, usually with a large set of inventories, can be (assuming) attributed to the Polovtsians, and dated to the middle – the second half of the XIII century. Their emergence may be due to the general deterioration of the social and economic situation of some nomads who were under Mongol rule.

The other part of the burials, with an orientation to the west and southwest, is typical of the XIV century. Among them there are very rich burials, but in general the burials do not have a very large set of inventories or it is absent at all. The appearance and gradual spread from the end of the thirteenth century among the nomadic population of the Lower Dnieper without inventory burials with a characteristic orientation to the east, can be associated with the adoption of Islam in the nomadic environment.

Thus, the funeral rite of the late nomads of the mid-XI – first half of the XIII century carries elements of various funeral rites. The available inventory makes it possible to determine the ethnic and social affiliation of the buried.

Orientation of the buried is known to be only part of the funeral ritual and is observed not only within the „ethnic territory”, but also outside it. For this reason, revealing, as far as possible, the ethnocultural features of the Turks and Mongols, modern researchers have been able to justify and propose a specific ethnocultural attribution of different groups of nomads in Eastern Europe on archaeological evidence.

Among scholars, at that time there was some controversy about certain features of the funeral rite of different groups of late nomads. In particular, the work of domestic scientist A. G. Atavin, published in the 1980s, is devoted to this issue.

She, in particular, touches on the problem of typology of the remains of the legs of a stuffed horse in late nomadic burials. According to his conclusions, the articulation of the legs on the first and second joints is a sign of Pecheneg and Torche burials, and the articulation of the horse's skeleton on the third joint, as well as the burial of an entire horse's skeleton, was characteristic of Polovtsians. Thus, in his opinion, this funeral custom was a certain „ethnochronological” feature (Atavin, 1984).

He was objected to by S. A. Pletnyova, who believed that the burial with the third type of articulation of the horse's legs and the burial of his full skeleton was not an ethnic but a social feature, and it could be used to bury

any more or less wealthy nomad, regardless from his ethnicity (Pletneva, 2003).

Another controversial issue of that time was the problem of the origin and attribution of a separate group of burials of nomads in graves with linings. Many researchers, faced with the problem of determining the ethnicity of such burial structures, pointed to very similar monuments in Central Asia, in the early Middle Ages. The spread of these types of burials in the Golden Horde was associated with the possible transfer and spread of this tradition, along with its bearers, who came from the traditional habitats of the Genghisids. The existence of a similar method of burial in the medieval Mongols indicate the data of medieval sources (Garustovich, 2001).

The presence of non-inventory burials of the Golden Horde, some experts have considered as evidence of the presence of foreign ethnic components in a homogeneous nomadic environment, or the possibility of their correlation with the burials of the Islamic population is not excluded (Gening et al., 1990, p. 36–37).

The same type is widespread in early medieval Muslim necropolises. Thus, the researcher E. A. Khalikova, describing the canons of the funeral rite of Muslims, also pointed to this type of burial, as one of the main requirements of Islam to the funeral rite (Elnikov, 2004, p. 84–85).

The problem of correlation of different groups of burial monuments of the nomadic population of the modern South of Ukraine is reflected in the works of the domestic scientist O. O. Dobrolyubsky. Assessing the probable causes of mixing different forms of funeral rites, he hypothesized the existence of a certain „transitional” stage at which medieval nomads began to lose their characteristic features of the funeral rite since the „pre-Mongol” period. In his opinion, during the history of the Golden Horde there was a change in the traditional orientation of nomadic burials to one „common” – Western, which is rightly associated by many contemporary researchers with the general Islamization of the nomadic population of the Golden Horde.

Describing the attempts of predecessors to correlate the burial monuments of medieval nomads with certain tribes and nationalities, A. O. Dobrolyubsky noted that they were rarely successful. Most researchers sought to identify and „fix” a certain set of formal and typological characteristics of the rite and inventory for different ethnic groups of nomads. Expressing his attitude to a number of types of burial structures of nomads, including those in which there is a predominantly western orientation, A. O. Dobrolyubsky emphasized their inherent mixture of different features. In his opinion, in the Golden Horde era, the process of ethnocultural assimilation of many groups of nomads was determined, in particular, in the refusal to preserve the orientations of graves around the world (Dobrolyubsky, 1988, p. 221–222).

Developing this idea, another scientist, E. I. Narozhny noted that such innovations in the system of funeral rites should be considered as a reflection

of certain processes that took place in a nomadic environment. In other words, we are talking about some very significant changes in the funeral rites, caused by changes both within nomadic society and the corresponding influence of external causes and conditions.

According to him, at the beginning of the history of the Golden Horde, not the Mongols and their accompanying ethnic groups from the depths of Central Asia, but their direct descendants, born and raised in Eastern Europe, become participants in the processes of mutual influence of cultures. The indisputable result of the latter was to be, at least, the spread of the same signs of a „mixed” funeral rite, about which O. O. Dobrolyubsky wrote. According to his conclusions, the Golden Horde burial complexes were the result of interethnic synthesis between the descendants of the Polovtsian and „Mongol” population of the XIV century. The process of ethnocultural mixing of Polovtsians and Mongols was to promote the manifestation of a kind of „ethno-unifying” processes in the Golden Horde (Narozhny, 2005, p. 197).

Among other scientific works, we can note the work of Ukrainian researcher M. V. Yelnikov, which provides a theoretical generalization of the burial monuments of the late nomads of the Lower Dnieper during the Golden Horde and reflects new views on the nature and extent of the tribes' influence on the funeral rite, the dependence of ethnocultural manifestations on the dynamics of development of the western wing of the state of Ulus Juchi is determined.

In his opinion, the presence of the Lower Dnieper in the Golden Horde caused a very difficult ethnocultural situation. Significant interaction between settled locals with nomads were mostly features of cultural and trade exchange and were not assimilative, the main reason for which was belonging to different religious denominations and household (Elnikov, 2004, p. 84-110).

Concluding the general review on a particular topic, it should be noted that despite the significant progress of domestic science in the XIX–XX centuries in this direction, many issues on this issue are still quite controversial and need further and careful study. At the same time, analyzing the general picture of the development of historiography in this period, it should be noted that it created the preconditions for its further scientific research today.

Список використаної літератури

1. Аристов Н. О земле половецкой. Одесса : Тип. В. И. Давиденко, 1877. 26 с. **2. Атавин А. Г.** Некоторые особенности захоронений коня в кочевнических погребениях X–XIV вв. *Советская археология*. 1984. № 1. С. 134–143. **3. Археология** Украинской ССР: в 3 т. / И. И. Артеменко (гл. ред.) и др. К. : Наук. думка, 1985–1986. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. К., 1986. 573 с. **4. Березин Н. И.** Очерки внутреннего устройства Улуса Джучиева. *Записки Восточного отделения Русского*

археологического общества. Санкт-Петербург : б. и., 1864. Т. VIII. С. 387–494. **5. Бранденбург Н. Е.** Журнал раскопок 1888–1902 гг. Санкт-Петербург : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. VII. 220 с. **6. Гарустович Г. Н.,** Иванов В. А. Огузы и печенеги в евразийских степях. Уфа : Гилем, 2001. 212 с. **7. Генинг В. Ф.,** Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). К. : Наук. думка, 1990. 304 с. **8. Голубовский П. В.** Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар. *Университетские известия.* 1883. № 1. С. 131–154. **9. Городцов В. А.** Типы погребений печенегов, торков, половцев и татар до XIV в. *Труды XIII Археологического съезда.* М., 1907. Т. II. С. 39–41. **10. Граков Б. Н.** Отчёт Скифской степной экспедиции ИИМК АН СССР за 1950 г. М. : НА ИА НАНУ, 1950. **11. Добролюбский А. О.** Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. К. : Наукова думка, 1988. 140 с. **12. Ельников М. В.** Грунтовый кочевнический могильник Мамай-Гора XIV века из Нижнего Поднепровья. *Татарская археология.* 2004. № 1-2 (12-13). С. 86–110. **13. Багрянородный Костянтин.** Об управлении империей. М. : Наука, 1989. 496 с. **14. Літопис Руський за Іпатським списком / пер. Л. Махновець.** Львів-К. : Дніпро, 1989. XIV. 590 с. **15. Нарожный Е. И.** Средневековые кочевники Северного Кавказа. Армавир : АГПУ, 2005. 212 с. **16. Плетнева С. А.** Половецкая земля. М. : Наука, 1975. **17. Плетнева С. А.** Половцы. М. : Наука, 1990. 208 с. **18. Плетнева С. А.** Кипчаки и половцы. *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья. IV–XIII века.* Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 2003. С. 149–169. **19. Спицын А. А.** Курганы киевских торков и берендеев. *Записки Русского археологического общества.* СПб., 1899. Т. XI. Вып. 1-2. С. 156–160. **20. Плетнева С. А.** Степи Евразии в эпоху средневековья. М. : Наука, 1981. 305 с. **21. Фёдоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М. : Изд-во МГУ, 1966. 276 с. **22. Путешествия в восточные страны** Плано Карпини та Рубрука / Н. П. Шастина. М. : Географгиз, 1957. 272 с. **23. Эварницкий Д. И.** Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии. *Труды XIII Археологического съезда.* М., 1907. Т. 1. С. 108–157.

References

1. Aristov, N. (1877). O zemle poloveckoj [About the Polovtsian land]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities.* Odessa: Tip. V. I. Davidenko [in Russian]. **2. Atavin, A. G.** (1984). Nekotorye osobennosti zahoroneniij konya v kочеvнических погребениях X–XIV vv. [Some features of horse burials in nomadic burials of the X–XIV centuries]. *Sovetskaya arheologiya – Soviet archeology, 1,* 134–143 [in Russian]. **3. Artemenko, I. I.** (Eds.). (1985–1986).

Arheologiya Ukrainskoj SSR: v 3 t. [Archeology of the Ukrainian SSR: in 3 v.]. K.: Nauk. dumka. Vol. 3: Ranneslavyanskij i drevnerusskij periody [Early Slavic and Old Russian periods] / V. D. Baran, R. S. Orlov, P. P. Tolochko i dr. [in Russian]. **4. Berezin, N. I.** (1864). Oчерki vnutrennego ustrojstva Ulusa Dzhuchieva [Essays on the internal structure of Ulus Dzhuchiev]. *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Russkogo arheologicheskogo obshchestva – Notes of the Eastern Branch of the Russian Archaeological Society*, VIII, 387-494. Saint-Peterburg [in Russian]. **5. Brandenburg, N. E.** (1908). Zhurnal raskopok 1888–1902 gg. [Excavation journal 1888–1902]. (Vols. VII). Saint-Peterburg: T-vo R. Golike i A. Vil'borg [in Russian]. **6. Garustovich, G. N., & Ivanov, V. A.** (2001). Oгуzy i печенегі v evrazijskih stepyah [Oguzes and Pechenegs in the Eurasian steppes. Ufa: Gilem [in Russian]. **7. Gening, V. F., Bunyatyan, E. P., Pustovalov, S. Zh., & Rychkov, N. A.** (1990). Formalizovanno-statisticheskie metody v arheologii (analiz pogrebal'nyh pamyatnikov) [Formalized statistical methods in archeology (analysis of burial sites). K.: Nauk. dumka [in Russian]. **8. Golubovskij, P. V.** (1883). Pechenegi, tyurki i polovcy do nashestviya tatar [Pechenegs, Turks and Polovtsians before the invasion of the Tatars]. *Universitetskie izvestiya – University news*, I, 131-154 [in Russian]. **9. Gorodcov, V. A.** (1907). Tipy pogrebenij pechenegov, torkov, polovcev i tatar do XIV v. [Types of burials of the Pechenegs, Torks, Polovtsians and Tatars before the XIV century]. *Trudy XIII Arheologicheskogo s"ezda – Proceedings of the XIII Archaeological Congress*, II, 39-41 [in Russian]. **10. Grakov, B. N.** (1950). Otchyot Skifskoj stepnoj ekspedicii IIMK AN SSSR za 1950 g. [Report of the Scythian steppe expedition of the Institute of History and Mathematics of the USSR Academy of Sciences for 1950]. M.: NA IA NANU [in Russian]. **11. Dobrolyubskij, A. O.** (1988). Kochevniki Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya v epohu srednevekov'ya [Nomads of the North-Western Black Sea Region in the Middle Ages]. K.: Naukova dumka [in Russian]. **12. El'nikov, M. V.** (2004). Gruntovyj kochevnicheskij mogil'nik Mamaj-Gora XIV veka iz Nizhnego Podneprov'ya [Soil nomadic burial ground Mamai-Gora of the XIV century from the Lower Dnieper region]. *Tatarskaya arheologiya – Tatar archeology*, 1-2 (12-13), 86-110 [in Russian]. **13. Bagryanorodnij Kostyantyn.** (1989). Ob upravlenii imperiej [On the management of the empire]. M.: Nauka [in Russian]. **14. Litopys** Ruskyi za Ipatskym spyskom [Chronicle of the Russian according to the Ipat list]. (1989). Per. L. Makhnovets. (Vols. XIV). Lviv-K.: Dnipro [in Ukrainian]. **15. Narozhnyj, E. I.** (2005). Srednevekovye kochevniki Severnogo Kavkaza [Medieval nomads of the North Caucasus]. Armavir: AGPU [in Russian]. **16. Pletneva, S. A.** (1975). Poloveckaya zemlya [Polovtsian land]. M.: Nauka [in Russian]. **17. Pletneva, S. A.** (1990). Polovcy [Polovtsi]. M.: Nauka [in Russian]. **18. Pletneva, S. A.** (2003). Kipchaki i polovcy [Kipchaks and Cumans]. *Kochevniki yuzhnorusskih stepej v epohu srednevekov'ya. IV–XIII veka – Nomads of the southern Russian steppes in the Middle Ages. IV–XIII*

centuries. Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian]. **19. Spicyn, A. A.** (1899). Kurgany kievskih torkov i berendeev [Mounds of Kiev torques and berendeeds]. *Zapiski Russkogo arheologicheskogo obshchestva – Notes of the Russian Archaeological Society*, XI, 1-2, 156-160. SPb. [in Russian]. **20. Pletneva, S. A.** (Eds.) (1981). Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya [Steppes of Eurasia in the Middle Ages]. M.: Nauka [in Russian]. **21. Fyodorov-Davydov, G. A.** (1966). Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'yu zolotoordynskih hanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. M.: Izd-vo MGU [in Ukrainian]. **22. Shastina, N. P.** (Eds.). (1957). Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini ta Rubruka [Travels to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruk]. M.: Geografiz [in Russian]. **23. Evarnickij, D. I.** (1907). Raskopki kurganov v predelakh Ekaterinoslavskoj gubernii [Excavation of burial mounds within the Yekaterinoslav province]. *Trudy XIII Arheologicheskogo s"ezda – Proceedings of the XIII Archaeological Congress*, I, 108-157 [in Russian].

Замуруйцев О. В., Крылова А. М. Історіографія дослідження археологічних пам'яток пізніх кочівників Півдня України у ХІХ – ХХ ст.

У статті розглядається питання дослідження у вітчизняної науці археологічних пам'яток, так званих, пізніх кочівники у ХІХ–ХХ ст. На основі існуючих джерел, автори визначили його основні етапи та найбільш характерні риси. Зокрема, визначається що перші подібні спроби були зроблені ще у дореволюційний період і вони поклали початок вивченню культур кочових народів Х–ХІV ст. та накопиченню наукових знань про них. У подальшому ці дослідження отримали новий підхід. Так, завдяки успіхам вітчизняної археології у 60–70-х рр. ХХ ст. вийшли перші узагальнюючі роботи, серед яких слід відзначити монографію Г. А. Федорова-Давидова, який уперше розділив пам'ятки пізніх кочівники на певні датовані хронологічні блоки.

Ключові слова: пізні кочівники, пам'ятка, поховальний інвентар, археологія.

Замуруйцев А. В., Крылова А. Н. Историография исследования археологических памятников поздних кочевников юга Украины в ХІХ–ХХ вв.

В статье рассматривается вопрос исследования в отечественной науке археологических памятников т.н. поздних кочевников в ХІХ–ХХ вв. На основе существующих источников, авторы определили его основные этапы и наиболее характерные черты. В частности, первые подобные попытки были предприняты еще в дореволюционный период и они положили начало изучению культур кочевых народов Х–ХІV в. и накоплению научных знаний о них. В дальнейшем, эти исследования

получили новую жизнь. Так, благодаря успехам отечественной археологии в 60–70-х гг. XX в. вышли первые обобщающие работы, среди которых следует отметить монографию А. Федорова-Давыдова, который впервые разделил памятники поздних кочевников на определенные датированы хронологические блоки.

Ключевые слова: поздние кочевники, достопримечательность, погребальный инвентарь, археология.

Zamuritsev O. V., Krylova A. M. Research of archaeological monuments of the late nomads of Southern Ukraine in the XIX–XX centuries: a new view on historiography

The article considers the issue of research in domestic science of archeological monuments, the so-called, late nomads in the XIX–XX centuries. Based on existing sources, the authors identified its main stages and most characteristic features. In particular, it is determined that the first such attempts were made in the pre-revolutionary period and they marked the beginning of the study of nomadic peoples of the tenth-fourteenth centuries and the accumulation of scientific knowledge about them. Later, these studies received a new lease of life. Thus, thanks to the success of domestic archeology in the 1960s – 1970s, the first generalizing works were published, among which the monograph of G. A. Fedorov-Davydov, who first divided the monuments of the late nomads into certain dated chronological blocks. These studies have been continued in the works of other scientists. Among them, it should be noted the famous researcher S.A. Pletnev, which for the first time defined the main features of the funeral rite and material culture of various ethnic groups of nomads of this time, which became to some extent textbook in domestic archeology. At the same time, the authors determine that despite the significant successes of domestic science in the XIX–XX centuries in this direction, many issues on the outlined issues still remain quite controversial and need further study.

Keywords: late nomads, monument, funeral inventory, archeology.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2021 р.

Прийнято до друку 30.04.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.2:94(477)“1941/1945”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-16-26

Zhiryakov Olexandr Yuriovich,

PhD (History), Associate Professor of the

Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University,

Melitopol, Ukraine.

velchevaug@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5587-1378>

Pachev Serhii Ivanovich,

PhD (History), Associate Professor of the

Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University,

Melitopol, Ukraine.

cbmdpu@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3521-7942>

USING THE ALTERNATIVE HISTORY METHOD IN THE STUDY OF WORLD WAR II

Many generations of historians have been brought up on the postulate that the word „if” is incorrect in historical research, about the futility of any attempt to describe historical events in terms of assumptions. Despite this, in recent decades, alternative history has increasingly attracted the attention of researchers. On the one hand, it is following fashion, trying to „revive” the form of historical narrative, to make it more interesting and, thus, more attractive to readers. On the other hand, alternative history is gradually gaining a place under the sun and in serious historical research as a special method, which is sometimes simply irreplaceable in the interpretation of individual historical facts.

Researchers of alternative history emphasize that it is closely related to traditional history and is necessary „for a more multidimensional, true view of the past...” (Kotlyar, 2016, p. 65). The correct application of this method can really be very useful in solving some real scientific problems. This is especially true of the study of the historical process in the so-called „bifurcation points”, in which, as in the fork, there is a choice of further development and, accordingly, the rejection of other options that were not destined to take place.

The history of the Second World War is one of those problem-thematic areas of historical research in which the use of the method of alternative history is the most promising. To test the effectiveness of this method and its scope, it needs to be discussed by a wide range of historians in a scientific discussion. Therefore, the study of the method of alternative

history in the historiography of the Second World War and the presentation of its main provisions is relevant.

The purpose of this article is to compare the main methodological approaches to the application of the method of „alternative history” in the historiography of the Second World War, to determine the degree of their expediency and correctness. To achieve this goal, the following tasks are set: to consider the genesis of the method of „alternative history”, to establish and disclose its key provisions, algorithm of use, application and features of use in British and Russian historiography.

The method of „alternative history” is one of the youngest directions in the methodology of historical research. It is known by many names: alternative history, counterfactual history, „experimental” history, retroalternative studies, etc. (Savelyeva, 1997, p. 647–654; Khuk, 1994, p. 206–208). As V. A. Nehamkin rightly points out in his doctoral dissertation, „one of the important tasks in the field of alternative history is to substantiate the scientific nature of counterfeit research, which is due to the current opinions of some scientists about their anti-scientific. The real role and significance of research data in the system of scientific knowledge should be established” (2008). Since the term „alternative history” became best known in the works of American science fiction writers Raymond Douglas „Ray” Bradbury's „A Sound of Thunder” (1952) and Paul Anderson's „The Time Patrol” (1955), many historians are still inclined to accept the alternative history not as a method of historical research, but as a genre of fiction.

The first known use of alternative history was noted by the ancient Roman historian Titus Livius in his epic treatise „History of Rome from the founding of the city” (Tit Liviy, 1989). In Book IX, written about 35 BC, several pages were devoted to the hypothetical campaign of Alexander the Great in Rome in 323 BC, which, according to Libya, would end in the complete defeat of the great conqueror. Despite the obvious bias, some of the historian's assumptions sound quite sober. However, this was only an episode, an ornate passage within a completely traditional historical work.

The famous British historian George Trevelyan became the first author of a full-fledged scientific work using alternative history. However, this happened at a relatively young age of the scientist, when he won a competition with the work „If Napoleon won the Battle of Waterloo” (1907), and at that time this article did not attract much attention.

Another Englishman, D .S. Squire, collected various publications on this topic and in 1931 published the first such collection of popular science essays „If It Had Happened Otherwise” (Savelyeva, 1997, p. 209).

Sir Arnold Toynbee, already a world great historical science, wrote articles „If Alexander had not died then ...” and „If Philip and Artaxerxes had survived ...” (Toynbi, 1979; Toynbi, 1994) (in the first he considered the hypothetical consequences of prolonging the life of the hero of antiquity, and in the second – his earlier death). With these sensational works, Toynbee

actually initiated such a direction in history as retro-forecasting. However, Toynbee's evidence was based on the use of imagination, and therefore was much closer to fiction than to real science. Colleagues-historians perceived Toynbee's exercises as „pranks of genius”, a kind of scientific leisure.

The works of Trevelyan, Toynbee, and Squire's collection were the basis for the „scientific-historical alternative” which has long been considered the stepson of historical science.

However, in the eyes of the majority of experts, alternative history continued to be a fun game of imagination, rather than a scientific method.

The breakthrough came thanks to the American economic historian Robert Vogel, when in 1964 his infamous book was published, with the inconspicuous title „Railways and the economic growth of America: essays on econometric history” (Levchik, 1989, p. 181).

The fact is that in American historical science it was traditionally believed that the mass construction of railways in the 19th century was one of the main reasons for such vigorous economic development of the country. Vogel, by mathematical calculations, built the so-called counterfactual model – a hypothetical version of US development, in which instead of railways, the main means of transportation in the American space would be stagecoaches and steamships.

The result of unbiased calculations turned out to be paradoxical – the real contribution of railway construction to economic development was negligible (equal to the US national product in a few months), and demand for railways was artificially provoked by steel tycoons. Thus, Vogel's work on the spot killed one of the „sacred cows” of American historical science! And the tool was not theoretical mental juggling, and strict language of numbers. In 1993, for his research, the scientist was awarded the Nobel Prize in Economics.

Although Vogel's conclusions were not approved by all experts, the main result of his work was a radical change in the views of the scientific community on „alternative history”. From now on, retro-forecasting began to be perceived as an integral part of a very serious area of historical science, the so-called „Cliometry” (historical and mathematical research). The construction of alternative historical models has also become considered quite acceptable, albeit somewhat exotic, scientific method for other areas of historical science.

Another cornerstone of retro forecasting is the ideas of the famous Belgian scientist, Nobel laureate Ilya Prigogin. According to the synergetic approach developed by him, the development of society is not rigidly defined. There is an alternation of periods of evolution, when the vector of development of society can not be changed and periods of bifurcation points.

The subject of retro-forecasting is the study of bifurcation points (better known as „fork”), some key moments in history, during which the choice of the path of further development of society from a fan of different alternatives. The choice in such situations almost always occurs in conditions

of uncertainty and instability of the balance of social forces. Therefore, bifurcation may be affected by seemingly insignificant and subjective circumstances.

Since the works of famous historians J. Trevelyan and A. J. Toynbee already existed in British historiography, new works using the method of alternative history have not been self-censored by researchers. The traditional diversity of methodological approaches in British historical science has also contributed to the rejection of the principle of determinism – „History does not know the conditional slope”. It seems that it was British military historians who were psychologically and methodologically best prepared to use alternative history, for which they simply needed to adapt the well-known method of military staff play from the future to the past. It is therefore not surprising that the first major monograph on alternative history was written by Kenneth Maxi, a former officer of the Royal Tank Regiment and then a well-known English historian of World War II.

In 1980 his monograph „Invasion” was published (in 2001 the second edition of „Invasion: German Invasion of England, July 1940” was published). This monograph identified the features of the use of the method of alternative history in modern British historiography.

First, the modifier is chosen by the researcher arbitrarily and its affiliation to bifurcation points is not substantiated. Second, the main method of research is narrative, often with the inclusion in the text of the documents of the basic Reality. Accordingly, the description of tactical skirmishes is very wordy and detailed. Although the course and results of tactical combat are determined by the Ostrogradsky-Lanchester equations, deviations from the average norm are not significant. And therefore are not of interest and are usually not considered. Third, the researcher introducing a modifier and constructing an alternative reality, the information field in which historical characters act, takes the same from the basic reality.

It cannot be said that alternative history was a „terra incognita” for Soviet historical science, but for obvious reasons, Soviet historiography, guided by the principles of Marxism and partisanship, strongly rejected the „alternative” of social development. As noted by L.R. Hutt „Alternative as a special category of socio-historical knowledge has not received any detailed special development in Marxist social science, is practically absent in its categorical apparatus” (Khut, 2006, p. 61).

Such studies have long been unknown in the Soviet scientific literature. It is noteworthy that N. Ya. Eidelman's „Impossible 1826” (scenario of events during the victory of the Chernihiv Regiment uprising) was published by the author in the book „Apostle Sergius” (Eydelman, 1980) from the popular art series „Fiery Revolutionaries”, ie in the publication which clearly does not claim scientific status. The situation began to change somewhat in the 1980s, when it began to develop controlled by I. D. Kovalchenko Russian school of cliometrics. Yu. V. Latov believes that

„unfortunately, the founder of Russian cliometrics was very skeptical of alternative imitation modeling of the historical process, which did not contribute to its popularity” (Latov, 2000). L. R. Hutt, on the contrary, is convinced that „the 1980s were marked in Soviet historiography by the appearance of serious methodological works by I. D. Kovalchenko, ... in which special attention was paid to the probabilistic nature of the historical process” (Khut, 2006, p. 62).

Researchers also disagree about the beginning of the scientific development of alternative history in Russian historiography. Yu. V. Lativ believes that the beginning of the development of the problem was the publication in the „Questions of Philosophy” of the conceptual article „Retroalternative in the philosophy of history” (Bestuzhev-Lada, 1997) by the famous Russian historian I. V. Bestuzheva-Lada.

L. R. Hutt connects the beginning of the development of two events of scientific life, a special issue of the journal „THESIS” in 1994, which published a number of translated materials by foreign authors and in 1999 the editors of the yearbook „Odyssey” round table on „History in a conventional way” (Odissey, 2000). V. A. Nehamkin shares the formation of methodological and empirical studies of alternative history. The beginning of methodological research related to the philosophy of history, in his opinion, related to the publications of I. V. Bestuzheva-Lada, S. A. Ekshuta, and their final formation with the joint holding of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences and the editors of the yearbook „Odyssey” of the round table on „History in a conditional way”. He connects the beginning of applied research with the publication of K. Maxi's work „Invasion, which did not exist” (Nekhamkin, 2008).

The opinion of O. V. Bocharov stands out, which dates the beginning of development to 1964, the beginning of the sector of methodology of history of the Institute of History of the USSR Academy of Sciences, under the leadership of M. Ya. Gefer (Bocharov, 2002).

As K. Yeskov rightly points out, it is „in military history science that the idea of alternative history as an objective analysis of lost opportunities has always been the leading paradigm” (Eskov, 2003). Therefore, it is not surprising that Russian historians engaged in the study of World War II were the first to decide to use the method of alternative history in practice.

As correctly noted by V. A. Nehamkin, the impetus for the theoretical development of a new method of historical research was the release in 1995 of a study by a group of Anglo-American historians edited by K. Macksey „The Hitler Options”. In 2001, a Russian translation of Hitler's Missed Opportunities was published. And in the afterword to it S. Pereslegin formulated the basic requirements for a new method, called „alternative history”. Its theoretical basis was the bifurcation hypothesis.

The essence of the bifurcation hypothesis is as follows: there is a sequence of related events, parameterized by physical time. These connections

have causal character, that is there is some dynamic law which controls movement of system, and this management is carried out exclusively from the past to the future.

If $T_1 < T_2$, then changing the system at time T_2 will never change the system at time T_1 . Since the system „History” is homeostatic (stable system that eliminates deviations), ie there is only a countable number of points at which changes at time T_0 will cause changes at time T_2 . Moreover, any small changes at points T_0 can cause any noticeable changes at point T_2 . Thus, at these points there is not a dynamic but a statistical law.

S. Pereslegin warns that „alternative history” is a very difficult method. The researcher is required not only perfect mastery of the facts, but also „he must feel the key points of the historical process, understand the dialectic of subjective / objective, understand the relationship of homeostatic and induced behavior of the system, navigate in catastrophic decisions when the slightest changes in initial conditions lead to colossal changes in the dynamics” (Pereslegin, 2001, p. 398–399).

O. Shirokorad was the first, among all Russian historians of the Second World War, to use the method of „alternative history”. In the course of using this method, he empirically discovered the criteria for its applicability and the accuracy of some theoretical developments.

First, the limited number of modifiers / iterations (the only term to indicate changes in system parameters has not yet been developed). O. Shirokorad warns: „In my opinion, the historian should consider only one or two iterations, and then begins non-scientific fiction” (Shirokorad, 2005, p. 252). Thus, O. Shirokorad in the course of practical use confirmed the accuracy of the specified in the theoretical article of Yu. V. Latov principle of „minimum necessary influence” (Latov, 2000) and the need for its strict observance.

At the same time, the theoretical position on the observance of the principle of extrapolation, ie the need to consider the further development of an alternative version of history has caused objections from practitioners. This method works only in the area of the first bifurcation point. According to O. Shirokorad, „... a historian can say ... what would be the immediate consequences. But further forecasting of events is already fantastic, as the number of options for the development of events is growing exponentially” (Shirokorad, 2005, p. 252).

In 2010, Exmo commissioned three models of alternative history from leading Russian historians: „Stalin's first blow. 1941”, „Hitler is the winner. Could the Führer have won the war?” and „Alternative Reality 1941. Everything could have been different” were published in the collection „1941. A completely different war” (2011). Different historians have coped with this research task in different ways. The collection contains examples of both a fully qualified use of the method of alternative history and obvious failures.

However, some general conclusions can be drawn. First, Russian researchers of World War II adopted the method of alternative history as scientific knowledge. This was most clearly formulated by O. Isayev, who pointed out that this method „is one of the tools for studying history” (Isayev, 2011, p. 8).

Secondly, the use of the method by researchers of the Second World War is based on an algorithm developed by S. B. Pereslegin, theoretical developments of I. V. Bestuzheva-Lada, Yu. V. Latov, B. A. Nehamkin they are not used.

Thirdly, all researchers agree that „the study of history is a search for possible options” (Khmelnitskiy, 2011, p. 186), because without a detailed analysis of unrealized options, many in the events of that time remain unclear, especially the relative impact of various reasons ..” (Savin, 2011, p. 274).

It is hardly possible to agree with L. S. Yakovlev that „in the genre of alternative history is the approbation of a new type of historical consciousness” (Yakovlev, 2009, p. 60). More precisely determined the place of the method of alternative history E. N. Davydenko „the possibilities of applying the method of variable-modeling explanation in history are huge” (Davydenko, 2008, p. 34), but „modeling has its limits of application and it can not be idealized and absolute” (Davydenko, 2008, p. 34).

Thus, at the present stage, the method of alternative history can significantly expand the cognitive capabilities in the study of the history of World War II. Its use was initiated by representatives of Anglo-American historiography. In the post-Soviet space, this method was established much later. In Russian historiography, there are two unrelated areas of using the method of alternative history – methodological and empirical. At the same time, the connection of the empirical direction with the corresponding British historiography of the Second World War is more significant than with the methodological direction of Russian historiography.

Список використаної літератури

- 1. Бестужев-Лада И. В.** Ретроальтернативистика в философии истории. *Вопросы философии*. 1997. № 8. С. 112–122.
- 2. Бочаров А. В.** Проблема альтернативности исторического развития: историографические и методологические аспекты: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Томск, 2002. 228 с. URL: <http://klio.tsu.ru/contents.htm>.
- 3. Давыденко Э. Н.** Актуальные проблемы поливариантности и конструирования исторического процесса. *Гуманитарний часопис*. 2008. № 4. С. 27–35.
- 4. Еськов К.** Кузница и гвоздь („альтернативная история” против „криптоистории”). *Консерватор*. 2003. № 18. URL: http://fan.lib.ru/e/eskov/text_0060.shtml.
- 5. Исаев А.** Случайности и закономерности. 1941. *Совсем другая война*. М. : Яуза, Эксмо, 2011. С. 7–36.
- 6. Котляр Ю. В.** Альтернативна історія в історичних дослідженнях. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра*

Могилы комплекса „Киево-Могилянська академія”. Серія: Історія. 2016. Т. 282. Вип. 270. С. 64–68. **7. Латов Ю. В.** Ретропрогнозирование: фантастика или наука. *Вестник Юридического ин-та МВД России*. 2000. Вып. 4. URL: <http://institutional.narod.ru/history/latov.htm#ftn7>. **8. Левчик Д. А.** Роберт Уильям Фогель и „новая экономическая история”. *Новая и новейшая история*. 1989. № 6. С. 181–192. **9. Нехамкин В. А.** Альтернативы прошлого в философии истории: теоретико-методологический анализ: автореф. дис. д-ра философ. наук: 09.00.11. Москва, 2008. URL: <http://www.dissercat.com/content/alternativy-proshlogo-v-filosofii-istorii-teoretiko-metodologicheskii-analiz>. **10. Одиссей.** Человек в истории / ред. А. Гуревич. М. : Наука, 2000. 344 с. **11. Переслегин С.** Послесловие редактора. Упущенные возможности Гитлера. М. : Издательство АСТ, 2001. 544 с. **12. Савельева И. М.** История и время. В поисках утраченного. М. : „Языки русской культуры”, 1997. 800 с. **13. Савин В.** Как это бы было в июле 1941 года, или операция, так и оставшаяся безымянной. *1941. Совсем другая война*. М. : Яуза, Эксмо, 2011. С. 274–300. **14. Тит Ливий.** История Рима от основания города: в 3 т. М. : Наука, 1989–1993. Т. 1. Книги 1–10. 1989. 576 с. **15. Тойнби А.** Если бы Александр не умер тогда. *Знание-сила*. 1979. № 2. С. 39–42. **16. Тойнби А.** Если бы Филипп и Артаксеркс уцелели. *Знание-сила*. 1994. № 8. С. 60–65. **17. Хмельницкий Д.** История в сослагательном наклонении. *1941. Совсем другая война*. М.: Яуза, Эксмо, 2011. С. 185–194. **18. Хук С.** „Если бы” в истории. *THESIS*. 1994. № 5. С. 206–215. **19. Хут Л. Р.** „История неслучившегося” или проблема альтернативности исторического развития: историографический аспект. *Гуманитарная мысль Юга России*. 2006. № 1. С. 60–78. **20. Широкопад А. Б.** Россия выходит в мировой океан. Страшный сон королевы Виктории. М. : Вече, 2005. 416 с. **21. Эйдельман Н. Я.** Апостол Сергей: Повесть о Сергее Муравьеве-Апостоле. М. : Политиздат, 1980. 411 с. **22. Яковлев Л. С.** Социальные функции альтернативной истории. *Антро. Анналы научной теории развития общества*. 2009. Вып. 6. С. 48–60.

References

1. Bestuzhev-Lada, I. V. (1997). Retroal'ternativistika v filosofii istorii [Retroalternative studies in the philosophy of history]. *Voprosy filosofii – Philosophy questions*, 8, 112-122 [in Russian]. **2. Bocharov, A. V.** (2002). Problema al'ternativnosti istoricheskogo razvitiya: istoriograficheskie i metodologicheskie aspekty [The problem of alternative historical development: historiographic and methodological aspects]. *Candidate's thesis*. Tomsk. Retrieved from <http://klio.tsu.ru/contents.htm> [in Russian]. **3. Davydenko, E. N.** (2008). Aktual'nye problemy polivariantnosti i konstruirovaniya istoricheskogo processa [Actual problems of polyvariety and construction of the historical process]. *Gumanitarnij chasopis – Humanitarian*

hour, 4, 27-35 [in Russian].

4. Es'kov, K. (2003). Kuznica i гвозd' („al'ternativnaya istoriya" protiv „kriptoistorii") [Forge and nail („alternate history" versus „cryptohistory")]. *Konservator – Conservative*, 18. Retrieved from http://fan.lib.ru/e/eskov/text_0060.shtml [in Russian].

5. Isaev, A. (2011). Sluchajnosti i zakonomernosti [Accidents and patterns]. *1941. Sovsem drugaya vojna – 1941. A completely different war.* (pp. 7-36). M.: Yauza, Eskmo [in Russian].

6. Kotliar, Yu. V. (2016). Alternatyvna istoriia v istorychnykh doslidzhenniakh [Alternative history in historical research]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu „Kyievo-Mohylianska akademiia". Seriya: Istoriiia – Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University of the Kyiv-Mohyla Academy complex. Series: History*, 282, 270, 64-68 [in Ukrainian].

7. Latov, Yu. V. (2000). Retroprognozirovanie: fantastika ili nauka [Retro forecasting: fiction or science]. *Vestnik Yuridicheskogo in-ta MVD Rossii – Bulletin of the Legal Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 4. Retrieved from http://institutional.narod.ru/history/latov.htm#_ftn7 [in Russian].

8. Levchik, D. A. (1989). Robert Uil'yam Fogel' i „novaya ekonomicheskaya istoriya" [Robert William Vogel and the New Economic History]. *Novaya i novejshaya istoriya – New and recent history*, 6, 181-192 [in Russian].

9. Nekhamkin, V. A. (2008). Al'ternativy proshlogo v filosofii istorii: teoretiko-metodologicheskij analiz [Alternatives of the Past in Philosophy of History: Theoretical and Methodological Analysis]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moskow. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/alternativy-proshlogo-v-filosofii-istorii-teoretiko-metodologicheskii-analiz> [in Russian].

10. Gurevich, A. (Eds.). (2000). *Odissej. Chelovek v istorii* [Odysseus. Man in history]. M.: Nauka [in Russian].

11. Pereslegin, S. (2001). Posleslovie redaktora. Upushchennye vozmozhnosti Gitlera [Afterword of the editor. Hitler's missed opportunities]. M.: Izdatel'stvo ACT [in Russian].

12. Savel'eva, I. M. (1997). Istoriya i vremya. V poiskah utrachennogo [History and time. In search of the lost]. M.: „Yazyki russkoj kul'tury" [in Russian].

13. Savin, V. (2011). Kak eto by bylo v iyule 1941 goda, ili operaciya, tak i ostavshayasya bezymyanno [As it would have been in July 1941, or the operation, and remained unnamed]. *1941. Sovsem drugaya vojna – 1941. A completely different war.* (pp. 274-300). M.: Yauza, Eskmo [in Russian].

14. Tit Livij. (1989–1993). Istoriya Rima ot osnovaniya goroda: v 3 t. [History of Rome from the founding of the city: in 3 v.]. Vols. 1. Books 1-10. M.: Nauka [in Russian].

15. Tojnbi, A. (1979). Esli by Aleksandr ne umer togda [If Alexander had not died then]. *Znanie-sila – Knowledge is power*, 2, 39-42 [in Russian].

16. Tojnbi, A. (1994). Esli by Filipp i Artakserks uceleli [If Philip and Artaxerxes had survived]. *Znanie-sila – Knowledge is power*, 8, 60-65 [in Russian].

17. Hmel'nickij, D. (2011). Istoriya v soslagatel'nom naklonenii [History in the subjunctive mood]. *1941. Sovsem drugaya vojna* [1941. A completely different war]. (pp. 185-194). M.: Yauza, Eskmo [in Russian].

18. Huk, S.

(1994). „Esli by” v istorii [„If” in history]. *THESIS*, 5, 206-215 [in Russian].
19. Hut, L. R. (2006). „Istoriya nesluchivshegosya” ili problema al'ternativnosti istoricheskogo razvitiya: istoriograficheskij aspekt [„The history of what did not happen” or the problem of alternative historical development: the historiographic aspect]. *Gumanitarnaya mysl' Yuga Rossii – Humanitarian Thought of the South of Russia*, 1, 60-78 [in Russian].
20. Shirokorad, A. B. (2005). Rossiya vyhodit v mirovoj okean. Strashnyj son korolevy Viktorii [Russia enters the world ocean. Queen Victoria's dreadful dream]. M.: Veche [in Russian].
21. Ejdel'man, N. Ya. (1980). Apostol Sergej: Povest' o Sergej Murav'ev-Apostole [Apostle Sergei: The Story of Sergei Muravyov-Apostol]. M.: Politizdat [in Russian].
22. Yakovlev, L. S. (2009). Social'nye funkcii al'ternativnoj istorii [Social functions of alternative history]. *Antro. Annaly nauchnoj teorii razvitiya obshchestva*, 6, 48-60 [in Russian].

Жириков О. Ю., Пачев С. И. Використання методу альтернативної історії у вивченні Другої світової війни

У статті розглянуто науковий досвід використання методу „альтернативної історії” у вивченні історії Другої світової війни. Автори розкрили особливості методики застосування даного методу у світовій історичній науці до середини ХХ століття, показали його дослідницькі можливості та недоліки. Розкриті особливості використання методу альтернативної історії у сучасній історіографії Другої світової війни. Мета даної статті полягає у порівнянні основних методологічних підходів до застосування методу „альтернативної історії” в історіографії Другої світової війни, визначенні ступеню їх доцільності та коректності. Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути генезу методу „альтернативної історії”, установити й розкрити його ключові положення, алгоритм використання, застосування та особливості використання у британській та російській історіографії.

Ключові слова: метод „альтернативної історії”, історіографія Другої світової війни, точка біфуркації.

Жириков А. Ю., Пачев С. И. Использование метода альтернативной истории в изучении Второй мировой войны

В статье рассмотрены научный опыт использования метода „альтернативной истории” в изучении истории Второй мировой войны. Авторы раскрыли особенности методики применения данного метода в мировой исторической науке до середины ХХ века, показали его исследовательские возможности и недостатки. Раскрыты особенности использования метода альтернативной истории в современной историографии Второй мировой войны. Цель данной статьи состоит в сравнении основных методологических подходов к применению метода „альтернативной истории” в историографии Второй мировой войны,

определении степени их целесообразности и корректности. Для достижения поставленной цели ставятся следующие задачи: рассмотреть генезис метода „альтернативной истории”, установить и раскрыть его ключевые положения.

Ключевые слова: метод „альтернативной истории”, историография Второй мировой войны, точка бифуркации.

Zhiryakov O. Yu., Pachev S. I. Using the alternative history method in the study of World War II

The article discusses the scientific experience of using the „alternative history” method in the study of the history of the Second World War. The authors revealed the peculiarities of the methodology for applying this method in world historical science until the middle of the twentieth century, showed its research capabilities and shortcomings. The features of the use of the method of alternative history in the modern historiography of the Second World War are revealed. The purpose of this article is to compare the main methodological approaches to the application of the method of „alternative history” in the historiography of World War II, to determine the degree of their appropriateness and correctness. To achieve this goal, the following tasks are set: to consider the genesis of the method of „alternative history”, to establish and reveal its key provisions, the algorithm of use, application and features of use in British and Russian historiography.

At the present stage, the method of alternative history makes it possible to significantly expand the cognitive possibilities in the study of the history of the Second World War. Its use was pioneered by representatives of Anglo-American historiography. In the post-Soviet space, this method was established much later.

Keywords: „alternative history” method, historiography of World War II, bifurcation point.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2021 р.

Прийнято до друку 30.04.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(477.83/.86):070(83),,1908/1916”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-27-42

Алексеева Марія Олександрівна,
аспірантка ДЗ „Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
alekseevamariy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6708-514X>

**АМЕРИКАНСЬКИЙ ЧАСОПИС „СВОБОДА”
ПРО СВІТОВУ ПІДТРИМКУ МИРОСЛАВА СІЧИНСЬКОГО
УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ З 1908 ПО 1916 рр.**

У сучасній історіографії багато уваги приділяється дослідженню, формування та розвитку політичної свідомості населення. На початку ХХ ст. в умовах важких політичних, економічних та національних подій, більша частина населення прагнула змінити становище, і такі зміни відбувались. В історії кожної країни є такі люди, за якими їде весь народ, і такі, які промовляли голосом від всіх українців. Мирослав Січинський був одним з таких представників, коли від імені всього народу відважився на вбивство Анджее Потоцького, висловивши протест проти ганебного життя односельчан в часи важких польсько-австрійських відносин.

Дослідженням історичних подій, причинам та наслідками вбивства намісника Галичини Мирославом Січинським частково в різних аспектах приділяли увагу такі дослідники як О. Аркуша (2010), Ю. Мицик, І. Тарасенко, Т. Шестюк (2010), С. Федака (2012), К. Курилишин (2014), В. Деревінський (2019) та ін., але вчинок М. Січинського, який став представником голосу всього українського народу, об'єднав українців з усього світу та підштовхнув до подальшого політичного розвитку за джерелами американського часопису „Свобода” раніше розглянутий не був.

Метою статті є спроба розглянути процес єднання українців, які мешкали в Сполучених Штатах Америки, досліджуючи американський часопис „Свобода”. В статті досліджені успішні спроби українського населення об'єднатись з метою допомоги М. Січинському, та просліджено за політичним та національним зростанням у домаганні прав на гідне життя.

У часописі докладно висвітлюються процеси та засоби допомоги, які були організовані „Свободою” та американськими товариствами для допомоги Мирославу, що проводились та

обговорювались в Америці від перших днів події до подальшої політичної та громадської діяльності тут М. Січинського.

Восени 1908 р. студент львівського університету Мирослав Миколайович Січинський у віці двадцять одного року, вбив намісника Галичини графа Анджея Потоцького. З початку політичного на національного пробудження кінця XIX ст. почався важкий тиск на населення, який проявився в кровавих виборах 1897 р., страйках хліборобів, протестах проти виборчої реформи тощо, а з 1901 р. жертвою „...галицьких розбоїв став граф Потоцький”. (Свобода, 1913, 1 травня, 18, с. 6)

У часописі зазначено, що у 1907 р. посол Ліберман виступаючи в австрійському парламенті, промовляв: *„Коли правительство не має сили наложити руку на високопоставленого злочинця, яким є намісник Галичини, то тим самим признаєсь поневоленим масам право бунту проти своїх гнобителів”* (Там само) і таким правом скористався М. Січинський, який застрелив 12 квітня графа А. Потоцького, записавшись *„...до аудієнції „в справі особистій” (щоби просити о місце заступника учителя)* (Там само, 1908, 30 квітня, 18, с. 4).

Розглядаючи джерела про справу вбивства намісника та досліджуючи масштабні наслідки, які об'єднали українське свідоме населення, слід звернути увагу на те, що редактори часопису „Свобода” багато інформаційних новин про перебіг справи брали з часописів друкованих в Галичині. Так, з тижневика „Діло”, який був інтерпретований в „Свободі”, знайомимся з особистістю Мирослава та причинами, які підштовхнули до вбивства: *„...Перша думка, щоб убити намісника, виринула в ній ще торік у в'язниці, коли по університетській демонстрації улажено масові облави на студентів...Безпосереднім фактом, що спонукав його виконати свій намір, була смерть... Марка Каганця, якого в такий не чуваний спосіб закололи жандарми. Арештований розповідав, як він їздячи по селах в часі виборчої агітації, бачив на власні очі великі кривди, які терпить руський нарід, бачив шахрайства, яких допускають ся підчинені гр. Потоцького супроти руських хлопів, тож в ній бурило ся все проти намісника гр. Андрія Потоцького, якого уважав моральним винуватком всего лиха. Рішив усунути його в переконанню, що його смерть запобіжить системі”* (Там само).

30 червня 1908 р. був проголошений перший вирок М. Січинському, у якому його було засуджено на страту через повішення (Там само 1908, 23 липня, 30, с. 4). Його адвокат Кость Левицький домігся касаційного розгляду справи, і 3 вересня у Відні відбулось друге касаційне засідання, результатом якого стало рішення передивитись справу знову та відмінити попередній вирок (Там само, 1908, 24 вересня, 39, с. 1). 21 червня 1909 р. у Відні знов була проведена *„...касаційна розправа на зажалене неважності, внесене обороною Мирослава*

Січинського від засуду його, ляхьким судом на кару смерти” (Там само, 1909, 8 липня, 26, с. 1), результатом якої знов став вирок у вигляді смертної кари, і нарешті *„Дня 12-го с. м. австрійський цісар зніс подвійний засуд смерти проголошений над Мирославом Січинським, замінюючи його на двацять літню вязницю”* (Там само, 1909, 29 липня, 29, с. 1). У часописі відзначається, що *„...се є заслугою тільки нашого народу, тільки того люду, який справу Січинського зробив своєю справою, який громогласно заявив: що зроблять Сочинському, се зроблять усьому 30 мільоновому українському народови! Сотки петицій, тисячі підписів зробили своє діло”* (Там само). Далі „Свобода” інформувала своїх читачів зі статей часопису „Діла” про те, що *„Дня 29. липня привезено Мирослава Січинського особовим поїздом о год. 9.40 вечером до Станиславова”* (Там само, 1909, 19 серпня, 32, с. 5).

Американський часопис, а разом з ним і всі американські українці, яким була не байдужа доля Мирослава та рідної батьківщини, сліdkували за новинами про судовий процес, де практично у кожному номері на 5-й сторінці публікувались маленькі нотатки про перебіг судових подій. Серед справ, пов'язаних з судами, допомогою, протестами тощо, на сторінках „Свободи” знаходимо новину про відвідування сестрою Мирослава, Іриною Січинською, американської землі (Там само, 1910, 15 грудня, 50, с. 4), а після закінчення подорожі світ дізнався про несподівану сенсаційну новину, яка з'явилась у листопаді 1911 р. – втечу Мирослава з в'язниці. Новина вперше була опублікована в американському часописі *„New-Yorker Staats-Zeitung“* ч. 270” під назвою *„Січинський на волі!”*. Новина була надіслана з Відня 10 листопада, в ній інформувалось, що *„...руський студент Січинський, утік із станиславівської тюрми. Поліція докладає всіх сил, щоби втікача зловити, але доси не можна попасти на ніякий слід, бо плян утечі був вже здавна приготований і з найбільшою осторожністю переведений”* (Там само, 1911, 16 листопада, 46, с. 3), а вже в наступному випуску часопису „Свобода” інформація про втечу Мирослава була висвітлена детально в статті під заголовком *„Утеча Мирослава Січинського з тюрми”*. У статті повідомляється, що втеча відбулась з четверга на п'ятницю 10 листопада, що Мирослав о 9-й годині вечора знаходився в своїй камері, а у 6-й ранку знайшли лише манекен, якій був зроблений з його речей та соломи, і що місцезнаходження втікача було невідоме (Там само, 1911, 30 листопада, 48, с. 4). В статі висвітлена докладна розповідь про підозрюваних у втечі, якими були Іван Нуда, 44 років, Ізидор Тарнавський, 56 років, Кароль Малярж, 66 років, Антін Цесліків, 60 років (Там само, 1912, 25 січня, 4, с. 1), а також про судові засідання, які пройшли з 16 по 19 лютого, де повідомлялось, що Івана Нуду засудили на 4 роки, Ізидора Тарнавського на 3 роки, інших підозрюваних суд звільнив (Там само, 1912, 7 березня, 10, с. 1). Але справа засуду мала продовження, у чернівецькому соціал-демократичному часописі *„Борба”*

було розташоване зізнання Семена Пилипчука, з яким „Свобода” детально ознайомила читачів: *„Приїхавши місяць тому до Америки... вважаю за відповідне тепер докладно описати, як властиво Мирослав Січинський вийшов на волю з тюрми в Станіславові....я відіграв в висвободженню Січинського чималу роль... вважаю за свій святий обов'язок справу чим скорше висвітлити, щоби не терпіли невинні люди”* (Там само, 1912, 20 червня, 25, с. 6), – писав Семен Пилипчук. У листі він розповідає, що рішення звільнити Мирослава було ним прийнято ще до того, як Січинського було переведено до тюрми у Станіславові. Він навмисно звільнився з поліцейської служби та в квітні того ж року влаштувався на службу у в'язницю. У 1911 р. впродовж літа виготовив собі потрібні ключі й допоміг Мирославу втекти. У статті Семен детально розповів про втечу та про участь звинувачених охоронців. Семен Пилипчук писав, що вони були не причетні до втечі, розповів як сам провів Січинського до виходу, а що було далі, він не знав (Там само). Слід зазначити, що, не дивлячись на зізнання Пилипчука, *„галицькі влади даліше приміняють кари до тих дозорців, яких вони уважають за винуватків утечі Мирослава”* (Там само, 1912, 31 жовтня, 44, с. 5).

Через рік (29 липня) після того, як М. Січинський був „помилуваний” *„австрійським цісарем”* (Там само, 1910, 18 серпня, 33, с. 4), він почав відсиджувати свій двадцятирічний термін ув'язнення. Часопис „Свобода” детально знайомила українців про життя Мирослава за ґратами. Так, з тексту статей, присвячених побуту, читачі могли дізнатись про розташування в'язня, про його раціон харчування, діяльність, якою займався Мирослав: *„Мирослав Січинський вибрав собі роботу в столярні, – волів її, ніж писанє в канцелярії”* (Там само), про розклад дня; відзначалось, що Мирослав добре переносив тюремне ув'язнення. В той час посол М. Г. Лагодинський під час промови стосовно бюджетних справ заявляв: *„доки Січинський буде томити ся в тюрмі, доти руський нарід бачитиме в тім живе свідощтво крайне ворожого настрою австрійських правлячих кругів до Русинів”* (Там само).

У серпні 1915 р. в часописі „Свобода” повідомлялось про приїзд Мирослава до Нью Йорку, на сторінках „Свободи” тепер детально можна було дізнатися про ті часи, коли Мирослав жив після втечі з в'язниці до прибуття в Америку. Так, зі статей стає відомо, що Мирослав деякий час після втечі перебував серед селян біля Станіславова, а потім поїхав до Норвегії, далі прямував до Швеції, де перебував з 1913 по 1914 рр. Там вивчав скандинавські та англійську мови, та навіть продовжив навчатися в наукових закладах. У 1914 р., з початком війни, у вигляді шведського кореспондента повернувся до Австрії з метою брати участь у можливому революційному русі, але побачивши, що революція не відбулася, виїхав до Злучених Держав, де 8 місяців перебував незаконно, але врешті-решт

подав звернення до міграційного уряду (Там само, 1915, 9 жовтня, 119, с. 2).

За період нелегального перебування в Злучених Державах Мирослав брав участь в українських народних справах, працював над зацікавленістю американців українськими справами та історією. 31 серпня відбувся перший виступ Мирослава перед американськими українцями, де його було обрано секретарем *„Передсоймового Комітету“* (Там само, 1915, 11 вересня, 107, с. 2).

Звернення до міграційного уряду мало сенс, оскільки американський закон дозволяв людині законно перебувати у штатах, якщо засудження мало політичний характер, тому потрібно було *„...вказати, що смерть графа Потоцького була наслідком політичної боротьби між Польщею і Україною“* (Там само, 1915, 25 вересня, 113, с. 1). З цією метою Омелян Ревюк взявся за переклад на англійську мову статей з різноманітних європейських та українських часописів, які у 1908 р. висвітлювали вбивство намісника (Там само). Процес був запущений, і 27 серпня відбулося перше слухання, через тиждень – друге. В той час міграційним процесом, пов'язаним з Мирославом, цікавились такі часописи як: *„Ді Нью Йорк Сен“*, *„Ді Нью Йорк Америкен“*, *„Ді Нью Йорк Кол“*, *„Ді Нью Йорк Івнінг Пост“* і *„Нью Йоркер Штатсцайтунг“*. Коротші нотатки помістили: *„Ді Нью Йорк Таймс“*, *„Ді Ворлд“*, *„Ді Глоб“*, *„Дайтшиес Журналь“*, *„Нью Йоркер Герольд і інші“* (Там само, 1915, 30 вересня, 115, с. 2) та два єврейські Нью-Йоркські часописи: *„Ді Варгайт“* і *„Дер Таг“*. Всі часописи Нью-Йорка, які цікавились процесом сміливого студента, відзначили, що справа була політична та мала всі шанси закінчитися успіхом для галицького патріота. В той час комітет оборони М. Січинського із допомогою „Свободи“, звертався до всіх небайдужих американських українців про матеріальну підтримку для Мирослава (Там само).

У „Свободі“ писали, що *„На велику популярність Січинського вказує між іншим і се, що в його освободженню з в'язниці брали участь не тільки Українці в Австрії, але і в Росії, в Злучених Державах, в Канаді, а навіть в Австралії“* (Там само, 1915, 9 жовтня, 119, с. 2), підтримуючи петиціями, підписами за знесення смертної кари та грошовими зборами. По багатьох країнах світу створювали плани втеч, готували та розсилали протести, створювались міста для тимчасового перебування в різних містечках на випадок, якщо Мирослава треба буде приютити на деякий час, а портрети М. Січинського, як повідомляв часопис, висіли практично в кожній українській хаті (Там само).

Врешті-решт Мирослав отримав дозвіл вільно проживати у Сполучених Державах та продовжив займатися суспільними політичними справами. Зі статі *„Успіх віч П. М. Січинського“* дізнаємося, що він брав участь у майже 30 вічах у Чикаго та його околицях, на яких збирались гроші на фонд визволення України при Федерації Українців у

Злучених Державах, де було зібрано 1.000.00 \$ (Там само, 1916, 11 квітня, 44, с. 4), був обраний секретарем „Федерації Злучених Держав”, та став редактором Клівлендської соціалістичної газети „Робітник”, яка була органом Української Федерації соціалістичної партії в Америці (Там само, 1916, 2 травня, 53, с. 3).

Отже, отримавши свободу та дозвіл оселитися в Злучених Державах, М. Січинський почав вести активне політичне та публічне життя, яке мало на меті допомагати всіма засобами українцям в Америці, та на батьківщині. Вчинок Мирослава не залишився гучною подією в середині Австрійської держави, він став всесвітньо відомим, що дало змогу світу дізнатися про тяжке становище українців в конституційній державі.

Рис. 1. Портрет Мирослава Січинського, опублікований у часописі „Свобода” (1915 р.).

Але слід повернутися до подій 1908 р. та звернути увагу на дії суспільства, громадські думки, а також реакції тих, на кого безпосередньо впливало вбивство намісника. Збройний напад на А. Потоцького обурих представників польського населення, як стає відомо з часопису, агресивні дії відбувались у формі масових зборів та погромів. Так, 12 квітня у Львові польські академіки та учні гімназії біля пам'ятника Міцкевичу о сьомій години вечора зібрались на віче, на якому обговорювали вбивство та прийняли рішення влаштувати погроми по місту, до того ж „...з уст бесідників лунали поклики: „*Bić i mordować Ukraińców*” (Там само, 1908, 7 травня, 19, с. 4). Від погроз до справи учні гімназії та академіки приступили 13 квітня, зранку „...напали на монастир Восиліянок при вул. Зиблікевича....пішли погромишки під приватну жіночу гімназію Василянок, та там не могли собі дати ради з бомбами. Отступаючи, заповіли, що вернуться ще „завтра” себто ві второк.... до польських погромишників прилучилися і члени москвофільського „общества” „Друг” і „истинно-русскіе” гімназіясти,

а також і другі чорносотенці... ” (Там само). Напади продовжились на книгарню Наукового товариства ім. Шевченка, редакцію „Діла” і „Свободи”, на „Народну Гостиницю”, будинок семінарії, але на тому погроми не закінчились, а продовжились після похорону А. Потоцького. „В кожнім домі, де були українські вивіски, вибивали вікна, зривали українські написи і т. д.” (Там само).

У Злучених Державах представники польської діаспори також реагували, але не так активно. В часописі відзначалось, що в Бремонді відбулись збори поляків, які мали на меті висловити резолюцію, та обурення вчинком львівського студента. Справедливим стає той факт, що за українців на тих зборах заступився американець Dr. Henry Moherd, який в промові вказав, що *„Руський нарід...уживає ріжних способів, щоби боронитись проти польської нахабности, а коллетальні протести не помагають, сей нарід хапаєсь за средства нелетальні, бо се є природним впливом із стану річи. Се політика і справи галицькі! Але ми американці не сьмієм дозволити, щоби на нашій землі оден нарід обиджав другий....обиди заподіяні другому народови, сьвідчать о браку здорового розуму і браку цілковитої цивілізації у сих одиниць, що наносять обиди ”* (Там само, 1909, 21 січня, 2, с. 6).

Особливої уваги потребує огляд різноманітної європейської та американської преси, аналіз якої редакція „Свободи” детально робила на початку подій, пов’язаних з вбивством намісника Галичини. Так, з джерел часопису стає відомо, що першим, хто бурхливо відреагував на вчинок М. Січинського була польська преса. Перша стаття в „Свободі” була цитована з львівсько-польського часопису „Glos”, де читаємо такі думки: *„Розпучливий вчинок Січинського мав за підклад ненормальні відносини, які панують в Галичині. Політичний терор, се оружје незнане в конституційній державі....Польсько-українська боротьба війшла в остру стадію....Треба дати Українцям повну рівноправність. Се буде ліпша експіація смерти Потоцького, ніж камені, револьвери, погроми і стричок ката ”* (Там само, 1908, 7 травня, 19, с. 4).

Далі в „Свободі” наведена стаття з чеського часопису „*Delnicke List*” від 13 квітня: *„З Галичини, сего азіятицького кута Австрії, з котрого через цілі десятки літ відзивало ся тільки жалоб і нарікань, звідки приходили вісти по просту неімовірні, приносили телеграми вістку про застрілене намісника....Нігде не було стільки людей помордованих з політичних причин, що власне в Галичині. Коли тільки в сій країні відбували ся вибори, то там завсїгди текла кров, завсїгди падали трупи....Тепер карта обернула ся. Жертвою пав найвисший польский урядник в краю ”* (Там само).

З Праги часопис „*Pravo Lidu*” від 13 квітня відзначав: *„Український народ є найбільше порабоценим народом в Австрії. Віденський уряд віддав його цілком на поталу польській шляхті ”* (Там само) тощо. Представлені ще уривки з бернського часопису „*Rovnost*”, де

описувалось становище українського населення: „Ніхто не може хвалити вчинку довершеного у Львові. Але зрозуміти мусить ся його причини а передовсім мав би зрозуміти їх австрійський уряд. Жаден народ не дасть ся сьогодні гнобити а коли гнобленє є видним доптанєм законів, як се діє ся в Галичині Українцям, то може прийти се, що переступає ся закон і з другої сторони і уживає ся оружя в иншій випадку гідного проклятя (Там само, 1908, 7 травня, 19, с. 5).

Часопис з Відня „Arbeiter Zeitung“ згадав події після кровавих виборів 1897 р., про депутацію до Відня, у той час, коли намісником був К. Ф. Бадені, й відзначав: „...чи намісник був Бадені, чи Пінїнський, чи Потоцький; все ті викрути з легкої руки, брехливі вибілювання, в котрих обманьства, шахрайства, перекупства і морди представляли ся як невинні акти вповні впрочім бездоганної адміністрації...” (Там само), а часопис „Tages-Post”, який виходив в австрійському містечку Лінці, 14 квітня писав: „Замах...має без найменшого сумніву характер політичний; і се знов звертає на галицькі відносини увагу цілої монархії і заграниці” (Там само). Дневник Frankfurter Zfg., справедливо відзначав: „...Поляки мусять викинути собі з голови, що вони є „пануючим народом”. Галичина є на сході так само руською як є польською на заході. Угода між Поляками і Русинами настане тогді, коли край буде уважати ся не за польську державу, але за провінцію австрійську, заселену двома народами” (Там само).

Часопис Koelnische Ztg., який виходив за підтримки німецького канцлера, зазначав: „...кровава подія львівська є упімненем, що крайна пора вже зірвати з системою національного насильства та завести в Австрії систему справдішного національного спокою, опертого на взаємній толєранції і пошані” (Там само) тощо.

Як стає відомо з огляду преси, яку робив часопис „Свобода”, європейська та американська преса з розумінням ставилась до політичного вбивства, обговорюючи та розуміючи причини кривавого вчинку, натомість польські та російські часописи мали протилежні погляди. „Одні лишень вишхпольські і кацапські дневники кричать з піною на устах: *разни!.. разни!*” (Там само, 1908, 7 травня, 19, с. 8).

Про втечу Мирослава з в'язниці польські часописи писали недобрі видумки, які були придумані із ненависті до нього (Там само, 1911, 28 грудня, 52, с. 3). У той час на сторінках часопису є стаття про львівського митрополита Андрія Шептицького, який виступив з промовою, опублікованою в першоджерелі „Рада”, де він красномовно засуджував М. Січинського (Там само, 1908, 21 травня, 21, с. 4).

Стосовно російських часописів в Америці, слід відзначити таке ж обурливе відношення до вчинку львівського студента. В „Свободі” позначено, що американсько-російський часопис „Правда”, підтримував думки польського населення та активно просував думки про те, що російське населення не приймає тероризм як засіб для політичної

боротьби, вказуючи, що вбивство однієї людини не стане поштовхом до зміни цілої системи (Там само, 1908, 14 травня, 20, с. 4), а польська преса у Злучених Державах у той час друкувала на своїх сторінках новини з англійських часописів „...від себе не давали заміток, а як дали, то бодай не виявляли свого ворожого відношення до українського народу”. Але два часописи, „Дзеннік Звйонзкови” і нью-йоркський „Роботнік Польскі” писали, що Мирослав був злочинцем і осуджували англійську пресу за те, що ті хвалили та підтримували Мирослава. (Там само, 1915, 21 жовтня, 124, с. 2).

Отже, як можемо бачити, на сторінках „Свободи” були надані для розсуду думки різних країн. Європейські часописи захищали Мирослава та намагались знайти внутрішні причини, які змусили молодого чоловіка пожертвувати життям заради полегшення життя свого народу, а російські та польські засуджували, не намагаючись розібратися та зрозуміти причини вчинку, внутрішньої застарілої системи та побачити в особі одного чоловіка весь український народ, який прагнув змін на краще. Але не зважаючи на засуди сусідів, поляків та росіян, вбивство намісника Галичини, підняло багато питань, на які вже давно слід було звернути увагу суспільності.

Вчинок підштовхнув до розглядання територіальної належності, несправедливого відношення до українського населення австрійського уряду, про наслідки, результатом яких стала активна міграція населення, про обговорення несправедливих виборів та політичного гніту загалом. Це дуже добре відстежується в міжнародній пресі та в діяльності американських українців.

Одним з засобів активної та результативної підтримки стали віча. В Америці на сторінках часопису „Свобода” починають з’являтися перші звістки про збори та розповіді про демонстрації безпосередньо на українських землях. Все частіше на сторінках часопису з’являлись оголошення щодо нових віч, які проходили по всіх поселеннях українців в Америці. До того ж, часопис розповсюджував не тільки рекламні оголошення різноманітних віч, а публікував детальні звіти, де можна було ознайомитися з учасниками, кількістю присутніх, сумами грошей, які збирали на вічах, прочитати про думки та патріотичні настрої, які починали панувати серед населення та були спрямовані на захист інтересів М. Січинського, образ якого ставав образом самої України.

Перша демонстрація, яка мав на меті об’єднатися та висловити свій протест проти засуду Мирослава, відбулася у Львові 18 квітня 1908 р. *„В день по засуді М. Січинського зібрали ся сотки демонстрантів всіх верств суспільних, щоби запротестували проти засуду на кару смерти Мирослава Січинського. Грімкі оклики: „Проч з карою смерти!” „Най живе Січинський!” „Ганьба польській справедливості!” – не умовкали”* (Там само, 1909, 6 травня, 17, с. 5). В той час в Америці перше

віче відбулося в Брукліні, було організовано товариством „Гайдамаки” для обговорення засуду Мирослава (Там само, 1908, 15 жовтня, 42, с. 5).

Віча проходили у таких містах Злучених Держав як Нью Йорк, Пітсбург, Скрентон, Чикаго, Аксоні, Канада, Філадельфія тощо. За підтримки товариств, часопису „Свобода” та всіх небайдужих людей, засоби допомоги з часом збільшувались. З початку на вічах обговорювали смертоносний засуд, який грозив Мирославу, збирали підписи на петиціях, щоб надіслати народну думку українським послам у Відні, які мали донести прохання про помилування цесарю. Так у звіті про Велике віче у Пітсбурзі відзначалось, що *„протестують проти виконання засуду смерти на Січиньським і жадають увільнення від кари смерти. ...Висказують найвищу погорду польській адміністрації в галичині, що своєю системою доводить до небувалих крайностей... Взивають усіх Українських послів без згляду на їх партійну приналежність, щоб кріпко постояли за се діло...”* (Там само, 1909, 27 травня, 20, с. 4). Одночасно в Міннеаполісі *„...Присутні однодушно запротестували і поклали свої підписи під петицію, яку ухвалено заслати до Ред. Свободи до дальшого ужитку”* (Там само, 1909, 27 травня, 20, с. 3). А на вічі, яке відбулось в Канаді, 2000 осіб ухвалили резолюції, за текстом яких вважали Мирослава не винним, вказували, що Галичина не схожа на землю, яка знаходиться в складі конституційній держави, що уряд не звертає увагу на земельні питання та на бажання народу, домагались *„...слідства і суду над усім намістництвом і судівництвом в Галичині”* (Там само, 1908, 18 червня, 25, с. 4).

По різних містах на віча збиралось завжди багато бажаючих. Відомо, що одного разу число українців сягало позначки 1500 тисяч. 15 травня 1909 р. на черговому вічі в Канаді *„Предсеїдателем станув Яків Крайківський і по палкій бесіді предложив публиці, щоб надруковано петиції для підписів”* (Там само, 1909, 3 червня, 21, с. 3). 30 травня українці з Канади висловили протести проти кари та ухвалили такі ж резолюції про помилування, як і інші українці по різних державах.

Отже, як бачимо, українське населення Америки не залишилось байдужим до долі Мирослава, а активна діяльність мала результат. Але не лише віча проходили на американській землі. Відомий випадок демонстрації, яка відбулась 13 травня 1909 р. в Нью-Йорку. Похід до австрійського посольства мав на меті *„...аби наглядно урядові показати, за що народ уважає Січинського, як задивлює ся на його вчинок та як осуджує польську справедливість в Галичині. Десять тисяч людей, жінок, дівчат і мушин, всі ньюйорські братства зі своїми відзнаками, прапорами і хоругвами...пішли під заступництво австрійської держави, щоб зазначити...що ми є народ свідомий своїх прав, що ми вже більше не невільники...але що ми є народ який жадає своїх прав...”* (Там само, 1909, 10 червня, 22, с. 4). Як писав „Очевидець”, який був автором статті в часописі „Свобода”, учасники несли плакати з підписами: *„Нехай живе*

Мирослав Січинський!”, „Жадаємо знесення кари смерти для Мирослава Січинського”. Після завершення походу була вислана телеграма послу Левицькому, де вказали, що підготували петицію призначену цесарю, а 7 червня в канцелярію австрійського цесаря петиція була надіслана з Нью-Йорку (Там само).

У статті під назвою „Американська Русь в справі засуду Мир. Січинського” редактори зробили детальний звіт про дії, які були спрямовані на порятунок Січинського, де повідомлялось, що протягом 2 місяців відбулось 46 віч, було зібрано 300 петицій з 20 тис підписами та зібрано грошей на суму 620\$ (Там само, 1909, 8 липня, 26, с. 5).

Фонди для допомоги М. Січинському та його родині працювали до 1916 р. На сторінках часопису відображені касові звіти за різні роки. Касовий звіт фонду в Пітсбургу за 1910 р. висвітлює суму у розмірі 1,053,34\$ (Там само, 1910, 8 грудня, 49, с. 2). У 1915 р. часопис інформує, що „Фонд оборони Мирослава Січинського” вже мав загальну суму 5,380,57\$ (Там само, 1915, 16 грудня, 148, с. 2), а в 1916 р., коли М. Січинський вже перебував у Сполучених Штатах Америки, в часописі був надрукований звіт комітету оборони, де детально було розписано, що сума сягала 7,837,82\$ (Там само, 1916, 26 лютого, 25, с. 4).

З джерел часопису відомо, що окрім головного фонду, присвяченого Мирославу, були організовані декілька інших засобів допомоги народному герою. Так, в редакції часопису „Свобода” можна було придбати картки та листи з портретом М. Січинського по 0,3\$ за штуку та по 0,30\$ за 12 штук за адресою „184 Hudson Str. New York” (Там само, 1908, 28 травня, 22, с. 1). Руська книгарня в Америці разом з портретами Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського та М. В. Лисенка продавала портрети М. Січинського за ціною 0,50\$ за 25 штук (Там само, 1908, 2 липня, 27, с. 1), а за адресою „A. Buchak, 252 Broome St. New York City” можна було придбати „Картки і листовий папір з портретом Січинського мстника кривд українського народу” по 0,3\$ за штуку та 0,30\$ за 12 штук. Прибуток з них призначався для потреб „Хлопського фонду” в Америці (Там само, 1908, 23 липня, 30, с. 4). Попит на портрети українського захисника не втихав, про що може свідчити реклама у часопису за 1915 р., де лунала пропозиція купувати найновіші портрети Мирослава Січинського (Там само, 1915, 2 жовтня, 116, с. 2).

Крім портретів і книжок часопис рекламував виставу під назвою „Січинський-Потоцький”, яка складалась з 5 актів (Там само, 1914, 12 лютого, 7, с. 2), а в осінньому номері часопису знаходимо запрошення на „привітний вечерок”, влаштований на честь Мирослава (Там само, 1915, 9 листопада, 132, с. 3). У 1911 р. на сторінках часопису неодноразово з’являється інформація про книжку під заголовком „Як судили М. Січинського?”, яку можна було придбати в твердій обкладинці за 1.00\$, у м’якій обкладинці – за 0,75 \$ (Там само, 1911, 19 жовтня, 42, с. 3). У 1912 р. виходить ще одна книга під назвою „Січинський на волі!”

„де написано, як утікав М. Січинський з тюрми, яку за ним Поляки вчинили погоню, а при кінці поміщено пісні на честь Мирослава” (Там само, 1912, 18 січня, 3, с. 11).

Описані в часописі події, пов’язані з багаторічними подіями справи Мирослава Січинського, як найкраще підкреслюють слова в статті під назвою „За любов вітчизни – 20 літ тюрми”, де зазначається, що *„Такої однодушности, такої згоди, такого поступованя... не тямить Русь від віків. Пару револьверових вистрілів Січинського, розбурхали народ, научили його солідарності, вказали, що лиш сї домаганя найдуть послух і пошану у сильних, за якими стоїть сила – увесь народ. Поступованє нашого народу в справі Січинського показало Ляхам, що наш народ зрозумів вагу клича: один за всіх – всі за одного!”* (Там само, 1909, 29 лютого, 29, с. 1). У підсумку слід зазначити, що історія М. Січинського – це історія об’єднання українського населення по всьому світу, зростання національної та політичної свідомості, історія зміцнення гідності та віри у свої сили, історія, яка довела відомий принцип, що коли народ єднається разом, то він стає непереможним.

Отже, американський часопис „Свобода” та одночасно орган „Українського Народного Союзу” є важливим джерелом, яке дозволяє розглянути історію вбивства намісника Галичини графа А. Потоцького, історію Мирослава Січинського та процесу єднання українського населення, яке проживало не тільки на рідній землі, але і за її межами. В часописі детально та яскраво висвітлена діяльність та прагнення українців об’єднатись, допомогти людині, яка намагалась змінити важке становище земляків, а також звернути увагу всього світу на невирішені політичні проблеми українців. У часописі зображена діяльність американських українців, думки європейської, американської, російської та української преси, зображені засоби допомоги Мирославу та детально розписані всі фінансові надходження у багаточисельні фонди.

Американський часопис „Свобода” є інформативним і мало дослідженим джерелом для вивчення розвитку політичної свідомості українського населення на початку ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Свобода. 1913. 1 травня. № 18. С. 6.
2. Свобода. 1908. 30 квітня. № 18. С. 4.
3. Свобода. 1908. 23 липня. № 30. С. 4.
4. Свобода. 1908. 24 вересня. № 39. С. 1.
5. Свобода. 1909. 8 липня. № 26. С. 1.
6. Свобода. 1909. 29 липня. № 29. С. 1.
7. Свобода. 1909. 19 серпня. № 32. С. 5.
8. Свобода. 1910. 15 грудня. № 32. С. 4.
9. Свобода. 1911. 16 листопада. № 46. С. 3.
10. Свобода. 1911. 30 листопада. № 48. С. 4.
11. Свобода. 1912. 25 січня. № 4. С. 1.
12. Свобода. 1912. 7 березня. № 10. С. 1.
13. Свобода. 1912. 20 червня. № 25. С. 6.
14. Свобода. 1912. 31 жовтня. № 44. С. 5.
15. Свобода. 1910. 18 серпня. № 33. С. 4.
16. Свобода. 1915. 9 жовтня. № 119. С. 2.
17. Свобода. 1915. 11 вересня.

№ 107. С. 2. **18. Свобода.** 1915. 25 вересня. № 113. С. 1. **19. Свобода.** 1915. 30 вересня. № 115. С. 2. **20. Свобода.** 1915. 9 жовтня. № 119. С. 2. **21. Свобода.** 1916. 11 квітня. № 44. С. 4. **22. Свобода.** 1916. 2 травня. № 53. С. 3. **23. Свобода.** 1908. 7 травня. № 19. С. 4. **24. Свобода.** 1909. 21 січня. № 2. С. 6. **25. Свобода.** 1908. 7 травня. № 19. С. 4-5. **26. Свобода.** 1911. 28 грудня. № 52. С. 3. **27. Свобода.** 1908. 21 травня. № 21. С. 4. **28. Свобода.** 14 травня. № 20. С. 4. **29. Свобода.** 1915. 21 жовтня. № 124. С. 2. **30. Свобода.** 1909. 6 травня. № 17. С. 5. **31. Свобода.** 1908. 15 жовтня. № 42. С. 5. **32. Свобода.** 1909. 27 травня. № 20. С. 3-4. **33. Свобода.** 1908. 18 червня. № 25. С. 4. **34. Свобода.** 1909. 3 червня. № 21. С. 3. **35. Свобода.** 1909. 10 червня. № 22. С. 4. **36. Свобода.** 1909. 8 липня. № 26. С. 5. **37. Свобода.** 1910. 8 грудня. № 49. С. 3. **38. Свобода.** 1915. 16 грудня. № 148. С. 2. **39. Свобода.** 1916. 26 лютого. № 25. С. 4. **40. Свобода.** 1908. 28 травня. № 22. С. 1. **41. Свобода.** 1908. 2 липня. № 27. С. 1. **42. Свобода.** 1908. 23 липня. № 30. С. 4. **43. Свобода.** 1915. 2 жовтня. № 116. С. 2. **44. Свобода.** 1914. 12 лютого. № 7. С. 2. **45. Свобода.** 1915. 9 листопада. № 132. С. 3. **46. Свобода.** 1911. 19 жовтня. № 42. С. 3. **47. Свобода.** 1912. 18 січня. № 3. С. 11. **48. Свобода.** 1909. 29 лютого. № 29. С. 1.

References

1. Svoboda. (1913, May 1). 18, 6 [in Ukrainian]. **2. Svoboda.** (1908, April 30). 18, 4 [in Ukrainian]. **3. Svoboda.** (1908, July 23). 30, 4 [in Ukrainian]. **4. Svoboda.** (1908, September 24). 39, 1 [in Ukrainian]. **5. Svoboda.** (1909, July 8). 26, 1 [in Ukrainian]. **6. Svoboda.** (1909, July 29). 29, 1 [in Ukrainian]. **7. Svoboda.** (1909, August 19). 32, 5 [in Ukrainian]. **8. Svoboda.** (1910, December 15). 50, 4 [in Ukrainian]. **9. Svoboda.** (1911, November 16). 46, 3 [in Ukrainian]. **10. Svoboda.** (1911, November 30). 48, 4 [in Ukrainian]. **11. Svoboda.** (1912, January 25). 4, 1 [in Ukrainian]. **12. Svoboda.** (1912, March 7). 10, 1 [in Ukrainian]. **13. Svoboda.** (1912, June 20). 25, 6 [in Ukrainian]. **14. Svoboda.** (1912, October 31). 44, 5 [in Ukrainian]. **15. Svoboda.** (1910, August 18). 33, 4 [in Ukrainian]. **16. Svoboda.** (1915, October 9). 119, 2 [in Ukrainian]. **17. Svoboda.** (1915, September 11). 107, 2 [in Ukrainian]. **18. Svoboda.** (1915, September 25). 113, 1 [in Ukrainian]. **19. Svoboda.** (1915, September 30). 115, 2 [in Ukrainian]. **20. Svoboda.** (1915, October 9). 119, 2 [in Ukrainian]. **21. Svoboda.** (April 11). 44, 4 [in Ukrainian]. **22. Svoboda.** (1916, May 2). 53, 3 [in Ukrainian]. **23. Svoboda.** (1908, May 7). 19, 4 [in Ukrainian]. **24. Svoboda.** (1909, January 21). 2, 6 [in Ukrainian]. **25. Svoboda.** (1908, May 7). 19, 4-5, 8 [in Ukrainian]. **26. Svoboda.** (1911, December 28). 52, 3 [in Ukrainian]. **27. Svoboda.** (1908, May 21). 21, 4 [in Ukrainian]. **28. Svoboda.** (1908, May 14). 20, 4 [in Ukrainian]. **29. Svoboda.** (1915, October 21). 124, 2 [in Ukrainian]. **30. Svoboda.** (1909, May 6). 17, 5 [in Ukrainian]. **31. Svoboda.** (1908, October 15). 42, 5 [in Ukrainian].

32. Svoboda. (1909, May 27). 20, 3-4 [in Ukrainian]. **33. Svoboda.** (1908, June 18). 25, 4 [in Ukrainian]. **34. Svoboda.** (1909, June 3). 21, 3 [in Ukrainian]. **35. Svoboda.** (1909, June 10). 22, 4 [in Ukrainian]. **36. Svoboda.** (1909, July 8). 26, 5 [in Ukrainian]. **37. Svoboda.** (1910, December 8). 49, 3 [in Ukrainian]. **38. Svoboda.** (1915, December 16). 148, 2 [in Ukrainian]. **39. Svoboda.** (1916, February 26). 25, 4 [in Ukrainian]. **40. Svoboda.** (1908, May 28). 22, 1 [in Ukrainian]. **41. Svoboda.** (1908, July 2). 27, 1 [in Ukrainian]. **42. Svoboda.** (1908, July 23). 30, 4 [in Ukrainian]. **43. Svoboda.** (1915, October 2). 116, 2 [in Ukrainian]. **44. Svoboda.** (1914, February 12). 7, 2 [in Ukrainian]. **45. Svoboda.** (1915, November 9). 132, 3 [in Ukrainian]. **46. Svoboda.** (1911, October 19). 42, 3 [in Ukrainian]. **47. Svoboda.** (1912, January 18). 3, 11 [in Ukrainian]. **48. Svoboda.** (1909, February 29). 29, 1 [in Ukrainian].

Алексєєва М. О. Американський часопис „Свобода” про світову підтримку Мирослава Січинського українським населенням з 1908 по 1916 рр.

В статті досліджуються події пов'язані з вбивством намісника Галичини графа Анджея Потоцького львівським студентом Мирославом Січинським, та процес його підтримки українським населенням по всьому світу. Виявлено, що саме вчинок Мирослава Січинського, об'єднав українців, та підштовхнув до чергового кроку у розвитку політичної свідомості.

Джерелом для вивчення подій, пов'язаних з історією Мирослава виступає американська часопис „Свобода”, яка детально, та активно висвітлювала події справи, приймала участь в підтримці та захисті М. Січинського різноманітними засобами.

Багаточисельні статті в „Свободі” за період з 1908 по 1916 роки висвітлювали думки європейської та американської преси, яка з розумінням ставилась до вчинку студента, та відзначала глибокі внутрішні політичні причини, які підштовхнули молодого чоловіка ризикнути життям заради змін. Детально описані 46 віч, які рекламувались на перших сторінках „Свободи”, про розповсюдження петиції з проханням помилування, які змінили засуд Мирослава з смертної кари на двадцятилітнє ув'язнення, про діяльність фондів, які збирали гроші для Мирослава, тощо.

У висновках зазначена наукова цінність американської часописі „Свобода” у дослідженні історії наслідків вбивства графа А. Потоцького, та процесу єднання всіх небайдужих українців по всьому світу, подальшого формування політичних поглядів на початку ХХ ст.

Ключові слова: Часопис „Свобода”, джерело, М. Січинський, єдність, віча, преса.

Алексеева М. А. Американский журнал „Свобода” про мировую поддержку Мирослава Сичинского украинским населением с 1908 по 1916 гг.

В статье рассматриваются события, связанные с убийством наместника Галичины Анджея Потоцкого львовским студентом Мирославом Сичинским, и процесс его поддержки украинским населением по всему миру. Установлено, что именно поступок Мирослава Сичинского объединил украинцев и подтолкнул к очередному шагу в развитии политической осознанности.

Источником для исследования событий, связанных с историей Мирослава, является американский журнал „Свобода”, в котором подробно и активно публиковались события дела. Журнал принимал активное участие в поддержке и защите М. Сичинского различными способами.

Многочисленные статьи в „Свободе” с 1908 по 1916 гг. освещали мысли американской и европейской прессы, которая с пониманием относилась к поступку студента, и отмечала глубокие внутренние политические причины, которые подтолкнули молодого человека riskнуть своей жизнью ради перемен. В журнале описаны подробно 46 вече, которые рекламировались на первых страницах „Свободы”, про распространение петиций с просьбами о помиловании, которые изменили осуждение Мирослава со смертной казни на двадцатилетнее заключение, деятельность фондов, которые собирали деньги для Мирослава и т. д.

В выводах обозначена научная ценность американского журнала „Свобода” в исследовании истории последствий убийства графа А. Потоцкого та процессу объединения всех небезразличных украинцев по всему миру, и дальнейшего формирования политических взглядов в начале XX в.

Ключевые слова: журнал „Свобода”, источник, М. Сичинский, объединение, вече, пресса.

Alekseeva M. A. American magazine „Svoboda” about the world support of Miroslav Sochi by the Ukrainian population from 1908 to 1916

The article examines the events associated with the murder of the governor of Galicia Andrzej Potocky by Lviv student Miroslav Sochinsky, and the process of his support by the Ukrainian population around the world.

The source for researching the events connected with the history of Miroslav is the American magazine „Svoboda”, in which the events of the case were published in detail and actively. The magazine took an active part in supporting and defending M. Sochi in various ways.

Numerous articles in „Svoboda” from 1908 to 1916 covered the thoughts of the American and European press, which was sympathetic to the student's act, and noted the deep internal political reasons that pushed the young man to risk his life for the sake of change. The magazine describes in

detail the 46 chambers that were advertised on the front pages of Svoboda, about the distribution of petitions for pardon, which changed Miroslav's sentence from death to twenty years in prison, the activities of foundations that raised money for Miroslav, and so on.

The conclusions indicate the scientific value of the American magazine „Svoboda” in studying the history of the aftermath of the assassination of Count A. Potocki and the process of unification of all concerned Ukrainians around the world, and the further formation of political views in the early twentieth century.

Keywords: Svoboda magazine, source, M. Sochinsky, association, press.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.

Прийнято до друку 25.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 336.7(477) „18/19”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-43-56

Алтухов Олексій Анатолійович,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
alex.an.altukhov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7592-9488>

РЕГІОНАЛЬНА ПЕРІОДИКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БІРЖОВОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним з найменш висвітлених аспектів у вивченні процесу розвитку капіталістичних відносин у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається діяльність провідних біржових установ у цей період. Зокрема, практично поза увагою українських науковців залишається масив інформації, який розміщувався на шпальтах тодішніх регіональних періодичних виданнях, особливо тих, які публікувалися у провідних біржових центрах України. Метою цієї статті є заповнення цієї лакуни та введення у науковий обіг українських регіональних періодичних видань, у яких розглядалися ті чи інші аспекти діяльності біржових установ.

Діяльність бірж в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. досить широко висвітлено в місцевих періодичних виданнях. Першість у цій справі належала Одеській біржі, яка відрізнялася прозорістю своєю діяльністю. Зокрема, „Одеський біржовий бюлетень” під рубрикою „Торгівельні вісті” публікував на сторінках тогочасного провідного одеського видання „Одеський вісник”, який у досліджуваній період виходив тричі на тиждень (вівторок, четвер, субота).

Це видання було засноване у 1827 р. генерал-губернатором Одеси М. Воронцовим. Спочатку воно було органом друку офіційної влади, а з 1857 р. – підпорядковано Канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства. Саме тоді спеціальною рубрикою на останній, четвертій, сторінці видання редакція почала публікувати окремий „Одеський біржовий бюлетень”, що виконував функцію органу друку Одеської біржі та мав власного редактора. Як правило, у „Бюлетені” публікували цікаву комерційним колам Одеси інформацію. Поступово, наприкінці 80-х рр. ХІХ ст., відділення „Одеського вісника” розповсюдилися в усіх провідних містах Південної України, а отже, редактори „Бюлетеня” були змушені розширювати

власну редакційну політику, публікуючи цікаві негоціантам з Херсона, Миколаєва, Бердянська та інших міст приазовської та чорноморської зони матеріали.

„Одеський біржовий бюлетень” складався з невеликих заміток, у яких коротко розкривалися фактори, які впливали на біржові торги тим чи тим товаром. Провідне місце, природно, займала інформація про торгівлю хлібом. У „Бюлетені...” вказувалася кількість збіжжя, яке на той час зберігалось в одеських складах, та ціни, які встановлювалися на кожен сорт цього товару.

Також у документі проаналізовані останні тенденції торгівлі іншими товарами: бавовною, салом, кукурудзою та ін. Підвищення біржового інтересу до того чи того товару, судячи з наведених у „Бюлетені” повідомлень, вірогідно було пов'язано із настанням сезону його продажів. Зокрема, у вже згадуваному номері 116 від 5 травня 1892 р. досить докладно аналізуються тенденції розвитку ринку худоби, вказано ціни, зокрема на яловичину, дійних корів та інші види цього товару. З повідомлення можна дізнатися, що пуд м'яса середнього гатунку коштував три карбованці, гірше м'ясо продавалось за 2 крб. 60 коп. Водночас вартість дійної корови коливалася від 80–85 крб. (Одесский вестник, 1892, № 116, с. 4).

З повідомлень, розміщених у „Бюлетені”, можна зробити висновок, що біржова торгівля хлібом вступала в активну фазу ближче до серпня. Це було зумовлено двома найважливішими факторами. По-перше, саме в цей період починався збір урожаю та остаточно були зрозумілі його перспективи. По-друге, наприкінці липня – на початку серпня оформлялися ключові урядові та міністерські рішення стосовно сезонної експортної торгівлі хлібом. Зокрема, встановлювали та публікували в офіційних періодичних виданнях новий митний тариф. Цієї події чекали всі представники хлібного ринку Одеси. Так, у номері 179 „Одеського вісника” від 12 червня 1893 р. зазначено: „На хлібному ринку нашому спокійно та малосправно. Справи сьогодні не було. Закупівлі хліба з провінції також скоротилися. Покупці з нетерпінням чекають на появу та публікацію нових тарифів, які набудуть чинності з 1 серпня” (Одесский вестник, 1893, № 179, с. 4).

Спираючись на представлену в „Бюлетені...” інформацію, можна зробити висновок, що фінансова діяльність біржі концентрувалася лише навколо цінних паперів місцевих підприємств і комерційних установ.

Автором „Бюлетеня” був біржовий гофмаклер, проте у виданні не вказували його особисті дані. Як правило, він повідомляв останні комерційні новини, цікаві біржовикам і купецтву. Разом із тим, в окремих статтях автор дозволяв собі висловлювати критичні зауваження стосовно тих чи тих рішень влади, що впливали на торгівельну ситуацію в Одесі.

„Одеський вісник” був не єдиним періодичним виданням, у якому висвітлювалася діяльність місцевої біржі. Зокрема, офіційні котування цінних паперів та акцій підприємств, якими торгували на біржі, регулярно публікувалися в іншому виданні – „Одеський листок”, що було засновано у 1880 р. комерсантом В. В. Навроцьким і спочатку складалося з одного аркуша комерційної та рекламної інформації. Поступово видання збільшувало кількість публікацій, зокрема й за рахунок докладного висвітлення діяльності Одеської біржі та біржового комітету. Редколегія газети дотримувалася переважно ліберальних поглядів на комерцію, і саме тому в багаточисельних матеріалах, у яких висвітлено діяльність біржі, часто відстоювалася думка про необхідність розвитку її самоврядування.

Тому в „Одеському листі” час від часу друкували критичні статті, у яких викривали негативні аспекти роботи Одеської біржі та висловлювали рекомендації з її покращення. У цьому полягала головна відмінність „Біржового листка” від офіційного „Бюлетеня Одеської біржі”, у якому якщо й висловлювали критичні зауваження, то тільки стосовно недолугої торгівельної політики царського уряду.

Зі свого боку редактори „Одеського листка”, серед яких були й професійні економісти, не пов’язані з біржею у своїй діяльності, були вільні від її впливу та могли зробити критичні зауваження на адресу цієї установи. Так, 14 січня 1911 р. у номері 85 видання опубліковано статтю „Добрий приклад для Одеського біржового комітету”, у якій проаналізовано й порівняно роботу керівних установ двох бірж – Одеської та Ризької. Для авторів статті головним критерієм порівняння стало те, що обидві установи забезпечували реалізацію експортної політики Російської імперії. Висновок був далеко невтішним для Одеського біржового комітету. У матеріалі відзначається низька ефективність роботи установи, що пояснювалося надмірною забюрократизованістю його діяльності та відсутністю ініціативи в роботі. Автори відстоювали думку, що замість того, щоб наполягати на самостійності у вирішенні ключових торгівельних та комерційних питань, Одеський комітет у всьому залежить від державних установ. Зокрема, зазначалося, що „діяльність Одеського біржового комітету залишає бажати кращого і зводиться поки, головним чином, до канцелярських відписок на запити різних відомств” (Одесский листок, 1911, № 85, с. 2).

В іншій аналітичній статті під назвою „Грошовий ринок у Одесі у 1910 р.”, що вийшла друком у четвертому номері „Одеського листка” 5 січня 1911 р. , увага авторів зосереджена на критиці надмірної спекулятивної діяльності, що було характерно для Одеської біржі на початку XX ст. Зокрема, у матеріалі зазначено: „Розвиток біржової фондової торгівлі останнім часом характеризується значним збільшенням кількості банків, які, маючи вільну готівку, охоче відкривали кредит для

різного роду підприємств, що не заслуговували такої підтримки. У цьому випадку зростання обліку векселів навряд чи було явищем корисним і для загального становища ринку, і для цих банків” (Там само, № 4, с. 2).

На основі аналізу матеріалів, що друкувалися в досліджуваній період у „Одеському листку” і стосувалися біржової діяльності, можна зробити висновок, що редакційна політика видання полягала в засудженні такого явища, як авантюрна та бездумна біржова спекуляція. Зокрема, у номері 4 від 5 січня 1911 р. було опубліковано статтю „Одесит, який замерикувався”, у якій порушено ці питання.

Героєм матеріалу був виходець з Одеси Жозеф Робін (Йосип Рабинович), який емігрував до Сполучених Штатів Америки. За роки життя у США йому вдалося досягти відчутних успіхів у фінансовому світі країни. Свою кар’єру він розпочав як біржовий оглядач одного з американських видань, що дало йому змогу докладно ознайомитися зі специфікою роботи великих біржових установ у США. Незабаром він став одним з найуспішніших ділків американського фінансового ринку та досяг його вершини.

У різні часи Робін обирався на посаду директора великого банку Нью-Йорка „Northern Bank” та директора „Washington Saving Bank” (Вашингтон). „Через деякий час він з’являється на Wall Street в циліндрі, одягнений з голочки. Тепер він самостійний ділок ... бере підряди на будівництво великих будівель і успішно конкурує з дипломованими підрядниками-архітекторами”, – зазначалося в статті (Там само).

Однак пристрасть до авантюрних операцій на біржі врешті-решт привела Робіна до в’язниці. Як повідомив „Одеський листок”, біржовий ділок наважився взяти незаконний кредит у банках, які він очолював, щоб і далі грати на біржі. „Заключним акордом цієї типово американської історії, яка яскраво зображає типи місцевих ділків, стала спроба Робіна звести рахунки із правосуддям і життям. Перед першим допитом він випив п’ять таблеток отрути, знайдених ним у кабінеті доктора. Але лікарі врятували його і тепер Робін-Рабинович чекає суду в палаті тюремної лікарні”, – сказано в статті (Там само).

Разом із тим, інформаційна політика „Одеського листка” на початку ХХ ст. передбачала публікацію не тільки критичних матеріалів стосовно Одеської біржі, а й статей нагального характеру, у яких розкривали інші аспекти діяльності установи.

Зокрема, у номері 114 від 18 травня 1912 р. під назвою „Відголоски закриття Дарданелл” надруковано роз’яснення Одеського біржового комітету стосовно правил організації перевезення вантажів пароплавами через чорноморські протоки, які в 1912 р. були закриті для вільного переходу Стамбулом внаслідок турецько-італійської війни. Ця подія спровокувала певну колізію, коли пароплавні компанії почали брати зі своїх клієнтів допоміжну плату як „компенсацію частини збитків,

яких зазнавав пароплав, що віз вантаж, внаслідок затримки його по той бік Дарданелл” (Одесский листок, 1912, № 114, с. 3).

У виданні повідомлялося, що Одеський біржовий комітет двічі збирався для обговорення правомірності дій пароплавних компаній. Врешті-решт біржовики дійшли висновків про правомірність вимог пароплавств, але при цьому розмір компенсації мала встановити спеціальна арбітражна комісія, яку має сформувати біржовий комітет (Там само).

Діяльність Київської біржі також досить широко розглядалася на сторінках тогочасної преси. Передусім доцільно згадати про спеціалізоване видання „Київська біржа. Торговий бюлетень”, яке видавалося за ініціативи Київського біржового комітету. Воно виходило друком щосуботи впродовж 1872–1917 рр. Структура цього періодичного видання була сформована відповідно до питань, які цікавили біржову та комерційну громаду Києва та навколишнього економічного регіону. У першій частині подавали інформацію про поточні тенденції розвитку ринку цінних паперів. Публікували її в спеціальному розділі, що мав назву „Петербургська та Київська біржі (котування)” і становив таблицю, у якій були відзначені котування державних облігацій і закладних листів, іпотечні цінні папери столичних, Київських та Одеських міських кредитних товариств, закладні листи Київського, Харківського, Полтавського земельних банків (Молотников, 2013, с. 51).

Окрім того, у цьому розділі були представлені котування акцій залізниць, промислових підприємств, банків. Серед таких підприємств, зокрема, можна виділити такі: „Товариство тютюнової фабрики Соломон Коген у Києві”, „Дитятківське товариство паперових фабрик”, „Південноросійське товариство пивних заводів”, „Товариство Київського маслوبيйного заводу „Брати Лур’є та К””, „Акціонерне товариство тютюнової та махорочної фабрики П. Спілілоти”, „Київське товариство пивних заводів” та ін. (Киевская биржа, 1914, № 1).

Зазначимо, що Київська біржа не встановлювала власних котувань на ці види цінних паперів, орієнтуючись на котування Санкт-Петербургської біржі. Відповідною була і назва рубрики „Торгового бюлетеня...” (Молотников, 2013, с. 51).

Самостійні котування біржа встановлювала переважно на акції цукрових підприємств, на які традиційно існував великий попит. У зв’язку із цим, як відзначалося у виданні, цукровий біржовий ринок характеризувався надмірною спекулятивністю.

Саме біржові спекулянти мали змогу тримати завищені ціни і на цукор, і на акції підприємств, що його виробляли. „Настрій ринку за тиждень, що минув, продовжує залишатися кріпким, відбулися навіть угоди вищі за граничну ціну. Торгівля характеризувалася незвичайними стрибками, незрозумілими для непосвячених... Цей гарячковий темп коливань, несумісних з реальними змінами у положенні ринку,

пояснюється тим, що спекулянти вирішили підтримувати штучно ціни і на цукор, і на акції цукрових заводів”, – повідомлялося в статті „Цукровий ринок”, опублікованій у 42-му номері „Торгового бюлетеня” за 1912 р. (Киевская биржа, 1912, № 42, с. 3).

Інформація, що розміщувалася в головних рубрика видання, мала назви „Цукровий ринок” та „Хлібний ринок” і торкалася проблем, пов’язаних із провідними напрямками експортної торгівлі Російської імперії, у яких брала участь Київська біржа. Крім іншого, у „Торгівельному бюлетені...” були проаналізовані тенденції розвитку цукрового ринку в країнах Західної Європи, перспективи поширення російської цукрової торгівлі на Далекому Сході, зокрема в Китаї та Японії.

Виходячи з аналізу матеріалів, що час від часу з’являлися у виданні, можна зробити висновок, що далекосхідний цукровий ринок київські біржовики вважали перспективним. „Як відомо, представники японських торгівельних домів кілька разів намагалися зав’язати з нашими цукрозаводчиками безпосередні стосунки у питанні збуту російського цукру до Японії... Уповноважені японських фірм кілька разів приїздили до Києва”, – зазначено в номері 42 видання 1912 р. (Киевское слово, 1912, № 42, с. 5).

Окремі питання, пов’язані із діяльністю Київської біржі, публікувалися і в інших міських періодичних виданнях. Зокрема, потрібно згадати про газету „Київське слово”, у окремих номерах якої висвітлено фінансову активність біржової установи. Це щоденне періодичне видання, яке виходило друком у 1886–1905 рр., вважали одним із найбільш авторитетних та наймасовіших у Російській імперії за винятком столичних видань. Його наклад у різні роки коливався від двох до п’яти тисяч примірників. Журналісти та редактори видання дотримувалися переважно ліберальних поглядів, що позначилося й на висвітленні діяльності Київської біржі в досліджуваній період.

Так, у номері 3180 від 17 листопада 1896 р. повідомлено, що під час останніх торгів на біржі котувалися 24 найменування відсоткових паперів, 31 найменування акцій комерційних банків, 10 найменувань земельних банків, 8 найменувань цукрових заводів. При цьому акції (45 найменувань) майже вдвічі переважали над відсотковими паперами (24 найменування). Водночас цінні папери цукроварень не були домінувальними, незважаючи на їхню значущість.

Також у номері подано список підприємств і фінансових установ, акції яких продавали та купували на Київській біржі. Серед них Товариство взаємного земельного кредиту, Державний земельний дворянський банк, Київське міське кредитне товариство, Міжнародний комерційний банк, Волзько-Камський банк, Азовсько-Донський банк, Російсько-Китайський банк, Варшавський комерційний банк, Віленський приватний комерційний банк, Лодзинський комерційний банк, Мінський

комерційний банк, Ризький комерційний банк, Київський приватний комерційний банк, Південноросійський промисловий банк, а також такі промислові підприємства: Південноросійський машинобудівний завод, Південноросійське лісопромислове товариство, Машинобудівний та котельний завод Гретер і Криванек, Машинобудівний завод „Прогрес” та ін. (Киевское слово, 1896, № 3180, с. 1).

Загалом у „Київському слові” здебільшого наведено статистичну інформацію, що стосувалася регулярних біржових торгів. Лише в окремих випадках журналісти видання повідомляли про особливо важливі події, які відбувалися під час біржових засідань і впливали на загальний контекст біржової діяльності. Зокрема, у номері 2404 від 22 вересня 1894 р. повідомляли про біржовий ажіотаж, що охопив установу внаслідок скупівлі київськими посередницькими конторами та спекулянтами акцій провідних підприємств і цінних паперів фінансових установ. „Провідна роль у цій компанії належала київським спекулянтам, які надають своїми наказами на купівлю та продаж лихоманкову роботу київським банківським конторам. Зображаючи з себе посередників між київськими спекулянтами та Петербурзькою біржею, наші контори заробляють великі куражі. Поговорюють, що є щасливчики-банки загібають у якості куражу тисячу і більше карбованців кожного біржового дня” (Киевское слово, 1894, № 2404, с. 1).

Бездумні біржові маніпуляції спекулянтів ставали об’єктом критики „Київського слова” і в наступних випусках. Зокрема, у номері 2163 від 21 січня 1894 р. було опубліковано статтю „Дещо про біржу та спекуляції”, у якій засуджувалися нечесні правила біржової торгівлі, за якими діяли київські біржові спекулянти. У представленому матеріалі повідомлялося: „Київські спекулянти часто за тиждень підвищують паї на сотні карбованців, а за рік на 100%. Це призводить до того, що ви купляєте пай, знаючи, що справи йдуть добре і передбачений якийсь дивіденд. Навіть якщо прийдеться розмінювати пай, то ви втрачаєте тільки 10–25 карбованців. Але через тиждень вам можуть дати таку ціну, що ви втрачаєте половину капіталу, і все це залежить від біржових маніпуляцій” (Киевское слово, 1894, № 2163, с. 2).

Особливо істотними, як повідомлено в статті, були біржові маніпуляції із цінними паперами та акціями підприємств цукрової галузі. „Тільки від біржової гри залежить, настільки різке підвищення або зниження цін, а не від того, що біржа не відвідується щодня. Про шкоду настільки сильної спекуляції з паями цукрових заводів годі й говорити, оскільки саме підприємство страждає від цього, і все це шкодить економічному життю держави, і чимало осіб без жодних зусиль збагачуються, а більшість із середніми доходами розоряються.

Завдяки тому, що паї так часто переходять з рук у руки, у правління потрапляють люди випадкові, зацікавлені лише у біржовій ціні, а не у справі: якщо вони хочуть дешево купити пай, вони

намагаються не дати дивіденду; якщо хочуть продати пай за хорошою ціною, вони намагаються дати більший дивіденд”, – зазначається у виданні (Там само).

Як повідомлено в статті, у період особливого біржового спекулятивного ажіотажу діяльність його головних організаторів відбувалася не в біржовій будівлі, де торги здійснюються за суворо встановленими правилами, а в сусідніх ресторанах, де були можливості для укладання таємних угод і домовленостей. „Багато киян нарікають на те, що в Києві існує розкішна будівля, призначена для біржових зборів,... але вона мало відвідується біржовим людом. Операції здійснюються у приватних конторах і в біржових маклерів, в кав'ярнях ... негласно, хоча угоди зручніше здійснювати в розкішній залі, а не на вулиці або кофейнях” (Там само).

Головним місцем зустрічей „видатних адвокатів, цукрозаводчиків і місцевих біржовиків”, як повідомлено у виданні, „був ресторан „Північний” на розі Володимирської та Фундуклеївської, навпроти Оперного театру, який мав незабутню репутацію” (Там само).

Котування цінних паперів друкувалися також на сторінках провідного київського періодичного видання „Киянин”. У газеті були представлені поточні ціни на продаж цінних паперів на Київській та Санкт-Петербурзькій біржі (Киевлянин, 1898, № 3, с. 3).

Що ж стосується діяльності інших біржових установ України, наприклад, Харківської, то серед видань, у яких висвітлено її діяльність, можна відзначити „Харківські відомості”. У виданні переважно публікували інформацію комерційного характеру, пов'язану з діяльністю біржі. Це, зокрема, перелік фінансових установ і підприємств, акції яких котувалися; курси на процентні папери в Харківській конторі Державного банку і т. ін. Аналітичні та критичні матеріали в газеті не були представлені.

Суто специфічна біржова інформація друкувалася також у бюлетені Харківської біржі, який виходив щонеділі. У виданні були представлені курси акцій, цінних паперів, результати останніх торгів і котувань, курси головних валют. Аналізуючи цей документ, можна, наприклад, дізнатися, що напередодні Першої світової війни, у 1914 р., на Харківській біржі котувалися 7 найменувань державних цінних паперів, 3 найменування заставних листів місцевих регіональних банків, 18 найменувань акцій і 11 найменувань паїв торгово-промислових підприємств (Харьковские ведомости, 1914, № 211, с. 2).

Отже, аналіз матеріалів періодичної преси, що стосувалися розвитку біржової справи в досліджуваний період в Україні, переконує в тому, що вони дають змогу більш докладно розглянути різні аспекти діяльності провідних українських біржових установ. Більшість статей спеціалізованої преси за інформаційним наповненням мало чим відрізнялася, наприклад, від „Звітів біржових комітетів”, які ми

розглянули в попередньому підрозділі. Зокрема, і у періодичних виданнях, і у „Звітах...” розглядали питання, пов’язані зі станом розвитку експортної торгівлі хлібом і цукром – провідними товарами, торгівля якими була ключовою для основних бірж.

Представлена у звітній біржовій документації інформація є узагальненням тенденцій у вищезгаданих торгівельних галузях. Водночас розміщені в періодичних виданнях статті були написані безпосередньо в період, коли ці події відбувалися. До того ж їх висвітлення було регулярним. Це, зокрема, стосується інформації про посуху у важливих сільськогосподарських районах України в 1892 р., яка істотно й негативно впливала на міжнародну торгівлю хлібом, до якої, зокрема, була залучена й Одеська біржа.

Наведена в періодичних друкованих виданнях інформація дає змогу в динаміці розглянути процес подолання негативних наслідків посухи, виявити, як вона впливала на хлібний ринок у ті чи ті проміжки часу, як на це стихійне лихо реагувало біржове товариство та провідні одеські комерсанти. Також у статтях показана динаміка закупівельних цін на хліб, реакція на зменшення хлібного експорту з Росії у провідних іноземних державах – споживачах „південноросійського” хліба.

Що стосується рівня висвітлення діяльності біржових установ України в досліджуваній період, то відзначимо, що першість за цим показником, без сумніву, належить Одеській біржі. Цю тенденцію відзначали і сучасники подій – провідні науковці-економісти, біржові та державні діячі того періоду. Це пояснюють, передусім, роллю Одеської біржі у фінансово-господарчій системі тодішньої Російської імперії, а отже, інтерес до неї з боку і загальноросійських, і місцевих спеціалізованих видань був значно вищим, ніж до аналогічних установ Києва, Харкова, не говорячи вже про незначні біржові установи, що представляли інші регіони України.

Особливо докладно діяльність Одеської біржі висвітлено в місцевих друкованих виданнях. Одразу два провідні газети – „Одеський вісник” та „Одеський листок” – повідомляли про всі важливі події біржового життя міста. При цьому перша з них була ще й офіційним органом одеського біржового комітету.

На сторінках видань коротко подавали інформацію про курси валют, котування акцій і цінних паперів, стан фрахту, наповненість одеських складів тим чи тим товаром, стисло аналізували стан справ на ярмарках, що проходили в різні сезони, висвітлювали головні тенденції загальноросійського та західноєвропейського біржового світу.

Більшість матеріалів аналітичного характеру була зосереджена в „Одеському листку”. Це пояснюється, вірогідно, тим, що це видання було приватним, водночас „Одеський вісник” залежав від місцевої влади і відображав передусім офіційну позицію на ті чи ті питання, пов’язані з розвитком біржової справи. Якщо й лунали критичні зауваження на

адресу комерційної політики влади, то вони були досить помірними і не викликали значного суспільного резонансу.

Редактори та журналісти „Одеського листа”, які були прихильниками ліберальних ідей, могли собі дозволити більшу свободу у висвітленні біржового життя міста. Саме тому у виданні досить популярною була критика певних аспектів діяльності місцевої біржі, яка вважалася неприпустимою. Зокрема, у виданні регулярно викривалася практика надмірної, авантюрної біржової спекуляції, яка, на думку авторів статей, шкодила розвитку біржової справи та викликала недовіру до біржі з боку одеського суспільства.

У контексті висвітлення діяльності інших біржових установ України треба відзначити, що вона була досить незначною. Більш-менш значні статті, у яких висвітлено діяльність Київської біржі, наявні у виданні „Київське слово”. Поруч з офіційною комерційною інформацією, яка друкувалася в газеті, на її сторінках можна було ознайомитися з матеріалами аналітичного й критичного характеру, присвяченими переважно викриттю біржової спекуляції як одного з ганебних і шкідливих явищ.

Висвітлення діяльності Харківської біржі в місцевих періодичних видання обмежувалося тільки офіційними повідомленнями про курси акцій та валют на чергових біржових торгах.

Регіональні періодичні видання є цінним джерелом з історії становлення та розвитку біржової справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Разом із тим, використання цього виду документальних матеріалів у процесі наукового дослідження вимагає від ученого розуміння важливих факторів, які впливали на подачу матеріалів та їхню характеристику.

По-перше, важливим є визначення ступеня взаємодії конкретного видання, у якому йшлося про біржові справи, із державними та губернськими органами влади. Якщо в офіційних газетах і журналах, як правило, не викривалися недоліки чинної на той час біржової системи, то приватна преса досить часто містила критичні статті з цієї проблеми. Саме тому повноцінне вивчення розвитку біржової справи на основі використання матеріалів періодичної преси можливе лише завдяки поєднанню різних за своїм характером і походженням видань.

Загалом можна відзначити, що кожне зі схарактеризованих у дисертаційній праці джерел має різний інформаційний потенціал і насиченість. Проаналізовані матеріали висвітлюють різні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваній період. Тому для повноцінного розкриття проблеми, що вивчається, важливо комплексне поєднання всього пласта документальних матеріалів.

Список використаної літератури

1. **Киевлянин.** 1898. № 1 (1 янв.) – 360 (31 дек.).
2. **Киевская биржа.** Торговый бюллетень. 1912. № 41 (27 окт.) – 50 (29 дек.); 1914. № 1 (4 янв.) – 44 (23 дек.).
3. **Киевское слово.** 1894. № 2143 (1 янв.) – 2502 (31 дек.); 1896. № 2863 (1 янв.) – 3109, 3111–3222 (31 дек.).
4. **Молотников А. Е.** Правовое регулирование рынка ценных бумаг. М.: Стартап, 2013. 552 с. URL: <http://flibusta.site/b/482631/read> (дата звернення: 08.01.2021).
5. **Одесский вестник.** 1857. № 1 (3 янв.) – 145 (31 дек.); 1892. № 1 (1 янв.) – 334 (30 дек.); 1893. № 2 (3 янв.) – 221 (26 авг.).
6. **Одесский листок.** 1910. № 37 (16 февр.) – 173 (30 июля); 1911. № 1 (1 янв.) – 302 (31 дек.); 1912. № 76 (1 апр.) – 227 (30 сент.).
7. **Харьковские ведомости.** 1914. № 1466 (1 янв.) – 1761 (31 дек.).

References

1. **Kiyevlyanin.** (1898, January 1 – December 31). 1-360 [in Russian].
2. **Kiyevskaya birzha.** Torgovyy byulleten. (1912, October 27 – December 29; 1914, January 4 – December 12). 41-50; 1-44 [in Russian].
3. **Kiyevskoye slovo.** (1894, January 1 – December 31; 1896, January 1 – December 31). 2143-2502; 2863-3222 [in Russian].
4. **Molotnikov, A. E.** (2013). Pravovoye regulirovaniye rynka tsennykh bumag [Legal regulation of the securities market]. Moscow: Startup. Retrieved from <http://flibusta.site/b/482631/read> [in Russian].
5. **Odesskiy vestnik.** (1857, January 3 – December 31; 1892, January 1 – December 30; 1893, January 3 – August 26). 1-145; 1-334; 2-221 [in Russian].
6. **Odesskiy listok.** (1910, February 16 – July 30; 1911, January 1 – December 31; 1912, April 1 – September 30). 37-173; 1-302; 76-227.
7. **Kharkovskiy vedomosti.** (1914, January 1 – December 31). 1466–1761 [in Russian].

Алтухов О. А. Регіональна періодика як джерело з історії розвитку біржової справи України у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті аналізується інформаційні матеріали, які стосуються розвитку біржової справи Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст., які у досліджуваний період публікувалися на шпальтах регіональної преси Одеси та Києва. Автор відзначає, що одним з найменш висвітлених аспектів у вивченні процесу розвитку капіталістичних відносин у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається діяльність провідних біржових установ у цей період. У статті відзначено, що практично поза увагою українських науковців залишається масив інформації, який розміщувався на шпальтах тодішніх регіональних періодичних виданнях, особливо тих, які публікувалися у провідних біржових центрах України. Метою статті є заповнення цієї лакуни та введення у науковий обіг українських

регіональних періодичних видань, у яких розглядалися ті чи інші аспекти діяльності біржових установ.

Внаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновку, що регіональні періодичні видання є цінним джерелом з історії становлення та розвитку біржової справи в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Разом із тим, зазначається, що використання цього виду документальних матеріалів у процесі наукового дослідження вимагає від ученого розуміння важливих факторів, які впливали на подачу матеріалів та їхню характеристику.

По-перше, важливим є визначення ступеня взаємодії конкретного видання, у якому йшлося про біржові справи, із державними та губернськими органами влади. Якщо в офіційних газетах і журналах, як правило, не викривалися недоліки чинної на той час біржової системи, то приватна преса досить часто містила критичні статті з цієї проблеми. Саме тому повноцінне вивчення розвитку біржової справи на основі використання матеріалів періодичної преси можливе лише завдяки поєднанню різних за своїм характером і походженням видань.

Автор відзначає, що кожне зі схарактеризованих джерел має різний інформаційний потенціал і насиченість. Проаналізовані матеріали висвітлюють різні аспекти розвитку біржової справи в Україні в досліджуваній період. Тому для повноцінного розкриття проблеми, що вивчається, важливо комплексне поєднання всього пласта документальних матеріалів.

Ключові слова: біржова справа, періодичні видання, Одеська біржа, Київська біржа, Харківська біржа.

Алтухов А. А. Региональная периодика как источник по истории развития биржевого дела Украины во второй половине XIX – начале XX в.

В статье анализируются информационные материалы, касающиеся развития биржевого дела Приднепровской Украины второй половины XIX – начала XX в., которые в исследуемый период публиковались на страницах региональной прессы Одессы и Киева. Автор отмечает, что одним из наименее освещенных аспектов в изучении процесса развития капиталистических отношений в Приднепровской Украине во второй половине XIX – начале XX в. остается деятельность ведущих биржевых учреждений. В статье отмечено, что практически без внимания украинских ученых остается массив информации, который размещался на страницах региональных периодических изданий, особенно ведущих биржевых центров Украины. Целью статьи является заполнение этой лакуны и введение в научный оборот украинских региональных периодических изданий, в которых рассматривались те или иные аспекты деятельности биржевых учреждений.

Вследствие проведенного исследования, автор пришел к выводу, что региональные периодические издания являются ценным источником по истории становления и развития биржевого дела в Украине во второй половине XIX – начале XX в. Вместе с тем, отмечается, что использование этого вида документальных материалов в процессе научного исследования требует от ученого понимания важных факторов, которые влияли на подачу материалов и их характеристику.

Во-первых, важным является определение степени взаимодействия конкретного издания, в котором говорилось о биржевых делах, с государственными и губернскими органами власти. Если в официальных газетах и журналах, как правило, не разоблачались недостатки сложившейся к тому времени биржевой системы, то частная пресса достаточно часто содержала критические статьи. Именно поэтому полноценное изучение развития биржевого дела на основе использования материалов периодической печати возможно лишь благодаря сочетанию различных по своему характеру и происхождению изданий.

Автор отмечает, что каждый из охарактеризованных источников имеет разный информационный потенциал и насыщенность. Проанализированные материалы освещают различные аспекты развития биржевого дела в Украине. Поэтому для полноценного раскрытия изучаемой проблемы важно комплексное сочетание всего пласта документальных материалов.

Ключевые слова: биржевое дело, периодические издания, Одесская биржа, Киевская биржа, Харьковская биржа.

Altukhov O. A. Regional periodicals as a source on the history of stock exchange development of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries

The article analyzes information materials related to the development of the exchange business of Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries, which in the period under study were published in the regional press of Odessa and Kyiv. The author notes that one of the least covered aspects in the study of the process of development of capitalist relations in Dnieper Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries, the activity of the leading exchange institutions in this period remains. The article notes that the mass of information that was published in the columns of the then regional periodicals, especially those that were published in the leading stock exchange centers of Ukraine, is practically out of the attention of Ukrainian scientists. The purpose of this article is to fill this gap and introduce into scientific circulation Ukrainian regional periodicals, which considered certain aspects of the activities of exchange institutions.

As a result of the study, the author came to the conclusion that regional periodicals are a valuable source on the history of formation and development of stock exchange business in Ukraine in the second half of the

nineteenth – early twentieth century. However, it is noted that the use of this type of documentary material in the process of scientific research requires the scientist to understand the important factors that influenced the submission of materials and their characteristics.

First, it is important to determine the degree of interaction of a particular publication, which dealt with stock exchange affairs, with state and provincial authorities. If the official newspapers and magazines, as a rule, did not reveal the shortcomings of the current exchange system, the private press often contained critical articles on this issue. That is why a full-fledged study of the development of the stock market on the basis of the use of periodicals is possible only through a combination of different in nature and origin of publications.

The author notes that each of the characterized sources has a different information potential and saturation. The analyzed materials cover various aspects of the development of stock exchange business in Ukraine in the study period. Therefore, a comprehensive combination of the entire layer of documentary materials is important for the full disclosure of the problem under study.

Keywords: exchange business, periodicals, Odessa exchange, Kyiv exchange, Kharkiv exchange.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2021 р.

Прийнято до друку 13.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 398(=1612): [271.2–722.53](049.3)

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-57-69

Короткова Олена Олександрівна,

кандидат історичних наук, завідувач кафедри

соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання

Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти,

м. Сєвєродонецьк, Україна.

korotkovaolena@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3258-072X>

ГУМОР ТА САТИРА У ВІДНОСИНАХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ДУХОВЕНСТВА (ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ)

Ставлення українського народу до релігії і церкви зокрема у всі періоди багатовікової історії були вельми неоднозначними і багатовекторними. З одного боку народна релігійність мала вагомий вплив на всі аспекти соціального життя, а з іншого – мало місце досить критичне ставлення до релігійної догматики. Церковні інституції сприймалися народом як черговий „ворожий табір власть імущих”, що мав на меті приниження, пограбування і експлуатацію простого народу. Саме тому особливості соціального протистояння народу і духовництва мали своє відображення у народному фольклорі. Народна сатира і гумор, спрямована проти представників духовництва, завжди була логічним продовженням свідомого протистояння простого народу та правлячої еліти. Служителі культу у народному гумористичному фольклорі майже завжди наділені негативними людськими якостями – мстивістю, зажерливістю, схильністю до блуду та пияцтва, злодійкуватістю та хтивістю.

Проблематика відносин українського селянства та духовництва широко представлена у дослідженнях науковців дореволюційної, радянської та сучасної історичної науки. Наприклад, видатний дослідник народного гумористичного фольклору М. Возняк (1919), досліджуючи психічний феномен формування гумористичного напрямку народної поезії, визначає особливу схильність українського народу до пародії і висміювання молитов, колядок і церковних догматів, на відміну від російської та білоруської фольклорної традиції. За жартівливістю та живим народним гумором чітко простежується ненависне ставлення до соціальної нерівності, осуд принципів життя привілейованих верств населення за рахунок простого народу (с. 114).

Вітчизняний дослідник С. Єфремов (2001) визначав, що українці відрізняються „своїм природженим гумором, гострою й

дотепною сатирою, як великороси – „широкою душею” чи французи – ввічливістю” (с. 107). Іронія і самоіронія – це специфічна „візитівка” українського ментального світогляду, специфічний захисний елемент проти ворожості і несправедливості, зброя найвищого гатунку. Дослідник В. Буряк (1994) зазначав, що „трагічна доля України-Русі заклала в підвалини національного менталітету специфічні архетипічні коди – своєрідну психічну реакцію-захист на соціально історичні подразники негативного плану” (с. 4).

Радянський теоретик гумору А. Макарян (1967) визначав, що жорстка сатира народу є своєрідним символом народної сили і міці, показником нескореності і готовності до рішучої боротьби. Автор справедливо вважав, що насміхатися над собою та елітою може лише сильний. Саме тому еліта панічно боїться сатири і критики (с. 4). Сучасний науковець Н. Зикун (2013) підходить до вивчення народної сатири та гумору з боку жанрового розмаїття форм, прийомів і розмежовує художню та публіцистичну народну сатиру, визначає естетичні категорії комічного у народному фольклорі (с. 79).

Метою публікації є визначення головних особливостей висвітлення соціальних відносин народу та духівництва у сатирично-гумористичних народних творах.

Об'єктами спрямування народної сатири стають болісні відносини між народом та соціальними верствами населення, що уособлювали експлуататорські та відверто ворожі до селян цінності: поміщики, дворянство, військові чини, іноземні лихварі, духівництво. Особливої уваги народні митці приділяли саме висміюванню життя „небожителів”. Антиклерикальний цикл народного гумору і сатири був найпопулярнішим і найрізноманітнішим за своїм жанровим різнобарв'ям. Церква, зі всіма її обрядами, попи і служники всіх мастей і „калібрів”, чернецтво, „богомольні шахраї” і святоші – всі вони були об'єктами найжорсткішої критики. „Богобоязні святі отці”, що вчать народ „сміренію” і безгрішному життю, в якості героїв народних оповідань та анекдотів „пройшли всі кола гріховності та блуду”. Святе лицемірство церковників найбільше непокоїть простий люд, особливо трансформації парафіяльних отців, що, начебто, і недалеко відійшли від народу.

Взаємовідносини парафіяльного духовенства з паствою склалися неоднозначно. З одного боку – парафіяльний священник мав найбільшу повагу серед громади, він і „батюшка”, і компаньйон, і лікар, і найперший захисник народних інтересів. І тут багато що залежало від особистих рис парафіяльного священника, його вміння налагодити контакт із парафіянами. Дійсно, було багато духовників істинних, відданих своїй справі, справжніх подвижників. Але, на жаль, вони складали абсолютну меншість серед духовної пастви. Більшість представників парафіяльного духівництва не відповідала запитам

простого народу і не користувалася авторитетом у громаді, оскільки намагалися прислужитися еліті, погано виконували свої прямі обов'язки служіння, нехтували народною довірою та вели неприйнятний спосіб життя. Відомий дослідник В. Дякін (1996) вважав, що авторитет духівництва на початку ХІХ ст. наближався до „історичного мінімуму”. Якщо в селах народ посміювався, але все ж виказував повагу до попа чи диякона, то в містах „на відносинах між духовенством і парафіянами позначалася зростаюча байдужість значної частини населення до саме релігії” (с. 128). У селах головним чинником погіршення відносин між кліром та селянством виступала і неврегульована економічна залежність. Сільський парох селянами сприймався не як наставник і захисник, а як ще один „кровопивця”, що ссе народні гроші та жирує на народні харчі.

Жанрове сатиричне розмаїття народного фольклору представлене народними піснями, казками, оповіданнями, байками, пародійними творами тощо. Серед сатиричних жанрів антиклерикального спрямування особливою популярністю в народі мав анекдот – невеличке оповідання гостро гумористичного характеру. „Саме в анекдотах виявляються багаті засоби української сміхової культури, невичерпного гумору. Вони відгукувалися на насущні потреби буття, як суспільного, так і побутового. В цьому легко переконатися на прикладах сьогодення, різні явища якого знаходять негайний відгук в анекдотах. Вони не тільки гумористично трактують, висміюють ті чи інші прояви дійсності, представників різних верств суспільства, а й не раз сатирично викривають істотні пороки, засуджують демагогів, брехунів, п'яниць, ледарів”, – вважає дослідниця В. Скіданова (2005, с. 114) Специфіка іронічного і досить демократичного ставлення українців до Бога та сакрального – продукт багатовікових народних умовиводів. Для українця Бог – це не страшний умовний „караючий меч”, але людина зі своїми вадами та позитивними якостями. Наприклад, у збірці „Українська народна сатира і гумор” (1940) представлені дійсно шедеври народного анекдоту, що красномовно характеризують ставлення народу до духовенства і церкви загалом. У анекдоті „Про Бога” онук запитав діда:

–Діду, який бог?

–З сивою бородою, буває лисий, а більш з чуприною, і кашляє він, бо старий дуже!

Онук зрадів:

–О! Я його сьогодні бачив. Ходив по городу й огірки молоденькі крав!

–То не він!

–Він, діду... Точнісінько такий, як ви сказали, ще й кашляє. Певно вмирати збирається! (*Українська народна*, 1940, с. 111).

Гуманізація образу Бога створила підґрунтя для такого ж демократичного ставлення і до служників Бога. Улюблений образ народних анекдотів – дурний, жадібний та лінивий піп, що уособлював всі людські негативні риси. Наприклад у анекдоті „Поважна причина” досить зухвало зображується дійсне ставлення до церкви та „батюшки”, що зроблені з коров’ячих кізків: „Іде піп селом, а діти назбирали кізків і будують церкву. Уже збудували капличку, огорожу і думають розходитись, а батюшка зупинився і питає:

–Що ви, дітки, будете?

–Церкву, батюшка.

–А чого ж ви попа не зробили?

–На попа кізків не хватило” (Там само, с. 113).

Відсутність страху, беззаперечної поваги до релігійних засад та церковних догматів простежується і у ставленні до, начебто, безумовних і фундаментальних християнських цінностей. Народні митці у творі „Всюди добре мати приятеля” саркастично іронізують навіть над бісовщиною: „Прийшла баба до церкви, поклонилася перед образом святого Михайла та й ліпить одну свічку Михайлові, а другу чортові. Але її сусідка дивиться на тоту роботу, дивиться та й каже:

– А ви нащо, кумо, ліпите свічку і тому дідьку, щез би він?

– Та то, кумцю, добре всюди мати приятеля: хто знає, що нас чекає на тому світі, а забезпечитися треба!” (Там само, с. 114).

Образ попа-злodingи, мабуть, найпопулярніший в анекдотичних сюжетах: „Один піп заліз у церкву, накрив багато церковного золота. Щоб ніхто його не забрав, поклав у плащаницю, а зверху написав: „Здесь хранятся тела божие”. А псаломщик помітив всю цю процедуру, вночі все забрав собі і написав: „Немає тут телес! Христос воскрес!” (Там само).

Головними творцями та поширювачами гумористичної поезії та прози були так звані „веселуни” – розважальники і скоморохи, про яких нам відомо навіть з давніх літописів. Вони користувалися в народі безумовним авторитетом. „Як плясці або гудці, або хто інший закличе на ігрище або на яке зборище ідолське, то всі туди біжать, радуючись” (Скіданова, 2005, с. 115).

Складно уявити більш непримиренну боротьбу ніж протистояння православного духовництва та народних веселунів та скоморохів. Антиклерикальні настрої у творчості народних гумористів простежуються досить відверто: попи, монахи, дячки – головні персонажі для висміювання. Українські потішники співали: „Задурили ми попа, як доброго холопа, дали йому п’ятак мідний, а він думав, що рубель срібний”. Або, наприклад: „Фома поп дуже глуп, той гріха не знає, а людей не питає, на пропой гроші взяв, а у службі нічого не радить” (*Православная церковь*, 1986, с. 27). Може скластися враження, що веселуни були масово богохульцями та невірними. Але ж ні, у

своїй більшості, зовсім навпаки, вони були людьми релігійними і духовно чемними. У цьому випадку маємо розрізняти релігійність суб'єктивну та критичне ставлення саме до священнослужителів, справи яких нерідко розходилися з „євангеліським словом” (Там само, с. 28).

Найперше висміюванню підлягав побут та соціальна поведінка парафіяльного священства та його абсолютна байдужість до справ віри і служіння. Сатиричні типи монахів – п'яниць, розбишак та хабарників є типовою у сюжетах народної творчості. У народному пародійному фольклорі висміювалася „солодке, безхмарне життя” духовників, що простому люду „веліли часто до церкви ходити”, а самі „богомольці” „коло бочки з пивом без порток сидять” та розмірковують, „як то б дзвони відв'язати та на вино виміняти, щоб се спати не заважали” (Там само).

Сатира та гумор на духівництво також було візитівкою вертепників, які не пропускали нагоди зробити з попа посміховисько. Майже завжди попа зображували з „великим брюхом”, з повними кишнями грошей, п'яного, злодійкуватого, що „за бабами волочиться”. Окрім того, у мистецьких витворах народних веселунів часто зустрічається висміювання й такого „пороку” духівників як схильність до крадіжок та презирство до виконання Божих заповідей. В народі казали: „церква близько та ходить до неї слизько”, обумовлюючи небажання духівництва навіть виконувати свої службові обов'язки. Мистецтво народних веселунів та скоморохів стало прямим антиподом релігійній догматиці та аскетизму, тому непримиренна боротьба церкви проти них не припинялася століттями. Народні веселуни стали загрозою, бо виступали проти головних церковних догматів про „царство небесне” та „страх перед Богом”, вони уособлювали народний протест проти соціальної нерівності, експлуатації та відвертого грабунку народу церквою. В догматиці церкви народні скоморохи та веселуни ототожнювалися з гріхопадінням та бісовщиною. Недарма біси та диявол, спокушаючи праведників до гріха, зображувалися з атрибутами народних музикантів та веселунів – бубнами, гудками та домрами. Навіть у видатному творі середньовічної літератури „Повісті минулих літ” є розповідь про монаха Ісакію, до якого нечиста сила явилася у вигляді двох прекрасних веселих юнаків, що „почали грати у бубни та флейти” та „заграли” бідного монаха навіть не до смерті, наругавшись над ним. У народному світосприйнятті гріховність не ототожнювалася з веселощами і конкурентну боротьбу „за слухача та глядача” завжди вигравали народні ігрища та забави, а не церква.

Більшість християнських догматиків вважали комічне у народній культурі проявом „бісівського начала”, антиподом священного. Особливою популярністю у трактуванні негативного ставлення до народного гумору та сатири мали думки одного з відоміших „класиків” церковної догматики Іоанна Златоуста. Його

найвідоміші проповіді наповнені емоційною критикою „аморальності розважальних видовищ”: сміх послаблює узи цнотливості та доброчесності, не споминає про страх Божий, не боїться „геєни вогненної”; сміх – це путівник блуду, а сміхотворчість – привід до презирства (*Православная церковь*, 1986, с. 42). Діячі православ'я звинувачували веселунів у належності до язичницьких культів, співробітництві з дияволом. Але всілякі спроби протягом століть викоренити народну гумористичну творчість, зрозуміло, не призвели до вагомих успіхів. Сміхова культура була демократичною, уособлювала прояви свободи та гідності приниженого та закріпаченого населення. Це був „світ навпаки”, перевернута соціальна реальність, де біднота стає елітою, панує воля та добробут.

У XVIII–XIX ст. поширення набуває соціальна народна сатира, спрямована проти застарілих архаїчних традицій у соціальних відносинах. Сатиричні твори поширювалися у формі рукописів та усних переказів і були заборонені до друку. Шедеврами сатиричних творів анонімного походження можна вважати віршований твір „Плач київських ченців”, що вперше побачив світ у журналі „Русская старина” 1881 р. Народний автор гострою сатирою висміює „складне” становище чернецтва та духівництва внаслідок секуляризації монастирських земель за наказом імператриці Катерини II. Вірш „Плач київських ченців” відтворює настрої монахів Києво-Печерської лаври внаслідок проголошення імператорського наказу. Ченці вкрай стурбовані, що тепер вони не зможуть жити повноцінним життям: вживати свіженьку осетрину („Без напитков і матерії можна б пробути! / Как же нам осетрину свіжу позабути? /Лучше почитаю во гробі лежати, / Нежелі тараню я буду вживати!”), пити горілку („Но то біда, что ні водки, ні сивухи не буде!/Я без кушання жити превозмогу, / Но без водки жити і дня не могу!”) (*Плач киевских*, 1881, с. 438–439), користуватися селянськими землями та накопичувати багатства.

Ченці просто не в змозі зрозуміти, як це їм самим тепер потрібно читати псалтирі, бо вони вже й забули коли востаннє читали („О других же книгах говорит не смію, / Бо я їх читать вовсе не умію!”). Бідкаються, бідолашні, як же їм тепер жити, коли самим прийдеться й грубу палити, дрова купувати, їсти собі варити, бо весь народ тепер від них відходить („Когда отберутся от нас всі люди? / Ні дров, ні води нікому будет доставить, / [...] / Кто ж натопить нам груби? / І кто почистит каменні труби?”). А соборний писар Андріян більш за все шкодує про втрату жіночої ласки, бо мав він по дві дівки кожної суботи, а тепер єдине залишається – швиденько оженитися („Імілі каждый із нас по дві портомойки – / Одну для суботи, другу для неділі, / І носили ми всегда рубашки білі! / [...] / Потому-то і наша жизнь була нам приятна! / Я, оженясь, чадами веселиться буду, / І монашеськую жизнь вовсе позабуду!”) (Там само, с. 438, 440, 442).

У підсумку твору, що має назву „Прибавок к плачу київських ченців”, автор із сарказмом і задоволенням звертається до бідоласних монахів: „А то знайте, чеснії отці-монахи, / Что без прибавки к старому скоро не станеть у вас і рубахи. / Ах, как ви нині кажеться мні печальні і смущенні / [...] / Ах, как жалко всякому розставаться із сокровищем обильним, / Которое собрано домогательством обидним!” (Там само, с. 443).

Показовим з боку жорсткої народної сатири до духівництва є і „Вірш про отця Негребецького”, що належить до гумористично-сатиричних творів кінця XVIII ст. Вперше опублікував його визнаний класик сатири І. Франко у „Записках наукового товариства імені Шевченка” за 1905 р. Головний герой твору – „святий отець” – пройдисвіт, що видурив у громади грошенят на „народні привілеї”, прогуляв та пропив їх за два тижні та видумав цілу геройську сагу про те, як він дійшов до Раю, поспілкувався зі Всевишнім та, навіть, воював з армією чортів і всілякої нечистої сили заради народного добробуту („Чорти з люципером збираються, / І вже в небо впираються! / І я до свого пірвався костура, / Гонив за чортом, не бачив, де дзюра”). Повернувся отець Негребецький без копійки і побрехенками намагався видурити ще грошенят, бо ті „залишилися у Бога на столі” („А привілеї при такій недолі / Там ся у бога остали на столі / Шкода, панове громада, того опустити, / Іще би треба до неба раз піти; / Якби-сьте іще ми сто злотих дали, / То би на тую дорогу ми стали..”) (Франко, 1905, с. 11).

Сміх підіймає того, хто сміється, над об’єктом сміху. Окрім того, він викриває недоліки та сильні боки людської особистості. Здорова іронія та самоіронія завжди була притаманна українському народові. Вміння усвідомлювати свої недоліки та намагатися створити справжні людські цінності – це невід’ємна риса життєздатності будь-якого народу. Для українців іронічна самокритика стала формою специфічного інструментарію самоідентифікації та психологічного захисту.

Сатирична та гумористична тематика усної та письмової народної творчості нашого народу відзначається гостротою сюжетів, широким тематичним спрямуванням. У часи національно-культурного відродження другої половини XIX ст. більшість літературних та етнографічних видань масово почали друк народних сатиричних творів. Не було жодного фольклористичного видання, яке б при нагоді не зверталося до народної гумористичної прози та поезії. Поширення громадських рухів народництва та хлопоманства призвело до поширення інтересу до народної сатиричної творчості серед української інтелігенції. Народні твори друкують у багатотомному виданні П. Чубинського „Труды этнографическо-статистической экспедиции”, другий том якого присвячений народним казкам та анекдотам. У 1896 р.

видатний етнограф М. Дікарьов видав збірник народної гумористичної поезії „Чорноморські народні казки та анекдоти”, та, навіть, філолог Б. Гринченко у своєму збірнику „Этнографические материалы” надзвичайну увагу приділяв популяризації народних сатиричних творів. Більшість періодичних видань („Киевская старина”, „Зоря”, „Хлібороб”, „Зоря Галицька” тощо) останню шпальту завжди виділяли для друку народних гуморесок, анекдотів, байок.

Визнаним і неперевершеним генієм сатири по праву можна вважати Т. Шевченка, який став першим політичним сатириком у новій українській літературі. Його жорстка та оголена сатира на політичну та соціально-економічну тематику і до сьогодні є мега актуальною. Сьогодні Т. Шевченко абсолютно заслужено вважається одним з наймасштабніших „сатиричних гігантів”. Але ми поділяємо думки дослідника Ю. Івакіна (1959), який вважав однією з основних особливостей шевченкової сатири те, що вона майже не представлена в чистому вигляді, завжди дуже вагомим є так званий „наслідувальний”, або „позасатиричний” елемент (с. 239). Після повернення із заслання у творчості Т. Шевченка з’явився специфічний літературно-сатиричний напрямок – „подражання”. Вперше з’являються „подражання” Старозавітним пророкам як зразки громадянської лірики суспільного ладу майбутнього. Дослідник Д. Степовик (2013) вважає, що „поет часто звертався і до Старого, і до Нового Заповітів, але жанр „подражаній”, тобто, наслідувань, утверджував в українській літературі на основі „Старого Заповіту”, сюжети якого краще надавалися до актуалізації сучасного йому життя: там царі – і тут царі; там гнали пророків за правду – те саме робив офіційний Петербург із людьми, не згідними з офіційною тріадою самодержавства, православ’я, народності (єдиної російської); там було рабство – і тут різновид рабства – самодержавство” (с. 242). Дослідниця О. Харчук (2006) зауважує: „У „Подражанії 11 псалму” ідею тексту прототипу, що Бог захищає побожних, трансформовано у думку про те, що поет захищає „рабів німих”, тобто, говорить за поневолених, які мовчать: „Воскресну нині! Ради їх, / Людей закованих моїх, / Убогих, нищих... Возвеличу / Малих отих рабов німих! / Я на сторожі коло їх / Поставлю слово”. Таким чином біблійний образ „мовчання землі” Шевченко перетворює на мотив „мовчання поневолених” (с. 51). Дійсно, сатира Шевченка має найвищий гатунок і як співець народної свободи він наслідував народні традиції сатири та гумору, висміюючи не православні цінності, а догматику служників церкви, чітко відмежовуючи віру від церковної інституції.

Отже, жорстка іронія, гумор і сатира дійсно були і є визначними національними рисами народної культури. Відверто глузливе ставлення до представників церковного кліру мало чітке підґрунтя. Поступово духовенство ставало уособленням ворожих для народу світоглядних

цінностей. Авторитет церкви і кліру стрімко падав. Особливо у період кардинальних соціально-економічних змін і капіталізації суспільних відносин XIX – поч. XX ст. І, чесно кажучи, справедливий народний протест не був безпідставним. Представники церкви виказували до народу відверте презирство, поступово стаючи знаряддям провладної пропаганди і жорсткої експлуататорської політики держави. Народний гумор та сатира стали своєрідною гострою зброєю у боротьбі з несправедливістю та насиллям.

Список використаної літератури

1. Буряк В. Український гумор та сатира як психологічно-художня домінанта образної свідомості (на матеріалі усної та писемної словесності XIV–XVIII ст.). *Сатира і гумор в українській літературній традиції: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Чернівці, 11–12 травня 1994 р.)*. Чернівці, 1994. С. 4–7. **2. Дякин В.** Церковь и государство в период третьей юнкерской монархии. *Новый часовой*. 1996. № 4. С. 126–130. **3. Івакін Ю.** Сатира Шевченка. К. : Видавництво АН РСР, 1959. 336 с. **4. Єфремов С.** Відгуки з життя та письменства. К. : Дослідницький центр історії української преси, 2001. 448 с. **5. Харчук Р.** Проблема прототипу у творчості Т. Шевченка. *Дивослово*. 2006. № 3. С. 49–54. **6. Макарян А.** О сатире. М. : Советский писатель, 1967. 276 с. **7. Православная церковь и скоморошество** / А. Г. Баканурский. М. : Знание, 1986. 64 с. **8. Плач** киевских монахов. *Русская старина*. 1881. Т. 32. Вып. 10. С. 435–444. **9. Скіданова В.** Гумор у фольклорній творчості українського народу. *Збірник наукових праць з філософії та філології*. 2005. № 7. С. 111–118. **10. Степовик Д.** Наслідуючи Христа: віруючий у Бога Тарас Шевченко. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2013. 480 с. **11. Українська народна сатира і гумор** / ред. і прим. М. В. Нагорного. К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1940. 340 с. **12. Возняк М.** Початки української комедії (1619–1819). Л. : Вид. „Всесвіт. б-ки”, 1919. 251 с. **13. Франко І.** Вірша про отця Негребецького. *Записки товариства імені Шевченка*. 1905. Т. 65. С. 4–15. **14. Зикун Н.** Українська сатирична публіцистика: загальне поняття та джерела становлення. *Соціальні комунікації*. 2013. № 2 (14). С. 77–81.

References

1. Buriak, V. (1994). Ukrainskyi humor ta satyra yak psykholohichno-khudozhnia dominantna obraznoi svidomosti (na materialii usnoi ta pysemnoi slovesnosti XIV–XVIII st.). [Ukrainian humor and satire as a psychological and artistic dominant of figurative consciousness (on materials of usnoi and writing literature of the XIV–XVIII centuries)]. *Satyra i humor v ukrainskii literaturnii tradytsii – Satire and humor in the Ukrainian literary tradition*. (pp. 4–7). Chernivtsi [in Ukrainian]. **2. Dyakin, B.** (1996). *Cerkov' i gosudarstvo v period tret'eiyun'skoj monarhii* [Church and state

during the Third June monarchy]. *Novyy chasovoj – New Sentry*, 4, 126-130 [in Russian]. **3. Ivakin, Yu.** (1959). Satyra Shevchenka [Satire of Shevchenko]. K.: Vydavnytstvo AN RSR [in Ukrainian]. **4. Yefremov, S.** (2001). Vidhuky z zhyttia ta pysmenstva [Reviews from life and writing]. Kyiv: Doslidnytskyi tsentr istorii ukrainskoi presy [in Ukrainian]. **5. Kharchuk, R.** (2006). Problema prototypu u tvorchosti T. Shevchenka [The problem of the prototype in the work of Taras Shevchenko]. *Divoslovo – Divoslovo*, 3, 49-54 [in Ukrainian]. **6. Makaryan, A.** (1967). O satire [About satire]. M.: Sovetskij pisatel' [in Russian]. **7. Bakanurskij, A. G.** (Eds.). (1986). Pravoslavnaya cerkov' i skomoroshestvo [The Orthodox Church and nonsense]. M.: Znanie [in Russian]. **8. Plach** kievskih monahov [Weeping of Kiev monks]. (1881). *Russkaya starina – Russian antiquity*, 32, 10, 435-444 [in Russian]. **9. Skidanova, V.** (2005). Humor u folklornii tvorchosti ukrainskoho narodu [Humor in the folklore of the Ukrainian people]. *Zbirnyk naukovykh prats z filosofii ta filolohii – Collection of scientific works on philosophy and philology*, 7, 111-118 [in Ukrainian]. **10. Stepovyk, D.** (2013). Nasliduiuchy Khrysta: viruiuchy u Boha Taras Shevchenko [Following Christ: Taras Shevchenko, a believer in God]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy [in Ukrainian]. **11. Nagorny M. V.** (Eds.). (1940). Ukrainska narodna satyra i humor [Ukrainian folk satire and humor]. Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSS [in Ukrainian]. **12. Vozniak, M.** (1919). Pochatky ukrainskoi komedii [The beginnings of Ukrainian comedy]. Lviv: Vyd. „Vsesvit. b-ky” [in Ukrainian]. **13. Franko I.** (1905). Virsha pro ottsia Nehrebetskoho [A poem about Father Negrebetsky]. *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Society*, 65, 4-15 [in Ukrainian]. **14. Zykun, N.** (2013). Ukrainska satyrychna publitsystyka: zahalne poniattia ta dzherela stanovlennia [Ukrainian satirical journalism: general concept and sources of formation]. *Sotsialni komunikatsii – Social communications*, 2 (14), 77-81 [in Ukrainian].

Короткова О. О. Гумор та сатира у відносинах українського народу і духовенства (історико-джерелознавчий аналіз)

Принципові розбіжності у ціннісних категоріях українського народу і духівництва мають багатовікову складну історію. Специфічне ставлення народу до представників елітної клерикальної касти суспільства у різні історичні періоди мало багато протиріч. Здавна українці глибоко шанували традиційні релігійні культи, але з відкритим глузуванням і недовірою ставилися саме до служників церкви та кліру. Духівництво у часи наростання антифеодальних народних настроїв ставало у народній свідомості безумовним прикладом негативної соціальної поведінки та уособленням жорсткої державної експлуататорської політики. Народний протест проявлявся у сатирично-гумористичному фольклорі – казках, байках, оповіданнях, пародіях, анекдотах. Представники духовенства поставали у народних творах у

вигляді зажерливих попів, схильних до пиятики та дебошу, дячків, що проводили робочий та вільний час у корчмі чи за гральним столом. Народні митці гостро висміювали неосвіченість священників та небажання виконувати свої прямі обов'язки. Проблематика відносин духівництва і селянства та висвітлення її у народному фольклорі широко представлена у прадавніх літописах, оповіданнях, наукових, етнографічних публікаціях видатних дослідників та представників літературної еліти. У XIX – поч. XX ст. більшість періодичних видань приділяло багато уваги публікації народних байок, анекдотів, віршованих оповідань. Наприклад, видатними шедеврами народного гумору стали „Плач київських ченців”, що вперше був опублікований у 1881 р. в журналі „Русская старина” та „Вірш про отця Негребецького”, який побачив світ у „Записках наукового товариства імені Шевченка” у 1905 р. Народні сатирично-гумористичні твори друкувалися у багатотомниках П. Чубинського, етнографічних збірках М. Дікарьова, збірках видатного філолога Б. Гринченка, фундаментальних творах М. Грушевського, І. Франка тощо. Великий пласт народного антиклерикального гумору зберігся у вигляді народних анекдотів, героями яких виступали недолугі священники та неосвічена паства. Народні гульбища, вистави „веселунів” і скоморохів сприймалися духовенством як прояви бісовщини. Вони порушували священні церковні догмати, а тому підлягали знищенню. Але спроби викоренити сатирично-гумористичну народну традицію призводили до абсолютно протилежних результатів – сміх став для народу гострою зброєю, здатною протистояти гніту та насильству.

Ключові слова: гумор, сатира, церква, народна культура, духівництво, священник, селянство.

Короткова Е. А. Юмор и сатира во взаимоотношениях украинского народа и духовенства (историко-источниковедческий анализ)

Принципиальные различия в ценностных категориях украинского народа и духовенства имеют многовековую сложную историю. Специфическое отношение народа к представителям элитной клерикальной касты общества в разные исторические периоды имело много противоречий. Издавна украинцы глубоко уважали традиционные религиозные культы, но с неприкрытой насмешкой и недоверием относились именно к служителям церкви и клира. Духовенство во времена нарастания антифеодальных народных настроений становилось в народном сознании безусловным примером негативного социального поведения и олицетворением жесткой государственной эксплуататорской политики. Народный протест проявлялся в сатирическо-юмористическом фольклоре – сказках, баснях, рассказах, пародиях, анекдотах. Представители духовенства изображались в этот

произведениях в виде алчных попов, склонных к пьянству и дебошу, дьячков, проводивших рабочее и свободное время в корчме и за игровым столом. Народные авторы остро высмеивали невежество священников и нежелание выполнять свои прямые обязанности. Проблематика отношений духовенства и крестьянства отображалась в древних летописях, рассказах, научных и этнографических публикациях выдающихся исследователей и представителей литературной элиты. В XIX – нач. XX в. большинство периодических изданий уделяли много внимания публикации народных басен, анекдотов, стихотворений. Например, выдающимися шедеврами народного юмора стали народные произведения „Плач киевских монахов”, который был впервые опубликован в 1881 г. в журнале „Русская старина”, и „Стихотворение об отце Негребецком”, вышедшее в печать в „Записках товарищества имени Т. Шевченко” в 1905 г. Народные сатирическо-юмористические произведения печатались в многотомниках П. Чубинского, этнографических сборниках М. Дикарева, сборниках выдающегося филолога Б. Гринченко. Народные гуляния, спектакли „веселунов” и скоморохов воспринимались священниками как проявления бесовщины. Они нарушали священные церковные догматы, а потому подлежали уничтожению. Но попытки ликвидировать сатирическо-юмористическую народную традицию приводили к совершенно противоположным результатам – смех стал для народа острым оружием, способным противостоять гнету и насилию.

Ключевые слова: юмор, сатира, церковь, народная культура, духовенство, священник, крестьянство.

Korotkova O. O. Humor and satire in the relationship between the Ukrainian people and the clergy (historical and source analysis)

Fundamental differences in the value categories of the Ukrainian people and the clergy have a long history. The specific attitude of the people to the representatives of the elite clerical caste of society in different historical periods had many contradictions. Ukrainians have deep respect for traditional religious cults for a long time, but openly mocked and distrusted church and clergy. At a time of growing anti-feudal popular sentiments, the clergy became an unconditional example of negative social behavior and the embodiment of a rigid state exploitative policy in the people's consciousness. Popular protest manifested itself in satirical and humorous folklore – fairy tales, fables, stories, parodies, jokes. Representatives of the clergy appeared in folklore in the form of greedy priests, prone to drunkenness and brawls, deacons who spent working and free time in the inn and at the gaming table. Folk artists sharply ridiculed the ignorance of priests and their unwillingness to perform their direct duties. The problems of the relationship between the clergy and the peasantry and its coverage in folklore were covered in ancient chronicles, stories, scientific and ethnographic publications of prominent

researchers and representatives of the literary elite. In the XIX – early XX century most periodicals paid much attention to the publication of folk tales, jokes, poetic stories. For example, outstanding masterpieces of folk humor were „The Lamentation of the Kiev Monks”, which was first published in 1881 in the magazine „Russian Antiquity” and „Poem about Father Negrebetsky”, which was published in the „Notes of the NTSh” in 1905. humorous works are published in multi-volume books by P. Chubynsky, ethnographic collections by M. Dikaryov, collections by the outstanding philologist B. Hrynchenko, „Notes of NTSh” edited by I. Franko, etc. A large layer of folk anti-clerical humor was preserved in the form of folk jokes, the heroes of which were clumsy priests and uneducated flocks. Folk playgrounds and performances of „merrymakers” and buffoons were perceived by the priesthood as manifestations of demons. They violated the sacred dogmas of the church, and therefore were subject to destruction. But attempts to destroy the satirical and humorous folk tradition led to completely opposite results – laughter became a sharp weapon for the people, able to resist oppression and violence.

Keywords: humor, satire, church, folk culture, clergy, priest, peasantry.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2021 р.

Прийнято до друку 13.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94:908](477.61):321(031)

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-70-83

Черняхівська Олена Михайлівна,
начальник видавничого відділу
Національного заповідника “Києво-Печерська лавра”,
м. Київ, Україна.
lavralena@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-9890-438X>

**ТОМ “ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ” ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО
БАГАТОТОМНИКА “ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР”:
ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ**

Суспільно-політична ситуація в Україні принаймні останнього десятиліття, а особливо з 2014 р., висунула у центр уваги політичного життя проблеми особливостей історичного розвитку окремих, історично сформованих частин (регіонів) української національної території. Відтак гостро актуального значення набули питання історичної регіоналістики й локальної історії, вивчення минулого й сучасного стану вітчизняних населених пунктів, їхнього складу населення, історії найменувань та перейменувань. Через незнання чи нехтування цією специфікою неможливо проводити зважену й збалансовану політику на загальнодержавному й регіональному рівні, враховувати особливості розвитку окремих територій, уникати ймовірних конфліктів.

Тому вартим і сьогодні уваги є досвід підготовки багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР” (1962–1983) (далі – ІМІС), яка й до сьогодні зберігає своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, насамперед з локальної історії України.

Предметом цього дослідження є особливості підготовки тому “Луганська область” як складника енциклопедичного проєкту ІМІС.

Під час дослідження цієї проблеми авторка передусім використовувала джерельну базу київських архівів, яка є доволі розлогою й представлена насамперед низкою спеціалізованих й загальних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), а саме: описи 1 та 2 фонду 4633 (Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР (колекція)), де зберігаються матеріали Головної редколегії проєкту та відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР, фонду 2 “Рада Міністрів УРСР”, де також трапляється службове листування з питань підготовки проєкту (адже керівник проєкту П. Тронько був заступником Голови РМ УРСР і використовував адмінресурс для його просування) і фонду 14

“Архівне управління при РМ УРСР”, де містяться також документи щодо участі керівників цієї установи (як формального ініціатора проєкту) та обласних архівів щодо методичного забезпечення проєкту та фонду 1 “Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1991)” Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), де зберігаються листування, рішення і партійні постанови з розглядуваного питання. Масив опублікованих джерел представлено насамперед українськомовним томом ІМІС “Луганська область” (*Історія*, 1968) та російськомовним томом “Ворошиловградская область” (*История*, 1976), змістову частину якого було почасти відкориговано через партійну ідеологічну кон’юнктуру, що з часу публікації української версії тому дещо змінилася. Інші опубліковані матеріали, дотичні до заявленої проблематики оброховуються одиницями.

29 травня 1962 р. було ухвалено постанову ЦК КП України 16/18-з “Про видання Історії міст і сіл Української РСР”, яка формалізувала початок реалізації багатотомного енциклопедичного проєкту “на громадських началах”. Головою Головної редколегії ІМІС було призначено заступника Голови Ради Міністрів УРСР Петра Тимофійовича Тронька. Реалізація проєкту передбачалася до відзначення 50-ї річниці “Жовтневої революції”, аби показати здобутки соціалістичної доби за цей період. Було організовано 26 редколегій на місцях – 25 обласних (за кількістю областей УРСР) і одну міську – для підготовки тому “Київ”. Очолювали ці редколегії переважно секретарі обкомів з ідеології. Первісно Головна редколегія планувала готувати та видавати томи за алфавітом, але першим опублікувати том “Київ” (*Тронько*, 1963, с. 26). Однак реалії підготовки багатотомника виявилися складнішими за плани, і 1967 р. друком вийшли накладі лише двох перших його томів – відповідно щодо Харківської і Полтавської областей (тобто, не за алфавітом), 1968 р. побачив світ том “Київ” з передмовою Головної редколегії до всього багатотомника, де, всупереч реаліям, було задекларовано, що “видання відкривається томом “Київ”...” (*Від Головної*, с. 12), а також томи “Львівська” та “Луганська” області.

8 лютого 1963 р. у П. Т. Тронька відбулася нарада щодо обговорення проєкту методичних вказівок для створення ІМІС. Слушні міркування висловив член Головної редколегії ІМІС, завідувач відділу історії мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР К. К. Цілуйко. Він зазначив, що у вказівках є пункт щодо складання обласними редколегіями словника населених пунктів. Однак, на думку голови Української ономастичної комісії, у республіці нараховувалося забагато назв, які не вкладалися у норми літературної української мови: “На Дніпропетровщині таких назв понад 30: наприклад, “Істрістое”, “Ізобільное” та ін.” Ще більше таких чудернацьких топонімів було на Луганщині, в Одеській та Донецькій областях. “Як бути з такими

питаннями? – запитував Кирило Кузьмич. – Мені здається, треба: щоб такі назви населених пунктів відповідали історичній дійсності, з одного боку, а з другого – відповідали б нормам української мови. Їх треба узгодити з нормами української мови і ставити питання перед обласними органами про перегляд назв деяких населених пунктів” (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 1, спр. 5, арк. 11). Опонував йому член Головної редколегії В. Є. Нижник: “Я вважаю, що цього не треба робити. Тов. Цілуйко давно ставить питання про зміну назв. Мені здається, що цього робити не слід, тому що Істрістое або Южне існують дуже давно, і змінювати їх нема потреби. По суті деякі назви можна змінити, а ті, які просто не відповідають нормам української мови, не треба чіпати. В цьому питанні треба підходити обережно. Назви, які зв’язані з іменами панів, таких, наприклад, як Терещенко, залишати не треба. На протязі цього року багато населених пунктів треба переіменувати, але підходити до питання треба не з міркою норм української мови” (*Там само*, арк. 11–12). К. К. Цілуйко наполягав на своєму, відповідаючи й на репліку очільника Головної редколегії щодо с. Ксаверівка Васильківського р-ну на Київщині, названого на честь “ката українського народу” Францішка Ксаверія Браницького.

По суті Кирило Кузьмич ледь завуальовано виступав проти повені калічених російськомовних топонімів, силоміць розсіяних по території республіки, які перетворилися на закорінену погану традицію. Особливо прикметним це було для території Донбасу – Луганської й Донецької областей: “Треба виходити з такого положення: назви ці давалися поміщиками, ніяких історичних подій вони не передають, але абсолютно виходять з норм української мови. Я не ставлю питання змінювати будь-які назви, а говорю про ті крайності, на які реагує навіть закордонна література. Питання треба у виконках доопрацювати і прийняти якісь конкретні заходи” (*Там само*, арк. 12).

У доповіді “Про стан і завдання роботи над історією міст і сіл Української РСР” на науковому семінарі відповідальних секретарів та членів робочих груп обласних редколегій (8–9 лютого 1967 р.) керівник проєкту П. Т. Тронько підбив проміжні підсумки виконання постанов ЦК КП України 1962 й 1964 рр., якими був ініційований республіканський багатотомник. Він нагадав присутнім, що рішення Президії ЦК КП України від 5 лютого 1964 р. “визначило”, що до кінця 1964 р. мали би бути завершені рукописи томів до Київській, Полтавській, Харківській, Одеській, Вінницькій, Львівській і Закарпатській областях. Власне кажучи, у самому рішенні ЦК КПУ від 5 лютого про жодні терміни не йшлося. Згадувалося про це у доповідній записці секретаря ЦК А. Д. Скаби, заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька й директора Інституту історії АН УРСР О. К. Касименка від 1 лютого 1964 р., яка передувала відповідній ухвалі ЦК КПУ. У доповідній йшлося: “Ми вважаємо за необхідне організувати

видання 26-томної історії [“Міст і сіл УРСР”] за графіком, з таким розрахунком, щоб до 1 жовтня 1964 р. були представлені для остаточного редагування і друку томи по Київській, Харківській, Одеській, Полтавській, Вінницькій, Львівській та Закарпатській областях. Томи по всіх інших областях будуть підготовлені у 1965 р.” (*Меморандум*, 2007, с. 174).

Оскільки на початок 1967 р. на стадії видання або редакційної підготовки були лише п’ять томів ІМІС (Харківська, Полтавська, Луганська й Львівська області і м. Київ), щодо яких авторську роботу було завершено чи майже завершено, у своєму виступі П. Тронько слушно наголосив, що директивні терміни у більшості областей республіки таки були зірвані, підготовка томів “невиправдано затяглася” й у низці регіонів є ще “на далекій від завершення стадії”, а об’єктивних причин для пояснення такого становища немає (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 1, спр. 21, арк. 23). Доповідач констатував “не зовсім вірне” ставлення до відповідальної справи редколегій Вінницької, Одеської й Донецької областей, які 1965–1966 рр. зробили спробу „підкинути свої далеко ще недороблені рукописи Головній редколегії”, витративши чималі кошти на чистовий передрук й транспортування: “Так, наприклад, з Одеси до Києва спеціальним рейсом прибула машина “Волга”. Авторський колектив демобілізувався, бо коли редколегія приймала рішення про завершення роботи, автори вважали свою місію закінченою, і психологічно починати роботу знову було дуже важко”. Україн негативним був приклад Донецької обласної редколегії: “Редколегія тому “Донецька область”, намагаючись будь-що звалити з своїх плечей неповноцінний рукопис, вдалася навіть до дезорієнтації бюро обкому партії, якому вона доповіла про готовність тому. Заручившись рішенням бюро, члени редколегії прибули до Києва як переможці” (*Там само*, арк. 28). Однак уже перше ознайомлення з рукописами томів “Історії міст і сіл УРСР” щодо Вінницької, Одеської й Донецької областей засвідчило їхню недовершеність, численні недоліки. Відтак, за ухвалою Головної редколегії проекту, скороспілі рукописи цих обласних томів повернули в області для доопрацювання. “Єдине, чого домоглися товариші з цих редколегій, – наголошував заступник голови Ради Міністрів УРСР, – це втрати значного, такого дорогоцінного часу, який краще було б використати для роботи над рукописами” (*Там само*, арк. 28).

Водночас П. Тронько зауважив, що в настановах Головної редколегії ІМІС обласним редколегіям постійно наголошували на необхідності залучення вишівських викладачів-істориків як авторів, співавторів та членів робочих груп при редакційних колегіях для “доведення нарисів і томів в цілому до необхідного рівня”. Він сказав, що основну роботу над виконанням проекту треба було покласти передусім і переважно на фахівців-істориків, кандидатів і докторів наук, доцентів і професорів.

Оратор позитивно оцінив роботу низки обласних редколегій, які із самого початку правильно зрозуміли ключову роль у підготовці ІМІС професорсько-викладацького складу ВНЗ республіки, залучивши його до активної роботи: “Маючи в своєму розпорядженні достатній час, науковці могли добре опрацювати архіви, літературу і періодику, розумно поєднуючи виконання своїх прямих службових обов’язків з підготовкою історії міст і сіл” (*Там само*, арк. 29). Як приклад такого “правильного використання найбільш кваліфікованих кадрів” він подавав роботу Луганської обласної редколегії “Історії міст і сіл УРСР”, очолюваної секретарем з ідеології Луганського обкому КП України Юрієм Федоровичем Пономаренком й інструктором обкому партії Олександром Максимовичем Семененком (відповідальний секретар редколегії): “Завдяки вмілому керівництву більшість викладачів вузів – істориків – були зразу залучені до активної роботи. Протягом кількох років напруженої праці у співдружності з місцевими авторами, працівниками багатьох обласних установ і організацій, державного і партійного обласних архівів, краєзнавчого музею викладачі вузів в основному виконали покладене на них завдання, хоч воно було значно складнішим, ніж у багатьох інших областях” (*Там само*, арк. 29–30).

Оскільки регіон історично склався з частин колишніх Катеринославської, Харківської й Воронезької губерній, а також земель Обласі Війська Донського, голова Головної редакційної колегії пояснював згадану “надскладність” завдання щодо підготовки обласного тому ІМІС тим, що відповідні документальні матеріали майже до кінця 1930-х рр. (тобто, моменту створення області) було розпорошено різними архівосховищами – Харкова, Києва, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Воронежа, Москви й Ленінграда. Бракувало на місці й більшої частини необхідної літератури та періодики, оскільки територія Луганщини була під тимчасовою нацистською окупацією. Тому обласна редколегія змушена була організовувати чимало відряджень для опрацювання архівних джерел і літератури – до вказаних міст та ін.

Зрештою, й Державний архів Луганської області (ДАЛО), попри обмеженість своїх документально-фондових ресурсів, одним з перших долучився до забезпечення довідково-інформаційної бази підготовки обласного тому ІМІС. Так, вже 16 січня 1962 р. (отже, ще до ухвалення першої постанови ЦК КПУ про ІМІС) директор ДАЛО В. П. Олійник звернувся до начальника науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР І. Л. Бутича з проханням надати “методичну і практичну допомогу (посібники, відповідна література)” щодо опрацювання “робочої інструкції по виявленню документальних матеріалів до довідника “Історія міст і сіл Української РСР” (згідно плану архіву на 1962 р.)” (*ЦДАВО України*, ф. 14, оп. 2, спр. 1578, арк. 12).

Наприкінці січня з Києва надійшла відповідь, що програма підготовки довідника “Історія міст і сіл Української РСР”, а також анкета щодо збирання матеріалів на місцях про населені пункти області “уже розроблені і погоджені з ЦК КПУ” й невдовзі будуть надіслані до Луганська. Цими матеріалами слід було керуватися у подальшій роботі над виданням (*Там само*, арк. 10). До отримання цих інструктивних матеріалів Іван Лукич радив зайнятися уточненням списку населених пунктів області, а також виявленням і картковим розписом відомостей, наявних у матеріалах обласного архіву про міста й села Луганщини: “Для того, щоб більше зробити в цьому напрямку і з меншою витратою часу, – слід для каталогізації підібрати такі фонди, в яких найбільше відомостей з історії міст і сіл. Крім того, рекомендуємо звернутися до філіалу ЦДІА УРСР в м. Харкові – там є, зокрема, матеріали про заселення сучасної Луганщини” (*Там само*).

Насамкінець у листі з архівного главку подавалися конкретні поради щодо наявної бібліографії з історичного містознавства: “Бібліографія з історії міст також складається, і все те, що буде стосуватись Луганщини, Ви одержите пізніше. Для початку познайомтесь з “Географическо-статистическим словарём Российской империи” П. Семёнова в 5-ти томах. Там є відомості про крупніші населені пункти області. В 60-х рр. минулого століття видавались “Списки населённых мест Российской империи”. Кожній губернії був присвячений окремий том. Вам треба взяти “Екатеринославскую губернию”. Деякі відомості з історії Луганщини також знайдете у виданнях Катеринославської архівної комісії” (*Там само*, арк. 10–11).

Завдяки вмілій й чіткій організації роботи обласної редакційної колегії та систематичному контролю за виконанням її завдань том “Луганська область”, що не планували видати у числі перших, фактично було завершено у другій половині 1966 р., тобто “раніше багатьох першочергових областей, у яких і кадрів значно більше (Київ, Одеса, Ужгород) і архіви в основному під рукою” (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 1, спр. 21, арк. 30.).

28 грудня 1965 р. голова Луганської обласної редколегії, секретар Луганського обкому КП України Юрій Пономаренко листом звернувся до керівника республіканського проекту історії міст і сіл П. Т. Тронька. Обласна редколегія видання просила заступника Голови Ради Міністрів УРСР “у зв’язку з необхідністю завершення роботи над томом „Історія міст і сіл Луганської області”” виділити їй додатково 2 500 руб. на видатки, пов’язані з виготовленням 800 фотоілюстрацій (1 600 руб.), “пошуком матеріалів з історії населених пунктів Луганської області в архівах Харкова, Києва, Дніпропетровська, Москви” (600 руб.) й передруком 3 000 сторінок машинопису (300 руб.). До цього було долучено довідку Луганського обласного управління культури від 22 грудня 1965 р. про вже витрачені суми на підготовку регіонального

тому (3 271 руб.): віднайдення матеріалів з історії населених пунктів Луганщини в архівах Харкова, Києва, Ленінграда, Дніпропетровська, Москви, Ростова й Новочеркаська (1 900 руб.); канцтовари (209 руб.); виготовлення фотоілюстрацій (772 руб.); передрук текстів (390 руб.) (*ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 13, спр. 1651, арк. 1–2).

9 серпня 1966 р. під час засідання бюро Луганського обкому Компартії України було розглянуто й питання “Про стан роботи по написанню “Історії міст і сіл Луганської області” й заходи щодо пропаганди зібраних матеріалів”. Було зазначено, що міськкоми й райкоми, первинні партійні організації регіону на виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. “Про видання на громадських засадах „Історії міст і сіл Української РСР”” завершили роботу із збирання матеріалів й підготовки рукопису обласного тому цього проекту. Загалом підготували 61 історичний нарис про міста, селища й села Луганщини, 15 загальних характеристик її районів, а також 226 історико-економічних довідок про центри сільських й селищних рад (*ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 53, спр. 4698, арк. 124).

Повідомлялося, що до підготовки видання було залучено понад дві тисячі осіб. Це – викладачі вищої школи регіону, учителі, журналісти, партійні й радянські працівники, “ветерани революційних боїв”, “активні учасники соціалістичного будівництва”. Під час роботи над обласним томом в архівах та бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Новочеркаська, Воронежа й, звісно, Луганська було виявлено понад 70 тис. різноманітних документів з історії міст і сіл Луганщини. Широке залучення громадськості дозволило не лише максимально повно “дослідити історичний матеріал” й представити його в обласному томі, а й, за оцінкою регіонального компартійного керівництва, “широко висвітлити боротьбу трудящих за втілення рішень XXIII з’їзду КПРС й XXIII з’їзду КП України, за гідну зустріч 50-річчя Великого Жовтня й 100-річчя від дня народження В. І. Леніна” (*Там само*). Поряд із локальним й скороминущим пропагандистським ефектом, масштабна краєзнавча робота активізувала інтерес на місцях до історичного минулого краю: у 20 населених пунктах Луганщини упродовж двох останніх років постали громадські краєзнавчі музеї, а відомості з місцевої історії стали активніше використовуватися не лише у лекційно-пропагандистській роботі, а й у навчанні в середній школі (*Там само*).

Відтак бюро Луганського обкому КП України 9 серпня 1966 р. ухвалило: “1. Погодитися з пропозицією обласної редакційної колегії про рекомендацію до друку рукопису тому “Історія міст і сіл Луганської області”. 2. Запропонувати міськкомам й райкомам КП України систематично поповнювати матеріал з історії рідного краю. Особливу увагу звернути на відбір документів, які висвітлюють боротьбу трудящих області за втілення у життя рішень XXIII з’їзду КПРС й XXIII з’їзду

КП України”. У наступних пунктах рішення йшлося про потребу активного використання нарисів з історії міст і сіл області у лекційно-пропагандистській роботі, популяризації їх у місцевій пресі. Міськкоми, райкоми й первинні партійні організації Луганщини спонукали до збирання матеріалів й написання історії шахт, заводів, фабрик, колгоспів й радгоспів області. Насамкінець у зв’язку з вибуттям у процесі роботи над обласним томом ІМІС окремих членів обласної редколегії, затверджували її новий склад (*Там само*, арк. 124–125).

23 серпня 1966 р. питання готовності до друку Луганського тому ІМІС розглядали на поширеному засіданні Головної редколегії проєкту. Доповідали із цього питання заступник голови редколегії обласного тому О. М. Бурлаков та завідувач відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР О. А. Парасунько.

3 вересня 1966 р. голова Луганської обласної редакційної колегії “Історії міст і сіл Української РСР”, секретар Луганського обкому КП України Ю. Пономаренко звернувся до П. Т. Тронька з проханням: “Просимо Вас дозволити витратити з коштів місцевого бюджету вісім тисяч рублів для видатків, пов’язаних з завершенням робіт щодо підготовки до видання тому “Історія міст і сіл Луганської області” (переклад тексту з російської на українську мову, передрук тощо)” (*ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 13, спр. 1651, арк. 3). Відповідний дозвіл щодо відпуску коштів з обласного бюджету було отримано (*Там само*, арк. 5), хоча вищезгаданий переклад українською “автентичних” російськомовних текстів місцевих соціогуманітаріїв (істориків, краєзнавців й істориків партії) був “нецільовим витрачанням бюджетних коштів”.

Відтак Луганський том проєкту надійшов на рецензування й редагування до відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР та профільної редакції “Української Радянської Енциклопедії”.

Отже, 14 вересня 1966 р. рукопис обласного тому ІМІС розглядали на засіданні відділу історії міст і сіл Інституту історії. Зібрання розпочав вступним словом очільник відділу О. А. Парасунько, який зауважив, що частину нарисів тому написано непогано, і їх можна перекладати з російської на нормативну українську мову, але значна частина рукописів все ще вимагає “певної доробки”. За його словами: “Луганчани працювали наполегливо, але все ж ще не все зробили. Вони хочуть видати свій том до 50-річчя Жовтня. Це – дуже добре, але потрібно і нариси подати такі, щоб не було затримки в редакції [УРЕ], коли приступлять до роботи над томом” (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 2, спр. 14, арк. 43).

Обговорення у відділі ІМІС відбулося для луганчан доброзичливо. Так, секретар Головної редколегії ІМІС І. С. Слабеев констатував, що 62 нариси обласного тому нерівноцінні за науковим рівнем. Він докладно ознайомився з трьома рисами й порівняв їх з

аналогічними нарисами Харківського тому, віддавши перевагу луганчанам: “В нарисах по Луганській області краща форма викладу і розкриття матеріалу”. Недолік він вбачав у розтягнутості окремих текстів, які доведеться скорочувати (*Там само*, арк. 44). Співробітник відділу О. А. Бевзо відзначив “хорошу джерельну базу” обласних нарисів. Його колега О. Кудін констатував “дуже велику роботу” над текстами авторів Луганського тому, зауваживши, що їхня літературна форма “вигідно відрізняється від нарисів по інших областях”. До недоліків текстів він зарахував надмірний “техніцизм” у викладі матеріалу, утім, зрозумілий для історичного наративу цього індустріального регіону України (*Там само*).

Резюмував обговорення завідувач відділу О. А. Парасунько: “До кожної області треба підходити окремо. Що стосується нарисів по Луганській області, то вони вигідно відрізняються від нарисів інших областей. Добре враження залишають нариси такі, як Новопсков, Луганськ та ін. Їх можна давати на переклад. Інші, які не відповідають вимогам, потрібно повернути на доопрацювання в Луганськ [...]” (*Там само*, арк. 45). Ухвалили завершити рецензування усього тексту обласного тому до 15 жовтня 1966 р. Відправлені ж на доопрацювання нариси мали повернутися до Києва до 15 грудня з тим, щоб здати обласний том до редакції УРЕ найпізніше до 1 січня 1967 р., оскільки лише за цієї умови “можна розраховувати, що том може бути виданий до 50-річчя Радянської влади” (*Там само*, арк. 46).

Саме тому П. Тронько у вищезгаданій доповіді від 8 лютого 1967 р. насамкінець власної “оди” Луганській редколегії “Історії міст і сіл Української РСР” наголосив: “Відділ історії міст і сіл та редакція історії міст і сіл [УРЕ] прочитали том, редколегія і автори врахували їх зауваження у стислі строки, і зараз почалася редакційно-видавнича робота над рукописом. Це, товариші, приклад, гідний наслідування” (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 1, спр. 21, арк. 30).

Питання про Луганський том вчергове розглядали на засіданні Головної редколегії ІМІС 11 серпня 1967 р. Попри констатацію певних проблем з ілюстративним рядом обласного тому, вирішили спрямувати його рукопис до набору, відтермінувавши майже на місяць передачу фотоілюстрацій: “Зважаючи на деяку затримку технічної підготовки частини ілюстративного матеріалу по тому “Луганська область”, просити керівництво книжкової фабрики ім. Фрунзе [м. Харків] [...] прийняти до набору рукопис цього тому у визначений графіком строк (1 вересня 1967 р.) без ілюстрацій. Зобов’язати редакцію історії міст і сіл Головної редакції УРЕ [...] забезпечити завершення підготовки і подання на виробництво всього ілюстративного матеріалу по тому “Луганська область” до 20 вересня 1967 р.” (*ЦДАВО України*, ф. 4633, оп. 1, спр. 19, арк. 3).

Після неодноразового доопрацювання текстів нарисів і довідок про населені пункти Луганщини обласний том з'явився друком 1968 р. (*Історія*, 1968).

Список використаної літератури

1. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Луганська область / Редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова) та ін. 940 с. **2. История городов и сел Украинской ССР:** в 26 т. / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. Ворошиловградская область. Киев : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. 727 с. **3. Тронько П. Т.** До написання історії міст і сіл Радянської України. *Український історичний журнал*. 1963. № 2. С. 24–30. **4. Від Головної** редакційної колегії “Історії міст і сіл Української РСР”. *Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.* / АН УРСР. Інститут історії; Головна редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. Київ / Редкол. тому: В. О. Бойченко (голова) та ін. С. 12. **5. ЦДАВО України** (Центр. держ. архів вищ. орг. влади та упр. України). Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 5. **6. Меморандум** А. Д. Скаби, П. Т. Тронька та О. К. Касименка для ЦК КПУ про підготовку багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”, 1 лютого 1964 р. *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали* / [НАН України. Ін-т історії України; упоряд. О. С. Рубльов; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. С. 171–175. **7. ЦДАВО України.** Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 21. **8. ЦДАВО України.** Ф. 14. Оп. 2. Спр. 1578. **9. ЦДАВО України.** Ф. 2. Оп. 13. Спр. 1651. **10. ЦДАГО України** (Центр. держ. архів громад. об'єд. України). Ф. 1. Оп. 53. Спр. 4698. **11. ЦДАВО України.** Ф. 4633. Оп. 2. Спр. 14. **12. ЦДАВО України.** Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 19.

References

1. Tronko, P. T., & Ponomarenko, Yu. F. (Ed.). (1968). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR* [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR]. (Vol. 1–26). Vol. Luhanska oblast [Luhansk Region]. Kyiv: Holovna red. URE AN URSR [in Ukrainian]. **2. Tronko, P. (Ed.).** (1976). *Istoriya gorodov i sel Ukrainskoj SSR: v 26 t.* [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR]. (Vol. 1–26). Kiev: Gl. red. Ukr. sov. encikl. AN USSR [in Russian]. **3. Tronko, P. T. (1963).** Do napysannia istorii mist i sil Radianskoi Ukrainy [To the creation of the history of cities and villages of the Soviet Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 24–30 [in Ukrainian]. **4. Tronko, P. (1968).** Vid Holovnoi redaktsiinoi kolehii “Istorii mist i sil Ukrainskoi RSR” [From the Main editorial board of the History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR]. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR –*

History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. (pp. 12). Kyiv: Holovna red. URE AN URSR [in Ukrainian]. **5. TsDAVO** Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv vyshch. orh. vlady ta upr. Ukrainy) [CSAHB of Ukraine. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. F. 4633. Op. 1. Spr. 5 [in Ukrainian]. **6. Rublov O. S., & Smolii, V. (Eds.).** (2007). Memorandum A. D. Skaby, P. T. Tronka ta O. K. Kasymenka dlia TsK KPU pro pidhotovku bahatotomnoi "Istorii mist i sil Ukrainskoi RSR", 1 liutoho 1964 r. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy: Druhe dvadtsiatyrichchia (1957–1977): Dokumenty i materialy [Memorandum of A. D. Skaba, P. T. Tronko and O. K. Kasymenko for the Central Committee of the Communist Party on the preparation of the multi-volume "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR", February 1, 1964. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine: The Second Twentieth Anniversary (1957–1977): Documents and Materials]. (pp. 171-175). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian]. **7. TsDAVO** Ukrainy [CSAHB of Ukraine]. F. 4633. Op. 1. Spr. 21 [in Ukrainian]. **8. TsDAVO** Ukrainy [CSAHB of Ukraine]. F. 14. Op. 2. Spr. 1578 [in Ukrainian]. **9. TsDAVO** Ukrainy [CSAHB of Ukraine]. F. 2. Op. 13. Spr. 1651 [in Ukrainian]. **10. TsDAHO** Ukrainy (Tsentr. derzh. arkhiv hromad. obied. Ukrainy) [CSAHB of Ukraine (Central State Archives of Public Organizations of Ukraine)]. F. 1. Op. 53. Spr. 4698 [in Ukrainian]. **11. TsDAVO** Ukrainy [CSAHB of Ukraine]. F. 4633. Op. 2. Spr. 14 [in Ukrainian]. **12. TsDAVO** Ukrainy [CSAHB of Ukraine]. F. 4633. Op. 1. Spr. 19 [in Ukrainian].

Черняхівська О. М. Том "Луганська область" енциклопедичного багатотомника "Історія міст і сіл Української РСР": особливості підготовки

У дослідженні на підставі документальної бази центральних київських архівів розкриваються проблеми та хід підготовки тому "Луганська область" унікального енциклопедичного видання "Історія міст і сіл Української РСР" у 26-ти томах. Авторка акцентує на тому, що завдяки злагодженій професійній роботі виконавців завдання на обласному рівні том було підготовлено у дуже короткі терміни, порівняно з переважною більшістю томів ІМІС. Адже протягом 1967 по 1968 рр. вийшли друком лише 5 томів з запланованих 26-ти (згідно з постановою ЦК КПУ від 29 травня 1962 р. "Про видання Історії міст і сіл Української РСР"). Проте реалізацію всього проєкту передбачали до відзначення 50-річчя "Великого Жовтня". Цікаво, що з початку роботи над багатотомником вихід друком накладу тому "Луганська область" серед томів першої черги Головна редколегія проєкту не планувала. Однак у процесі роботи черговість і терміни виходу томів друком через різні об'єктивні і суб'єктивні причини різнилися від запланованих, і останній том україномовної версії проєкту "Кримська область" було опубліковано лише у 1974 р. Характер цих причин авторка показала на

прикладі підготовки Луганського тому і обговорення різних стадій його підготовки і наукових проблем, дотичних до написання його текстів на засіданнях Головної редколегії ІМІС, відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР тощо. Висвітлено позитивну роль, яку відіграло керівництво Державного архіву Луганської області, обласної редколегії тощо у підготовці тому. Складністю написання як вступної статті, так і нарисів щодо населених пунктів цієї області було те, що останню було сформовано з територій, які раніше належали іншим регіональним утворенням, тому автори, крім студіювання наявної, зокрема дореволюційної літератури, мусили багато виїжджати до українських і російських архівів для збору інформації завдяки організаційній підтримці і сприяння обласного комітету партії, що серйозно поставився до завдання підготовки цього видання.

Ключові слова: Історія міст і сіл Української РСР, том “Луганська область”, Головна редколегія, архіви.

Черняховская Е. М. Том “Луганская область” энциклопедического многотомника “История городов и сел Украинской ССР”: особенности подготовки

В исследовании на основании документальной базы центральных архивов раскрываются проблемы и ход подготовки тома “Луганская область” уникального энциклопедического издания “История городов и сел Украинской ССР” в 26-ти томах. Автор акцентирует внимание на том, что благодаря слаженной профессиональной работе исполнителей задания на областном уровне том был подготовлен в очень короткие сроки по сравнению с подавляющим большинством томов проекта. Ведь начиная с 1967 по 1968 гг. были опубликованы лишь 5 томов из 26-ти, которые запланировали согласно постановлению ЦК КПУ от 29 мая 1962 “Об издании Истории городов и сел Украинской ССР”). К тому же, издание всего многотомника предусматривали приурочить к 50-летию “Великого Октября”. Интересно, что изначально Главная редколлегия проекта издание тома “Луганская область” среди томов первой очереди не предусматривала. Однако в процессе работы очередность и сроки публикации томов вследствие различных объективных и субъективных причин отличались от запланированных, и последний том его украиноязычной версии “Крымская область” опубликовали лишь в 1974 г. Характер этих причин автор показала на примере подготовки Луганского тома. Они раскрыты в процессе обсуждения стадий его подготовки и научных проблем, касающихся написания текстов на заседаниях Главной редколлегии “Истории городов и сел Украинской ССР”, одноименного отдела Института истории АН УССР и т.п. Освещена позитивная роль руководства Государственного архива Луганской области, областной редколлегии тома и т.п. в его подготовке. Сложностью написания как вступительной статьи, так и очерков

относительно населенных пунктов этой области было то, что последняя была сформирована из территорий, которые ранее входили в состав других региональных образований, поэтому авторы, кроме изучения имеющейся, в частности, дореволюционной, литературы много работали в различных украинских и российских архивах для сбора информации благодаря организационной поддержке и содействию областного комитета партии, серьезно отнесшегося к заданию подготовки этого издания.

Ключевые слова: История городов и сел Украинской ССР, том “Луганская область”, Главная редколлегия, архивы.

Chernyakhivska O. M. The “Luhansk Region” volume of the multivolume “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”: features of preparation

The paper deals with problems and process of preparation of the “Luhansk Region” volume as part of the unique encyclopedic project “The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” in 26 volumes. The study is based on the documents of the central Ukrainian archives. The author focuses on the fact that due to the coordinated professional work of the regional executors of the project, the volume was prepared in a very short terms compared with the overwhelming majority of the volumes on other Ukrainian regions. After all, starting from 1967 to 1968 only 5 from the 26 volumes (that were planned according to the “On the publication of the history of cities and villages of the Ukrainian SSR” Decree of the Central Committee of the Ukr. SSR Communist Party on the May 29, 1962) were published. In addition, the publication of all the volumes had to be devoted to the 50th anniversary of the “Great October” (November, 7, 1967). It is worth emphasizing that initially the Main editorial board of the project did not considered the “Luhansk Region” volume to be among first volumes to be published. However, in the preparatory process, the order and timing of the publication of volumes differed from the planned due to various objective and subjective reasons, and the last book of the Ukrainian-language version of the project, namely the “Crimean Region” volume was published in 1974 only. The author on the example of the Luhansk volume creation has showed the character of that reasons. They were uncovered at the meetings of the “History of cities and villages of the Ukrainian SSR” Main editorial board and of the “History of cities and villages of the Ukrainian SSR” department of the Institute of History of the Ukr. SSR Academy of Sciences during discussions on various stages of the volume creation and scientific problems regarding the writing of texts. The positive role of the State Archives of the Luhansk region’s and the regional editorial board’s management in its preparation has been highlighted. The difficulty to create both the introductory article and essays about the settlements of the region was that it was formed from the territories that had been previously parts of other regional entities. Therefore,

the authors not only studied a large number of literature, including the pre-revolutionary, but worked a lot in various Ukrainian and Russian archives to collect information. It happened due to the organizational support and promotion of the regional party Committee that seriously attributed to the intensive and successful process of the volume preparation.

Keywords: History of cities and villages of the Ukrainian SSR, the “Luhansk Region” volume, the Main editorial board, archives.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2021 р.

Прийнято до друку 20.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477.75)''1853/1856''

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-84-98

Бур'ян Михайло Степанович,

доктор історичних наук, професор

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9838-6372>

Бур'ян Марія Анатоліївна,

кандидат історичних наук, асистент

кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

byrianmm@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3439-2044>

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ У ПЛАНАХ ВОЮЮЧИХ СТОРІН НАПЕРЕДОДНІ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ (1853–1856)

Територія Південного Кавказу протягом усього XIX століття залишалася ареною дипломатичного й військового протистояння європейських країн, насамперед Великої Британії, Франції, та Російської імперії. Російсько-іранська (1804–1813 рр.) і російсько-турецька (1806–1812 рр.) війни також відбувалися не без втручання європейських геополітичних гравців. На це були низка об'єктивних і суб'єктивних причин, однак посилення позицій Росії в Кавказькому регіоні в середині XIX століття змусило Західні уряди всерйоз розглядати можливість силоміць витурити її з Південного Кавказу.

Міжнародна ситуація напередодні та під час Кримської війни (1853–1856) ставала об'єктом дослідження численних українських та зарубіжних істориків, серед яких В. Волковинський, О. Реснт, В. Ореховський, Л. Маркитян, В. Шкварець, Ю. Гузенко, К. Гаджієв, П. Дарабаді, В. Дегоєв, М. Єрофєєв, Є. Сергєєв та ін., однак окремо хотілося б зупинитися на планах воюючих сторін щодо Південного Кавказу й проектам антиросійської коаліції щодо початку військової кампанії, у якій виняткова роль відводилася саме Криму. У контексті втрати Україною півострова, одностайною підтримкою світової громадськості прагнення нашої країни повернути цю територію під свій

контроль й серйозним загостренням ситуації в басейні Чорного й Азовського морів тематика й проблематика статті видається актуальною й своєчасною.

Перша половина XIX ст. в історії Російської імперії характеризується сплеском військово-політичної активності офіційного Петербурга в Каспійсько-Кавказькому регіоні. Діяльність імператора Олександра I (1801–1825), а потім і Миколи I (1825–1856) у цьому регіоні була спрямована на встановлення й укріплення тут російської гегемонії, проте в міжнародному аспекті ці далекоглядні плани весь час наштовхнулися на серйозну протидію не тільки зі сторони Персії й Османської імперії, але й з боку Великої Британії й Франції.

Так, Лондон усіляко підтримував що іранців, що турків у протистоянні з Росією в 1804 – 1828 рр., але цього виявилось замало, щоб зупинити просування й укріплення російських військ у регіоні. Урешті-решт із російсько-перських (1804–1813, 1826–1828) і російсько-турецької (1828–1829) війн Петербург вийшов переможцем і приєднав Південний Кавказ, захопив південне узбережжя Чорного моря й розташував свій флот на Каспійському морі. Велика Британія не могла й не хотіла змиритися з цим фактом.

У середині XIX ст. у зовнішньополітичних зносинах Лондона, Парижа й Петербурга значне місце знову ж таки відводилося Кавказькому регіону. І не випадково: він розглядався в міцній геополітичній й геостратегічній сув'язі зі „Східним питанням” загалом, а також із чорноморськими, балканськими й середньосхідними проблемами – зокрема. Крім того, Південний Кавказ набував усе більшої стратегічної ваги у зв'язку з посиленням протистояння між Лондоном і Петербургом на Близькому й Середньому Сході. Якщо врахувати, що Кавказький регіон розташований на транзитних шляхах у Малу Азію, Іран і Середню Азію, а також найбільш придатний для створення тут російського плацдарму для нападу на британську Індію, то стає зрозумілим, чому Західні країни, а особливо Велика Британія, спочатку намагалися всіляко перешкодити приєднанню Південного Кавказу до Росії, а коли ж ці обширні території все-таки ввійшли до складу імперії, то протягом усього XIX ст. намагалися їх відібрати.

Чергове серйозне загострення британсько-російських відносин прийшлося на 1850-і рр. і мало своїм наслідком Кримську війну (1853–1856), яку можна вважати однією зі спроб силовим методом вирішити „Східне питання” і витіснити нарешті Росію з Кавказького регіону.

При цьому Лондонський і Паризький кабінети міністрів досить вдало використовували політичні прорахунки Миколи I з однієї сторони й маніпулювали непомірними імперськими амбіціями Порту – з іншої. Тому відповідальність за розв'язання війни в повній мірі лягає й на недалекогоглядного російського монарха, і на османів, і на європейські

уряди, що прагнули ослабити міжнародні позиції Петербурга, котрі значно укріпилися в результаті укладання Віденських угод.

Крім того, союзники Росії – Австрія й Пруссія, – хоча й були зацікавлені в збереженні внутрішньополітичного й міжнародного статус-кво на Європейському континенті, гарантом котрого залишався Микола I, однак напередодні війни стояли перед непростим вибором. З однієї сторони вони боялися втратити в особі російського монарха захисника від революції, а з іншої – розуміли, що Росія досить ослаблена, і тому спокуса приєднатися до більш ніж можливої коаліції переможців – Франції, Великої Британії й Туреччини – й отримати за це свою частину трофеїв переважила над необхідністю дотримуватися домовленостей, передбачених Священним союзом. Таким чином, геополітичні інтереси взяли верх.

За умови дипломатичної ізоляції Петербурга й зростаючих військово-русофобських настроїв у Великій Британії знову на порядок денний вийшли плани Форін офісу, котрі стосувалися Південного Кавказу. І це було явищем не випадковим, адже, на думку одного з провідних англійських політичних діячів і дипломатів Х. Д. Сеймура, британський уряд „ніколи не визнавав панування росіян над цією територією або християнізацію провінцій на південь від Кавказу” (Дарабади, 2010, с. 80).

Якщо перефразувати Х. Д. Сеймура, то й не могли „визнавати”, адже в той час Велика Британія проводила активну експансіоністську політику на Сході, а тому була дуже зацікавлена в тому, аби забезпечити від гіпотетичних російських посягань комунікаційне сполучення з Індією. Територіальні надбання Росії на Кавказі майже впритул наблизили її до караванних шляхів по лінії Трапезунд – Ерзерум – Тавріз, кудю здійснювалася англійська торгівельна експансія на Схід. Крім того, Лондон високо оцінював Кавказ, а особливо Закавказзя, у контексті своїх зовнішньополітичних ініціатив щодо Середньої Азії, котра поступово перетворювалася на арену британсько-російського суперництва. Британські військово-політичні стратеги були переконані, що, створивши Росії труднощі на Кавказі, вони безперешкодно зможуть поширити свій вплив і на Каспій (Гаджиев, 2001, с. 30). й уберегти таким чином від посягань росіян Афганістан, Персію, а отже, й Індію.

За таких умов мова йшла не стільки про мир у Європі, але й про безпеку східних британських колоній. Ще за два десятиліття до початку Кримської війни численні англійські автори попереджали громадськість й уряд про ту небезпеку, яка нависла над „британською перлиною”. Дж. Де Лесі Еванс у своїх памфлетах переконував читачів, що Петербург зайнятий підготовкою до захоплення Константинополя й до наступу на Індію. Аби цього не сталося, автор закликав уряд блокувати російські порти й висадити спільно з персами десант на чорноморському узбережжі (Сергєєв, 2012, с. 120–124).

Британський посол у Тегерані Дж. Макнейл також був переконаний, що просування Росії на Схід – захоплення Кавказу, Персії, Індостану – не тільки змінить всю її геополітичну конфігурацію, але й порушить систему управління Індією, завдавши бюджету Великобританії величезних збитків (Evans, 2004, р. 104–105). Видавець і редактор журналу „Портфоліо” Д. Урквард із цього приводу систематично друкував статті, у котрих доводив агресивність російських задумів щодо Індії (Єрофєєв, 1982, с. 273). З’являлися праці й анонімних авторів типу „Індія, Великобританія й Росія”, у якій публіцист вимагав від уряду заходів, аби випередити захоплення Росією Персії й Афганістану, бо якщо це станеться, то вона обов’язково загрожуватиме Індії (Anonymous, 2012, р. 2–3, 11, 33–35).

При цьому з певністю можна сказати, що російська стратеги, зайняті плануванням воєнних операцій на Кавказі, практично ігнорували індійський напрям аж до початку Кримської війни (1853–1856), а критичні зауваження на адресу Великобританії серед російського дворянства обмежувалися незадоволенням із приводу підтримки Лондоном турецького султана й військово-дипломатичних інтриг проти Росії в Тегерані. Лише початок військової кампанії 1853–1856 рр. змінив цю ситуацію. Значно пізніше, уже у 1880-х рр., міністр закордонних справ Росії М. Гірс у розмові з послом у Лондоні А. Моренгеймом визнав, що рішучий поворот у відносинах із Великобританією намітився якраз у зв’язку з Кримською війною. Це змусило росіян шукати проти Лондона таку зовнішньополітичну зброю, яка б виявилася ефективною у випадку укладання англійцями союзу з третьою державою (Сергєєв, 2012, с. 68).

Саме тоді й з’явилися перші об’єктивні оцінки потенціалу англо-індійської армії, зроблені офіцерами Головного штабу. На той час британці зосередили в Індії 300 тис. солдат й офіцерів. Вказана цифра вражала сучасників: І. Вернадський, професор статистики Московського університету, у зв’язку з цим навіть пропонував нанести превентивний удар по Індостану, передбачаючи поширення британського впливу й на Китай. Тим більше, що станом на 1855 р. британські колоніальні володіння перевищували територію Росії в 27 разів, а імперію Наполеона III – у 34 рази (Сергєєв, 2012, с. 68).

Британський уряд мав на меті не тільки утримати свої територіальні надбання, але й примножити їх. У Лондоні були впевнені в тому, що „Східна криза” створювала сприятливі умови для реалізації ідеї „хрестового походу” проти Росії, ініційованого міністром внутрішніх справ Г. Пальмерстоном. Додавало впевненості й те, що в Європі побутовала думка, нав’язана уркартистами, нібито Кавказ – ахіллесова п’ята Російської імперії. Тим більше, що сам Г. Пальмерстон ще з часів „віксенівської кризи” був переконаний у вразливості позицій Росії в цьому регіоні. Йому здавалося, що перші ж постріли на Кавказі будуть

сприйнятті серед підкорених народів як звук горна для всезагального повстання проти російських поневолювачів.

Лорд Пальмерстон підкреслював, що його „заповітна ціль у війні проти Росії – віддати Крим і Грузію Туреччині, а Черкесію або зробити незалежною, або повернути під суверенітет султана” (Дарабади, 2010, с. 80). Домогтися миру у світі, на думку британського міністра внутрішніх справ, можна було лише шляхом відторгнення від Російської імперії Грузії, Черкесії, Криму, Бессарабії, Польщі й Фінляндії. У меморандумі, підготовленому ним у червні 1853 р., вказувалося на спосіб, завдяки котрому можна було б передбачити результат Кримської війни: увести англо-французький флот у Чорне море, допомогти черкесам і Шамілю зброєю, щоб зосередити в руках імама владу над Північним Кавказом, але найважливіше – це відрізати Грузію й усе Закавказзя від Південної Росії (Дегоєв, 2009, с. 173–174). У вересні 1853 р. Г. Пальмерстон нагадав, що Петербургу не варто забувати про свої вразливі місця – Польщу, Черкесію й Грузію. У витісненні росіян із Кавказу й у перетворенні його в британську сферу впливу правлячі кола Великої Британії вбачали одну з цілей назріваючої війни, досягти котру вони сподівалися завдяки туркам і кавказьким повстанцям Шаміля.

Г. Пальмерстон дивився на майбутній конфлікт як на грандіозну шахову партію, у котрій британці повинні виграти великі фігури, якщо не зроблять непередбачених кроків. До розряду „великих фігур” він насамперед відносив Кавказ, а під „помилковими кроками” вбачав обережну політику прем'єр-міністра Великобританії Д.Г. Ебердіна, який не поділяв занадто оптимістичних поглядів свого колеги щодо слабкості позицій Росії на Південному Кавказі. Натомість лорд Пальмерстон, а за ним і вся британська преса, прямо заявляли, що „кордон Росії на Кавказі повинен проходити на північ від Тереку й Кубані”, бо „сама природа призначила цим річкам стати межею між „деспотичною” Росією й „вільною” Європою” (Дарабади, 2010, с. 81).

Російський посол у Лондоні Ф. І. Бурунов, повертаючись у Петербург після розриву дипломатичних відносин із Великобританією, попереджав К. Нессельроде про однозначне бажання британського уряду використати війну, аби відібрати в Росії закавказькі провінції або ж, по меншій мірі, допомогти черкесам знищити результати тривалих зусиль росіян закріпитися на Північно-Західному й Південному Кавказі.

У доповідній записці Головного штабу російської армії щодо цього зазначалося: „<...> Відбирання в нас (Росії. – М. Б.) цього краю (Південного Кавказу. – М.Б.), знищення виняткового нашого права на володіння Каспійським морем, утрата нами безпосереднього зв'язку з країнами Центральної Азії – усі ці обставини надзвичайно важливі для англійського уряду, особливо щодо його індійських володінь, а тому ми не можемо сподіватися, що європейські держави відмовляться від своїх планів” (Дарабади, 2010, с. 80). У російському генштабі розуміли, що

„для торгівельної вигоди Великобританії потрібно витіснити Росію з Чорного моря; для усунення в майбутньому небезпеки для її індійських володінь Лондону треба відкинути кордони Росії на 1000 верст назад від кордонів Індії. Відторгнення Закавказького краю від Росії, укріплення англійської влади на південному березі Каспійського моря, – дуже потрібні Великобританії” (Дарабади, 2010, с. 80). Російські стратеги не виключали навіть можливості вторгнення англо-індійських військ у Персію, що змусило б шаха приєднатися до коаліції Великої Британії, Франції й Туреччини.

Тривожні вісті з цього приводу надходили й з Австрії: 13 січня 1854 р. російський посол у Відні П. Мейєндорф писав, що англо-французький флот однозначно вдарить по східному узбережжю Чорного моря. Тому він рекомендував військовим стратегам мати в долині річки Ріоні надійно укріплений пункт, „Кутаїсі або Горн” (Дегоев, 2009, с. 174). На думку австрійського імператора Франца-Йосипа, за умови виникнення війни між Росією й Західними державами, Лондон усе ж віддасть перевагу веденню бойових дій в Азії, а Франція – у Європі. Бажаючи відсунути театр військового протистояння подалі від кордонів Австрії, Франц-Йосип радив Миколі I „притримуватися в Закавказзі наступальної позиції, а на Дунаї – захисної” (Дегоев, 2009, с. 173–174). Французький посол в Австрії В.-А. де Буркне передбачав, що Лондон вестиме війну до тих пір, доки не відбере в Петербурга Крим та Кавказ і не зведе до мінімуму його переваги в Чорному морі й на Сході загалом, адже британські дипломати й стратеги включали в систему оборони Індії не тільки Афганістан, Бухару, Хіву, Східний Іран, Кашгарію, але й північно-західну частину Персії, Кавказ і Малу Азію.

Однак не тільки Велика Британія була налаштована так войовниче. Париж також активно й послідовно лобював інтереси свого союзника на континенті. Французький міністр закордонних справ Е. Д. де Люїс під час зустрічі з австрійським послом у Парижі І.-А. Хюбнером розробив програму дій на випадок війни й за умови вступу в неї Франції й Великої Британії. Вона виглядала ще агресивніше, ніж англійські плани.

Історія війн, за словами Е. Д. де Люїса, ще не знала настільки великої концентрації військово-морських сил на одному напрямку. Цим шансом потрібно було б скористатися для того, щоб завдати Росії якомога більшої шкоди: витіснити її з Чорного моря, розорити Північне Причорномор’я, спалити Севастополь, підбурити до повстання черкесів, зруйнувати або захопити морські порти в Абхазії, Мегрелії, Гурії, відібрати в росіян закавказькі провінції й витурити їх за кавказький хребет. „Ми відріжемо від Росії її азійську частину, як відрізають частину наросту на тілі” (Дегоев, 2009, с. 175), – самовпевнено пророкував французький міністр закордонних справ.

Більше того, він довірливо розповідав австрійському колезі, що якщо англійці зуміють закріпитися хоча б на одній скелі Чорного моря, то перетворять її на новий Гібралтар, а саме море – на британське озеро. Це, у свою чергу, раз і назавжди поклало б край будь-яким територіальним захопленням Росії в Азії. Однак одразу виникає питання щодо того, що з цього матиме сама Франція й чому французький глава МЗС із таким захопленням розповідав про все це не британцям, а утаємничував саме австрійців. Уся справа була в тому, щоб змусити Відень визначитися зі своїми пріоритетами й нарешті обрати, на чийй він буде стороні під час війни.

При цьому Д. де Люїс маніпулював співрозмовником досить майстерно. Риторичним видавалося й питання: якщо Росія втратить Закавказзя, бо не зможе вести війну одразу з двома наймогутнішими державами Європи – Великою Британією й Францією та з Туреччиною, то за рахунок чийх територій вона компенсує свої втрати? Звичайно що за рахунок анексованих Австрією Дунайських князівств. Де Люїс попереджав, що Західні держави при цьому не втручатимуться в конфлікт, і тоді Відень залишиться один на один у боротьбі з російською армією, а англо-британський флот на суші захистити його не зможе й не захоче. На завершення очільник французького МЗС заявив, що перед Австрійською імперією стоїть вибір: або зникнути з політичної карти світу, залишившись у союзі з Росією, або ж приєднатися до ліги переможців – Великобританії й Франції (Дарабади, 2010, с. 80).

За результатами Кримської війни в Лондоні планували відібрати в Росії Аландські острови й Фінляндію й передати їх Швеції. Пруссії мали дістатися остзейські провінції біля Балтійського моря, натомість незалежній Польщі відводилася роль буферної зони між Німеччиною й Росією. Австрія повинна була отримати Валахію, Молдавію й гирло Дунаю. Лондон був доволі щедрим і зі своїми східними союзниками – Іраном й Османською імперією: передбачалося, що вони повернуть землі, втрачені в результаті укладання Гюлістанського, Туркменчайського й Адріанопольського договорів, а також Крим.

Особлива увага в планах Форін офісу стосовно Кавказького регіону приділялася Черкесії й Грузії. Щодо першої висловлювалися різні думки: то пропонувалося проголошення її незалежності, то черкеси мали б потрапити під владу султана. Натомість за Грузією залишалася роль плацдарму для витурення Росії з Південного Кавказу й для поступового захоплення цих територій британцями. Грузія мала бути розділена на окремі князівства: Мінгрелію, Імеретію, Гурію, Вірменію, – котрі в майбутньому повинні були опинитися під протекторатом Туреччини й Великобританії. Більше того, на Заході Вірменію бачили саме в складі Грузії. Натомість Ч. Вуд висловлювався на користь того, аби дати Грузії повну незалежність, позбавити Персію від російських

обіймів і не дозволити Петербургу підкорити ще й Азію (Дегоев, 2009, с. 175).

Такі далекоглядні геополітичні плани Великої Британії щодо війни з Російською імперією вимагали й відповідних рішень військово-стратегічного характеру. Англійські політики, аналітики, військові, навіть журналісти й письменники мали дати відповідь на питання: де краще почати бойові дії, аби максимально зреалізувати англійські задуми й відстояти власні національні інтереси на Кавказі?

Напередодні вступу у війну Великої Британії й Франції існувало два проекти: „континентальний” і „кавказький”. Французи наполягали на тому, щоб завдати поразки Росії на Балканах, відкинути її за Прут, чим підштовхнути Австрію до вступу у війну, а далі штурмувати Севастополь як символ російської могутності й агресії. Натомість британці закликали підняти проти Росії повстання горців від Каспійського до Чорного морів на Кавказі, а потім уже в 1855 р. увести в дію в Криму проти ослаблених російських частин свою армію й зменшити таким чином кількість жертв у своїх військах. Лорд Пальмерстон побоювався, що Севастополь виявиться „міцним горішком”, якого так одразу й „не розкоlesh”, тому й пропонував у січні 1854 р. зосередити зусилля на допомозі Шамілю (Дегоев, 2009, с. 189).

Прихильники „кавказького” варіанту, тобто англійці, планували висадити союзні війська в Західній Грузії, а також атакувати російські позиції зі сторони турецького кордону в Малій Азії. При цьому паралельно мали б відбуватися й військово-морські операції, спрямовані на знищення Севастополя й російського чорноморського флоту.

У 1854 р. з'явилася друком книга англійського генерала А. Макінтоша, яку можна вважати своєрідним звітом про пророблену розвідувальну роботу на Кавказі. Генерал, подорожуючи Грузією та Черкесією, детально вивчив політичну ситуацію в регіоні, а тому у своїй праці давав практичні поради, як зробити так, щоб війна за Кавказ виявилася для союзників переможною. Він закликав до того, аби Лондон і Париж досягли згоди з Іраном і північнокавказькими горцями й розпочали спільні бойові дії проти Росії. Із їхньою допомогою А. Макінтош пропонував захопити Воєнно-Грузинську дорогу, Анапу й інші чорноморські фортеці (Дегоев, 2009, с. 192).

У 1854 р. британська преса – потужний засіб пропаганди – також передбачала блискучу перемогу над російською армією спочатку в Дунайських князівствах, а згодом розгром російських частин англо-турецькими військами й на Кавказі. Лондонські газети рясніли політичними пророцтвами, що Петербург у результаті війни втратить балтійський флот, Бессарабію, Фінляндію, Крим, а головне – Кавказ.

У тому ж 1854 р. у Парижі на полицях книжкових крамниць з'явився воєнно-географічний довідник Ж. Корреара для офіцерів сухопутних армій і флоту, комерсантів і судновласників із детальним

змалюванням східного узбережжя Чорного моря. Автор теж давав практичні рекомендації військовим, як краще захопити Південний Кавказ. Він був переконаний, що цей регіон стане важливим театром війни, а тому радив англо-французьким силам висадитися на узбережжі Мінгрелії, у Батумі або Поті, а туркам – наступати з Анатолії на Тифліс й Еривань. Ж. Корреара не мав сумніву не тільки з приводу того, що Шаміль і черкеси підтримають союзників, але й зараховував до їхніх доброзичливців навіть чорноморських і кубанських козаків, які, на його думку, також були налаштовані проти Росії. Автор був переконаний у перемозі англо-французьких військ на Кавказі, якщо керівництво цих країн врахує уроки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. (Дегоев, 2009, с. 194).

Підготовка Великої Британії до війни на Кавказі в 1854 р. супроводжувалася потужною пропагандистською кампанією з дискредитації Росії як „варварської імперії”. У тому ж році вийшли друком книги Р. Керзона, Р. Чесні, І. Головіна, у яких у тій чи іншій мірі мова йшла про Кавказ і про російську політику в цьому регіоні. Більше того, напередодні воєнних дій у західній громадськості, особливо британської, узагалі зріс інтерес до інформації щодо Кавказу. Як періодична преса, так й окремо взяті автори з різною повнотою й об’єктивністю задовольняли цей інформаційний попит. Відомий публіцист Р. Керзон видав книгу-нарис про свою подорож і перебування в Ерзерумі. Її політичний пафос зводився до того, що Росія – дика й відстала країна, яка гальмувала не тільки свій власний розвиток, але й стояла на шляху просування загарбаних і поневолених народів до європейської цивілізації. Кавказці, як стверджував автор, зазнавали від імперії лише гніту й тиранії, адже значні територіальні надбання в найкоротші терміни – із 1774 по 1829 рр. – вимагали від Петербурга проведення жорсткої, цинічної, нищівної політики щодо місцевого населення. Саме тому Кавказ – у політичному й в економічному відношенні – найслабша ланка в державному організмі Російської імперії, а тому перший удар має бути нанесений саме сюди. Після перемоги над російськими варварами на полі битви, Кавказький регіон повинен був стати сферою цивілізаційного культивування зі сторони Великобританії, що візьме на себе просвітительську функцію (Дегоев, 2009, с. 194).

Інший експерт зі „Східного питання” Р. Чесні (Chesney, 1854) у своїй праці з досить промовистою назвою „The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East” розглядав ключові моменти російсько-турецької війни 1828–1829 рр., вважаючи, що вона була лише прологом для сучасних йому подій. Знову ж таки автор переконував громадськість: Індія в небезпеці, а щоб її врятувати, потрібно британським військам висадитися на Кавказі й

надати мінімальну, навіть символічну допомогу горцям, і ті зможуть враз вигнати росіян.

Російський емігрант І. Головін у книзі „Кавказ” (Дегоєв, 2009, с. 194), яка була якраз на часі – у розпал антиросійської кампанії, також закликав Францію й Англію допомогти населенню регіону в боротьбі за свободу й демократію проти деспотичної Росії.

Вільна західна преса пішла ще далі у своїх розмірковуваннях із приводу цивілізаційної місії Великої Британії на Кавказі. На думку більшості журналістів-аналітиків, „дикі” кавказькі народи без держави й культури повинні обов’язково контролюватися великими країнами. Росія ж – сама напівдика держава, яка могла лише на незначному відтинку часу володіти цими землями, аби не допустити тут хаосу. Проте кавказцям потрібен інший опікун – Велика Британія, під пильним просвітницьким оком котрої вони вийдуть зі стану дикості й долучаться до європейських цінностей. Більш цинічні автори уникали метафор й евфемізмів, говорячи напрому: Кавказ має для Британії важливе політичне, економічне й стратегічне значення, а тому Лондон просто зобов’язаний відстоювати національні інтереси всіма засобами, у тому числі й військовими.

Лондонська газета „The Examiner” натовість пропонувала „безкровну” війну проти Російської імперії, за якої жоден англійський солдат не загине на полі бою, однак „російська соціальна система буде розірвана на шматки” (Дегоєв, 2009, с. 193). Суть її полягала в тому, щоб заблокувати російські порти в Чорному й Балтійському морях, тобто перекрити основні торговельні артерії, через які здійснювалася торгівля з усім світом. Як наслідок, російські поміщики, що втратять прибутки від своїх товарів, самі ж і знищать Росію зсередини.

Не зважаючи на перелічені оптимістичні передбачення й поради, Лондонський кабінет усе-таки більше схилився до військових дій саме в Криму, а не на Кавказі. Для того, аби зрозуміти причини такого рішення, потрібно розглянути листування британських високопосадовців на початку 1854 р. Так, помічник міністра фінансів Ч. Тревельян у листі до Д. Макнейла, англійського посланця в Тегерані, висував ідею самостійної, незалежної від Франції експедиції британської армії в Закавказзі. Свою позицію він аргументував тим, що англійці за таких умов не повинні будуть підпорядковуватися французькому командуванню. Крім того, прихід навіть нечисленного контингенту британських військ мав викликати піднесення в жителів регіону й тут можна було очікувати на підтримку черкесів та інших ворожих щодо Росії племен. Успішний похід, на думку Ч. Тревельяна, дав би змогу захопити Тифліс, Ерівань, після чого сприяння Ірану в окупації регіону було б забезпечене.

Солідарність із головою фінансового відомства висловив і представник вищого генералітету Великої Британії Дж. Бергойн, котрий

віддавав перевагу експедиції в Анапу, а не в Крим. Британський посол у Росії Г. Сеймур 9 та 19 лютого 1854 р. відправив у Форін офіс інформацію про воєнну обстановку на Кавказі (Дегоєв, 2009, с. 197). Навіть французький міністр закордонних справ Д. де Люїс підкреслював значний інтерес Лондона до Кавказького регіону.

Однак Д. Макнейл, погляди якого високо цінувалися в Лондоні, досить холодно зустрів оптимістичні плани-прогнози помічника міністра фінансів. Він вважав, що саме поразка Росії в Європі дозволить союзникам диктувати їй умови в „Східному питанні”. Якщо ж на європейському континенті російська армія домінуватиме, то навіть її поразка в Азії не дасть змоги досягнути поставлених результатів, тобто перетворити Росію з імперії на середньовічне Московське князівство. Д. Макнейл повністю розкритикував ідею Ч. Тревельяна відправити британське військо без французької підтримки воювати в Кавказькому регіоні, адже тоді йому хоча й не довелося б підпорядковуватися французам, натомість англійські солдати були б віддані в розпорядження турецькому інтендантству. Досить скептично посол в Ірані ставився й до гірських іррегулярних ополчень, вважаючи їх абсолютно неорганізованими й нездатними до ведення бойових дій, навіть не зважаючи на їхню кількісну перевагу.

Ч. Тревельян передав розмірковування Д. Макнейла військовому міністру Г. П. Ньюкаслу. Той також висловився за нанесення головного удару в Криму. Майбутній головнокомандуючий англійськими військами Ф.Д. Реглан розглядав Кавказ як важливий, але допоміжний район бойових дій. Він був переконаний, що Росія тут тільки тоді опиниться у вкрай тяжкому становищі, якщо втратить морське сполучення між Кримом і Кавказом. Саме тому він рекомендував союзному командуванню після введення англо-французького флоту в Чорне море спрямувати для захоплення Анапи 9 тис. європейських солдат (Дегоєв, 2009, с. 196–197).

До розробки планів нападу на Росію в березні 1854 р. долучився й А. Чарторийський. Він представив лорду Пальмерстону меморандум, у котрому пропонував Великобританії знищити російський флот у Чорному морі, захопити узбережжя Західного Кавказу між Батумом й Анапою, ударити по Тифлісу через Кутаїс і Горі, а також із півдня – з Анатолії. Він переконував, що всі народи від Каспійського до Чорного морів повстануть проти російського панування. А. Чарторийський рекомендував озброїти їх і привернути на свою сторону поляків, що служили в Окремому Кавказькому корпусі. За його планом, грузини й імеретинці мали б у перспективі отримати право на створення самостійної держави (Дегоєв, 2009, с. 197). Для просування свого плану він намагався вплинути на Лондонський кабінет через Д. Стюарта, а на Паризький – через Д. де Люїса.

У будь-якому випадку вибір того чи іншого сценарію у великій мірі залежав від позицій Австрії: вступить вона у війну чи ні. У Відні добре пам'ятали події 1848–1849 рр., а тому серйозно побоювалися військового зіткнення з Росією на Балканах, яке в результаті могло призвести до чергового національно-визвольного підйому поневолених народів у Південно-Східній Європі. Було досить сумнівним, що Австрійська імперія вистоїть у внутрішній революційній боротьбі з власним народом без допомоги Петербурга. Тим паче Відень навіть і не був переконаний у перевазі австрійської зброї над російською, іншими словами: австрійці навряд чи могли завдати поразки росіянам у відкритому бою. Усе це змушувало Австрію досить обережно оцінювати шанси розгортання війни за „континентальним” сценарієм. З іншої сторони, „кавказький” варіант також її не влаштовував, адже якщо французько-британські війська зосередяться на Кавказі, Росія зможе нанести удар по їхнім ослабленим позиціям – на Балканах, розігравши ту саму воєнну карту, що й у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., а це загрожувало Відню справжньою катастрофою.

Саме тому на цьому етапі підготовки військово-стратегічних проектів на перший план вийшло питання щодо того, на яких умовах австрійці згодяться кинути виклик Росії. Лондон через австрійського посла Ф. Коллоредо погрожував Австрії розпочати війну „в Азії, Грузії й Черкесії”, якщо не буде впевнений у серйозності намірів Відня. Австрійський амбасадор у Парижі І.-А. Хюбнер попередив свого англійського колегу Г. Р. Каулі, що його країна тільки тоді піде на відкритий конфлікт із Росією, коли союзники висадяться на західному березі Чорного моря. У відповідь Лондон і Париж закликали Австрію бути більш рішучою й довести слова діями, лише тоді вони вирішуватимуть, що робити на Балканах (Дегоєв, 2009, с. 192).

Таким чином, короткий огляд планів і пропозицій союзників щодо того, звідкіля все ж таки почати військові дії проти Росії, свідчить, що учасники антиросійської коаліції в майбутній війні не були одноставними у виробленні спільних підходів. Однак у їхніх планах значна роль відводилася Південному Кавказу й подальшому його перерозподілу між країнами-переможницями – Великою Британією, Францією, Османською імперією. Ще до початку війни проблема Південного Кавказу була надзвичайно важливою й серйозною, а значення Кавказького регіону – стратегічно винятковим насамперед для Лондона: кабінет лорда Пальмерстона всерйоз побоювався, що з російських військових баз, зосереджених тут, буде нанесено удар по британській Індії, а тому дії британців мають бути адекватними й превентивними щодо агресії Петербурга. Європейська преса також готовила суспільну думку до того, що лише військовим шляхом можна зупинити Росію й витіснити її з позицій у Кавказькому регіоні.

Список використаної літератури

1. Гаджиев К. С. Геополитика Кавказа. М. : Междунар. отношения, 2001. 464 с. 2. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. М. : Издательство „Весь мир”, 2010. 216 с. 3. Дегоев В. В. Кавказ и Великие державы 1829–1864 гг. Политика, война, дипломатия. М. : Издательский дом „Рубежи XXI”, 2009. 560 с. 4. Ерофеев Н. А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. 1825–1853. М. : Наука, 1982. 273 с. 5. Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии. М. : Товарищество научных изданий КМК, 2012. 454 с. 6. Anonymous. India, Great Britain and Russia. 2012. P. 2–3, 11, 33–35. 7. Chesney R. A. The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York : Redfield, 1854. 354 p. 8. Evans M. (Ed.). The Great Game. Britain and Russia in Central Asia. London-New-York : RoutledgeCurzon, 2004. P. 104–105.

References

1. Gadzhiev, K. S. (2001). Geopolitika Kavkaza [Geopolitics of the Caucasus]. M. : Mezhdunar. otnosheniya [in Russian]. 2. Darabadi, P. (2010). Kavkaz i Kaspij v mirovoj istorii i geopolitike XXI veka [The Caucasus and the Caspian Sea in the World history and Geopolitics of the XXI century]. M.: Izdatel'stvo „Ves' mir” [in Russian]. 3. Degoev, V. V. (2009). Kavkaz i Velikie derzhavy 1829–1864 gg. Politika, vojna, diplomatiya [The Caucasus and the Great Powers 1829–1864. Politics, war, diplomacy]. M.: Izdatel'skij dom „Rubezhi HKHI” [in Russian]. 4. Erofeev, N. A. (1982). Tumannyj Al'bion. Angliya i anglichane glazami russkih. 1825–1853 [Foggy Albion. England and the English through the eyes of the Russians. 1825–1853]. M. : Nauka [in Russian]. 5. Sergeev, E. Yu. (2012). Bol'shaya igra, 1856–1907: mify i realii rossijsko-britanskij otnoshenij v Central'noj i Vostochnoj Azii [The Big Game, 1856–1907: myths and realities of Russian-British relations in Central and Eastern Asia]. M.: Tovarishchestvo nauchnyh izdanij KMK [in Russian]. 6. Anonymous. (2012). India, Great Britain and Russia. P. 2–3, 11, 33–35. 7. Chesney, R. A. (1854). The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829: with a view of the present state of affairs in the East. New York: Redfield. 8. Evans, M. (Ed.). (2004). The Great Game. Britain and Russia in Central Asia. (pp. 104-105). London-New York: Routledge Curzon.

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Південний Кавказ у планах воюючих сторін напередодні Кримської війни (1853–1856)

У пропонованій статті розглядаються актуальні питання, пов'язані з аналізом міжнародної ситуації, що склалася на Європейському континенті, на Південному Кавказі, у Малій Азії напередодні Кримської війни (1853–1856). Особлива увага приділена геополітичним планам Великої Британії, Франції, Австрії, Османської

імперії щодо регіону Південного Кавказу, де на доволі сильних позиціях на той час стояла Російська імперія. У результаті переможних для неї російсько-іранської (1804–1813) та російсько-турецької (1806–1812) війн Російська імперія контролювала територію практично всього Кавказького регіону, що не могло не тривожити Лондон, адже це загрожувало британській присутності в Індії – колоніальній перлині, втрачати яку Велика Британія не збиралася. Британські аналітики попереджали свій уряд про небезпеку зі сторони Російської імперії, західна преса їх у цьому підтримала. Франція долучилася до антиросійської коаліції, переслідуючи власні цілі. Лондон та Париж спрямували зусилля на те, аби Відень також виступив проти Росії. За результатами майбутньої війни країни Південного Кавказу (Грузія, Вірменія, Черкесія та ін.) мали потрапити під протекторат Туреччини й Великобританії.

Авторка звертає увагу на те, що існувало кілька планів початку війни проти Російської імперії, у кожному з яких значна роль відводилася Кримському півострову, військово-політичне й стратегічне значення якого не втрачає своєї ваги до сьогодні, особливо на тлі напруженої ситуації в акваторії Чорного й Азовського морів у наш час.

Ключові слова: Російська імперія, Південний Кавказ, Велика Британія, Франція, Австрія, Кримська війна (1853–1856).

Бурьян М. С., Бурьян М. А. Южный Кавказ в планах воюющих сторон накануне Крымской войны (1853–1856)

В предлагаемой статье рассматриваются актуальные вопросы, связанные с анализом международной ситуации, сложившейся на Европейском континенте, на Южном Кавказе, в Малой Азии накануне Крымской войны (1853–1856). Особое внимание уделяется геополитическим планам Великобритании, Франции, Австрии, Османской империи в отношении региона Южного Кавказа, где на достаточно сильных позициях на то время стояла Российская империя. В результате победных для нее русско-иранской (1804–1813) и русско-турецкой (1806–1812) войн Российская империя контролировала территорию практически всего Кавказского региона, что не могло не тревожить Лондон, ведь это грозило британскому присутствию в Индии – колониальной жемчужине, терять которую Великобритания не собиралась. Британские аналитики предупреждали свое правительство об опасности со стороны Российской империи, западная пресса их в этом поддержала. Франция присоединилась к антиросийской коалиции, преследуя собственные цели. Лондон и Париж направили усилия на то, чтобы Вена также выступила против России. По результатам будущей войны страны Южного Кавказа (Грузия, Армения, Черкесия и др.) должны были попасть под протекторат Турции и Великобритании.

Автор обращает внимание на то, что существовало несколько планов начала войны против Российской империи, в каждом из которых исключительная роль отводилась Крымскому полуострову, военно-политическое и стратегическое значение которого не теряет своего значения до сих пор, особенно на фоне напряженной ситуации в акватории Черного и Азовского морей в наше время.

Ключевые слова: Российская империя, Южный Кавказ, Великобритания, Франция, Австрия, Крымская война (1853–1856).

Buryan M. S., Buryan M. A. South Caucasus in the plans of the warring parties on the eve of the Crimean War (1853–1856)

This article deals with topical issues related to the analysis of the international situation that developed on the European continent, in the South Caucasus, in Asia Minor on the eve of the Crimean War (1853–1856). Special attention is paid to the geopolitical plans of Great Britain, France, Austria, and the Ottoman Empire in relation to the South Caucasus region, where the Russian Empire was quite strong at that time. As a result of the victorious Russo-Iranian (1804–1813) and Russo-Turkish (1806–1812) Wars, The Russian Empire controlled the territory of almost the entire Caucasus region, which could not but worry London, because this threatened the British presence in India—a colonial Pearl that Great Britain was not going to lose. British analysts warned their government about the danger from the Russian Empire, and the Western press supported them in this. France joined the anti-Russian coalition, pursuing its own goals. London and Paris have made efforts to get Vienna to stand up to Russia as well. As a result of the upcoming war, the countries of the South Caucasus (Georgia, Armenia, Circassian, etc.) were to fall under the Protectorate of Turkey and Great Britain.

The author draws attention to the fact that there were several plans to start a war against the Russian Empire, in each of which a significant role was assigned to the Crimean Peninsula, the military-political and strategic importance of which does not lose its weight today, especially against the background of the tense situation in the black and Azov seas in our time.

Keywords: Russian Empire, South Caucasus, Great Britain, France, Austria, Crimean War (1853–1856).

Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.

Прийнято до друку 11.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 37.018-057.87:004.738.5

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-99-109

Даценко Артем Станіславович,
кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін
Новомосковського коледжу Дніпровського державного
аграрно-економічного університету,
м. Новомосковськ, Україна.
artyomdacenko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1962-5150>

**СЕЛЯНСТВО ДОНБАСУ В УМОВАХ
ПЕРШОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ УНР
І ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА**

Зараз в умовах російсько-української війни важливим є відновлення історичної правди. Особливе місце з огляду на нинішні події займає дослідження того, що відбувалося на території Донбасу. Історія повторюється, тоді теж була російська агресія, теж розігрувалася карта сепаратизму. Події 1917–1920 рр., здається, добре вивчені. Але вони вивчалися ще в радянський час і зрозуміло, що інтерпретувалися так, як тодішній владі було потрібно. Перед дослідниками стояло завдання довести, що трудовий народ, який складався з пролетаріату та трудящого селянства, переміг ворогів, одним з яких була названа буржуазно-націоналістичною Українська Центральна Рада. Дослідниками вивчалися події в містах, партійна робота, військові дії. Селянству увага приділялася значно менша, воно залишилося малодослідженим, хоча й складало більшість населення Донбасу на той час. Період першої війни Радянської Росії проти УНР цікавий тим, що вперше проти української державності було розіграно сепаратистську карту. Багато подій 2014 р. були лише повторенням того, що відбулося в 1918 р. Це ще одна причина того, що до цієї теми повинна бути прикута увага дослідників.

Не можна казати, що до цієї теми не було зовсім прикуто уваги дослідників. Подіям на селі в Донбасі було присвячено роботу О. М. Максимова (1961), роботу В. Я. Ревегука (1974), дисертації Ю. В. Афоніна (1990) та Ю. Р. Федоровського (2000), але не варто забувати, що ці праці було видано переважно в радянський час, а, значить, історичні події розглядалися там з точки зору радянської ідеології. Не можна ставитися як до об'єктивної, і до дисертації Ю. Р. Федоровського, знаючи про його українофобські та сепаратистські погляди та діяльність.

У 2010 р. було захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Даценка А. С. „Селянство Донбасу в

українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр.” (2010), в якій детально розглянуто події в сільській місцевості Донбасу, але питання аграрної політики Донецько-Криворізької радянської республіки і ставлення селян до цього державного утворення практично не розглядалися. В цій дисертації не було проаналізовано ставлення села до першої спроби антиукраїнського сепаратизму в ХХ столітті.

Крім професійних істориків історії Донецько-Криворізької радянської республіки в своїх публікаціях торкнулися Д. Корнілов, В. Корнілов, С. Бунтовський, І. Попова, Р. Манекін – ті, хто зараз є натхненниками та функціонерами сепаратизму. Але їх публікації не мають жодного відношення не те що до історичної правди, а і до історичної науки взагалі. Тим більше, події на селі залишилися практично поза увагою не тільки серйозних дослідників, але і проросійських пропагандистів. Тому ця тема вимагає подальшого вивчення.

Мета дослідження – висвітлити особливості більшовицької політики на Донбасі в сільській місцевості та ставлення селян до цієї політики.

Хронологічні межі дослідження – з грудня 1917р. по травень 1918 р.

Географічні межі дослідження – територія Донецької та Луганської областей в сучасних кордонах.

Автор, досліджуючи події, які відбувалися на Донбасі з грудня 1917 р. по травень 1918 р., стояв на позиціях діалектичного розуміння історії. Стаття написана з використанням методу аналізу на методологічних засадах, що ґрунтуються на принципах історизму та плюралізму. В процесі написання статті автор дотримувався принципу об'єктивності, намагаючись правдиво і неупереджено оцінювати позицію селянства регіону та більшовицьку аграрну політику.

Перша війна між радянською Росією та УНР розпочинається наприкінці 1917 р. наступом більшовицьких військових формувань на територію України. Цей наступ підтримувався місцевою п'ятою колоною. Наприкінці 1917 р. ні про який сепаратизм не йшлося, більшовики утворили так звану Українську Народну республіку Рад на чолі з Народним Секретаріатом. Вони робили вигляд, що створюють радянську українську державність, назвавши державу та уряд майже так, як і їх противники. Це свідчить про те, що більшовики визнавали державницькі прагнення українців і рахувалися з ними. Столиця Української Народної республіки Рад знаходилася у Харкові, тобто як мінімум частину Донбасу, яка на той час входила до складу Харківської губернії, більшовики визнавали частиною України.

На початку першої війни між радянською Росією та УНР взимку 1917–1918 рр. на Донбасі відбулися як політичні протистояння, так і військові сутички між прихильниками більшовиків і прихильниками

Центральної Ради. Прихильники української незалежності на Донбасі були, і їх було не мало. Інша справа, що вони виявилися недостатньо організованими.

У Слов'яносербському повіті більшовицька організація Луганська провела роботу на зрив виборів до Українських Установчих зборів. Цю роботу не можна вважати вдалою, бо в грудні 1917 р. українські політичні сили мали вплив на селянський загаль, в Слов'яносербському повіті діяло „Вільне Козацтво”, яке складалося з селян даного повіту (Добровольський, 1997). Інша справа, що українським силам не вистачило організації, в результаті чого „Вільне Козацтво” не взяло участі у боях з більшовиками.

У Бахмутському повіті більшовики захопили владу в грудні 1917 р., незважаючи на проукраїнські та антибільшовицькі настрої селянства повіту (Кравец, 2003). Але в деяких селах проукраїнські, орієнтовані на Центральну Раду, органи влади утрималися до кінця січня 1918 р. (Добровольський, 1997).

Без особливих перешкод відбулося захоплення влади більшовиками в Маріупольському повіті. 24 українізований полк і сформоване на його базі „Вільне Козацтво” не чинили більшовикам збройного опору (Добровольський, 1997).

Відомий випадок спротиву прихильників Центральної Ради більшовикам відбувся у Старобільському повіті, де вони разом з есеро-меншовицьким загonom Айвазяна спробували роззброїти загін Червоної гвардії (Максимов, 1961).

Як видно, вплив Центральної Ради був недостатнім, для того, щоб селянство Донбасу виступило на її захист зі зброєю в руках. Але без зброї воно її часто підтримувало, чого взимку 1917–1918 рр. вже було явно недостатньо. Можливо, Центральна Рада і не могла створити боездатні структури, бо від III Універсалу пройшло дуже мало часу. В результаті, серйозного спротиву червоним збройним формуванням селяни, які мешкали тоді на території сучасних Донецької та Луганської областей, не чинили.

Інша справа, що великого спротиву більшовикам не було і в сільській місцевості сучасних Харківської, Запорізької та Дніпропетровської областей. Селянство на той час, можна зробити припущення, стомилося від Першої світової війни і було дезорієнтоване. До речі, великої прихильності до більшовиків також в той час не було помітно, вони просто виявилися краще організованими, ніж їх противники.

Більшовики, які у січні-лютому 1918 р. взяли Донбас під контроль, відразу розпочали аграрні перетворення у вигляді перерозподілу землі та інвентарю з метою завоювати прихильність бідної частини селянства. По-друге, вони розпочали створення господарство колективного типу, а, по-третє, – викачування харчів із села.

26 жовтня 1917 р., на другий день більшовицького перевороту, РНК у Петрограді оприлюднює Декрет про землю. Наприкінці 1917 р. більшовики почали захоплювати владу в Донбасі, а лише 30 січня (12 лютого) 1918 р. створили ДКРР. Тобто, за цей час вони якось обходилися без антиукраїнського сепаратизму, він був їм не потрібним, його можна було не використовувати, а значить – в ньому не було потреби. Відсутність потреби в ньому можна пояснити лише одним – штучністю сепаратистських ідей.

Отже, більшовики розпочинають ділити землю. В Бахмутському, Слов'яносербському, Луганському та Маріупольському повітах Донбасу бідніше селянство і середняки одержували 340 000 десятин придатної землі, якою володіли господарства неселянського типу та велику кількість землі з куркульських лишків. Серед 6212 безземельних та малоземельних господарств Макіївщини (так у тексті) Таганрозького повіту Облaсті Всевеликого Війська Донського було розподілено 55 412 десятин землі, що збільшило загальну площу селянських земель на 59,5% (Максимов, 1961).

Але крім розподілу землі більшовики розпочали і викачування харчів з села позаекономічними методами. 3 березня 1918 р. із закликом до реквізиції харчів звернулася газета „Известия революционных войск”, де пропонувалося створити комісії при волосних Радах депутатів, які взяли б на облік надлишки (в більшовицькому розумінні) хліба (Іванов, 1917).

Ця ж сама Катеринославська Рада робітничих та селянських депутатів вимагала боротьби з тими, хто не хоче здавати хліб по твердим цінам (Державний архів Донецької області, арк. 32). Тобто, більшовики хотіли, щоб селяни здавали харчі по цінам, встановленим покупцем-монополістом, тобто державою.

Постачання харчів для міст та армії більшовики планували організувати за допомогою продовольчих відділів. На прикладі Железнянської волості можна побачити що ці відділи планували контролювати не тільки розподіл харчів для людей, а і сіна для коней (Державний архів Донецької області, арк. 69). 12 лютого 1918 р. створюється так звана Донецько-Криворізька радянська республіка на території двох губерній: Харківської та Катеринославської. Не треба думати, що ідею відторгнення промислового сходу від України придумали більшовики. Представник ще старої імперської еліти великий промисловець М. фон Дітмар різко заперечував проти включення до складу автономної (не незалежної) України Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній (Верстюк, 2003).

Серед керманів ДКРР не було представників селянства (навіть бідного та безземельного). Серед них не було представників абсолютно найбільшої соціальної групи населення. Нагадаємо, що на той час в межах сучасних Донецької та Луганської областей мешкало 4 млн. осіб,

65% яких складали селяни. 80% цих селян (абсолютну більшість населення всього Донбасу) складали українці (Афонін, 1990). Серед членів РНК ДКРР не було жодного українця. Тобто це державне утворення відстоювало інтереси виключно міського робітничого класу – меншості.

Декрет про землю був продубльований декретом ДКРР вже 14 лютого 1918 р., де зазначалося, що Рада Народних Комісарів проведе в донецькому та криворізькому басейнах перехід землі до рук трудящих (Центральний Державний архів громадських організацій, арк. 4). Тобто, ні про який незалежний радянський донкривбас не йшлося. Внутрішня політика ДКРР проводилася так само, як і в радянській Росії, про що і свідчить дублювання Декрету про землю.

Відділення Донбасу від України не вирішувало проблему ефективності державного апарату. Система управління виявилася забюрократизованою, службовці зловживали посадовим становищем. Так у продвідділі ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Горлівсько-Щербинівського району працівники отримували заробітну платню за 1916 рік, коли не було ще ні ради ні продвідділу (Державний архів Донецької області, арк. 39). В результаті ціни на харчі зростали, більшовицька влада не могла ні стримати це зростання цін, ні купити харчі в потрібній кількості (Державний архів Донецької області, арк. 52). Запанувала продовольча криза, в крамницях не було навіть хліба (Державний архів Донецької області, арк. 103).

Селяни зовсім не хотіли здавати хліб, а більшовики не знали, де закінчується Українська Народна республіка Рад і розпочинається ДКРР. Катеринославська Рада робітничих і солдатських депутатів у телеграмі волосним земельним комітетам від 8 березня 1918 р. зазначала необхідність безпощадної боротьби з поміщиками, куркулями, спекулянтами і з тими, хто переховував хліб. Народний Секретаріат наказав всім Радам селянських і робітничих депутатів негайно розпочати реквізицію залишків хліба та інших продуктів (Державний архів Донецької області, арк. 32). Цікаво те, що Народний Секретаріат юридично не мав жодного відношення ні до ДКРР, ні до Катеринославської губернії, але чомусь Катеринославська Рада посилається на його наказ. Можна припустити, що більшовики і самі не ставилися до ДКРР серйозно, якщо керувалися розпорядженнями Народного Секретаріату радянської „УНР”.

Як і зараз, так і століття тому сепаратисти вирішили покращувати економічне життя шляхом перерозподілу майна. Розпочалися реквізиції коней для потреб червоних збройних формувань (Державний архів Донецької області, арк. 47), в Бахмутському повіті почали відбирати хутори у багатій частини селянства (Державний архів Донецької. Ф. Р-2627. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57). При таких умовах симпатії

до ДКРР не зростали. І не могли зростати. ДКРР, повторюємо, керувалася тими, для кого українське село і сільська праця були чужими.

Вже тоді на території Донбасу розпочинається „воєнний комунізм” з примусовим вилученням хлібу, його централізованим розподіленням і натуральною сплатою селянам за продукцію сільського господарства. З метою допомоги у вилученні хліба планували залучити бідняків, яким за наказом народного секретаря з продовольства Лугановського планували видавати на місці 17 фунтів борошна і 22 фунти зерна (Ревегук, 1974). Варто звернути увагу, що це був наказ народного секретаря радянської УНР, а не народного комісара ДКРР.

ДКРР виявилася несерйозним державним утворенням. Не було зрозумілим, чи підпорядковується вона радянській УНР чи ні. Її аграрна політика нічим не відрізнялася від більшовицької аграрної політики в усіх регіонах колишньої Російської імперії. Така політика не могла не викликати спротив селянства, який умовно за формами можна поділити на активний та пасивний.

Найрозповсюдженішою формою пасивного спротиву була нездача хліба. Іноді цей спротив радянській владі очолювали низові органи радянської влади. 30 січня 1918 р. в економію Міллера, яка знаходилася в Краматорському районі Ізюмського повіту було надіслано наказ здати в триденний термін 100 пудів вівса і 4 гарби сіна. Сергіївська волосна рада селянських депутатів постановила відмовити військово-революційному штабу району, мотивуючи це відсутністю надлишків, хоча було відомо, що сіно та овес є в області (*Державний архів Харківської*. Ф. Р-1630. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 2).

З метою легітимізації відокремлення Донбасу від України керманичі ДКРР планували провести референдум (історія повторюється – авт.), але він не був проведений (Солдатенко, 1993). Можна зробити припущення, що референдум не провели через побоювання негативних результатів.

9 лютого 1918 р. розпочався контрнаступ армії УНР, підтриманої німецькою та австро-угорською арміями, а через 5 днів було проголошено ДКРР. Раніше вона більшовикам була непотрібною. Відділення від України Донбас не вимагав, населення не турбувало це питання. До цього більшовики загравали з українським населенням, будуючи радянську УНР з Народним Секретаріатом. Але, коли стало ясно, що влада Центральної Ради буде відновлена, більшовики вирішили відділити частину території України. З цієї ж причини 21 березня в Криму була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Тавриди.

РНК ДКРР розпочав підготовку до війни з військами УНР, Німеччини та Австро-Угорщини. І тут складається однозначна картина: селяни Донбасу не захотіли захищати ДКРР. Її захищали майже цілком тільки робітники (Федоровський, 2000). В цілому на території ДКРР до квітня 1918 р. було мобілізовано (тобто ці люди не були добровольцями)

80 000 осіб. В березні 1918 р. в складі армії ДКРР з Костянтинівського району на фронт було відправлено 350 людей, з Луганська – 2000 бійців, з Маріуполя – 1500, з Горлівсько-Щербинівського району – 670. Варто зазначити, що ці загони були сформовані виключно в містах та промислових районах. М. О. Скрипник, один більшовицьких лідерів, зазначав, що Червона армія тримається стійко, але вона невелика, а Червона гвардія, набрана з великих підприємств тримається добре (Ревегук, 1974). На думку іншого більшовицького діяча Я. Шелигіна (1927), спротив арміям УНР, Німеччини та Австро-Угорщини чинили лише шахтарі.

18 квітня 1918 р. армії УНР, Німеччини та Австро-Угорщини звільнили від більшовиків Єнакієве, 22 квітня – Юзівку, 24 квітня – Бахмут, 28 квітня – Луганськ. Перша спроба сепаратизму провалилася.

Популістські гасла про землю – селянам спрацювали на першому етапі. Потім, коли ставало ясно, що земля, так, - селянам, а от врожай – більшовицькій державі, селянство переставало підтримувати радянську владу і навіть починало опиратися всіма можливими засобами. Бажання захищати державу, яка вилучає харчі по цінам, яка сама визначає, яка керується людьми, чужими селу, у переважної більшості селянства Донбасу не виникало.

Більшовики взимку 1917–1918 рр. самі не розуміли, якою буде більшовицька державність на Донбасі. Спочатку вони тут гралися в проект радянської УНР, потім, коли це стало не вигідно, проголосили ДКРР (через рік її (яка на той час вже не буде нічого фактично контролювати) юридично ліквідують, включивши до складу УСРР). Донецький сепаратизм не мав підґрунтя, він був лише одним з тактичних прийомів противників української незалежності, як і зараз, в умовах українсько-російської війни.

У подальшому планується дослідження селянського руху з метою вирішення земельного питання навесні – восени 1917 р., українського національного відродження на території сучасних Донецької та Луганської областей в 1917–1918 рр. Ці напрями досліджень можна вважати перспективними і актуальними в умовах пошуку історичної правди.

Список використаної літератури

1. Афонин Ю. В. Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалистической революции (март 1917 г. – март 1918 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Киев, 1990. 19 с. **2. Верстюк В. Ф.** Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 63–81. **3. Державний архів** Донецької області. Ф. Р-2627. Оп. 1. Спр. 1. 145 арк. **4. Державний архів** Харківської області. Ф. Р-1630. Оп. 2. Спр. 18. 86 арк.

5. Даценко А. С. Селянство Донбасу в українській національно-демократичній революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 266 с. **6. Добровольський О.** Донецьке козацтво. Донецьк : ТОВ „Лебідь”, 1997. 25 с. **7. Иванов.** Хлеба! *Извѣстія Революціоннихъ Войскъ*. 1918. № 9. С. 4. **8. Кравец Д.** 1917: Желто-синие флаги над Бахмутом. *Вперед*. 2001. № 101. С. 3. **9. Максимов О. М.** Селянство Донбасу в 1917 р. Сталіно : Облвидав, 1961. 68 с. **10. Приказ** народного секретаря по продовольствию. *Бюллетень Совета рабочих депутатов*. 1918. № 19. С. 2. **11. Ревегук В. Я.** Донецько-Криворізька республіка: дис. ... канд. іст. наук: 07.571. Харків, 1974. 195 с. **12. Солдатенко В. Ф.** Донецко-Криворожская республика: видгляд из сегодняшнего дня. *Донбасс и Приазовье: тезисы докладов Международной научно-практической конференции* (г. Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.). Мариуполь, 1993. С. 16–23. **13. Федоровський Ю. Р.** Повстанський рух в Донбасі та Махно: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2000. 245 с. **14. Центральний** державний архів громадських об'єднань України. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 33. 28 арк. **15. Шелыгин Я.** Красная армия на Украине. Краткий очерк. Харьков: Книгоспілка, 1927. 69 с.

References

1. Afonin, Yu. V. (1990). Rasstanovka klassovyh i partijno-politicheskikh sil v Donbasse v period podgotovki i provedeniya socialisticheskoy revolyucii (mart 1917 g. – mart 1918 g.) [The alignment of class and party-political forces in the Donbass during the preparation and conduct of the socialist revolution (March 1917 – March 1918)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kiev [in Russian]. **2. Verstiuk, V. F.** (2003). Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh (berezen – lystopad 1917 r.) [Ukrainian national liberation movement (March – November 1917)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 63-81 [in Ukrainian]. **3. Derzhavnyi** arkhiv Donetskoi oblasti [State Archives of Donetsk Region]. F. R-2627. Op. 1. Spr. 1. 145 ark. [in Russian]. **4. Derzhavnyi** arkhiv Kharkivskoi oblasti [State Archives of Kharkiv Region]. F. R-1630. Op. 2. Spr. 18. 86 ark. [in Russian]. **5. Datsenko, A. S.** (2010). Selianstvo Donbasu v ukrainskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii 1917–1920 rr. [The peasantry of Donbass in the Ukrainian national-democratic revolution of 1917–1920]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **6. Dobrovolskyi, O.** (1997). Donetske kozatstvo [Donetsk Cossacks]. Donetsk: TOV „Lebid” [in Ukrainian]. **7. Yvanov.** (1918). Khleba! [Bread!]. *Izv"stiya Revolyucionnih" Vojsk" – News of the Revolutionary Army*, 9, 4 [in Russian]. **8. Kravec, D.** (2001). 1917: Zhelto-sinie flagi nad Bahmutom [1917: Yellow-blue flags over Bakhmut]. *Vpered – Forward*, 101, 3 [in Russian]. **9. Maksymov O. M.** (1961). Selianstvo Donbasu v 1917 r. [The peasantry of Donbass in 1917]. Stalino: Oblvydav [in Ukrainian]. **10. Prikaz**

narodnogo sekretarya po prodovol'stviyu [Order of the People's Secretary for Food]. (1918). *Byulleten' Soveta robochih deputatov – Bulletin of the Council of Working Deputies*, 19, 2 [in Russian]. **11. Revehuk, V. Ya.** (1974). Donetsko-Kryvorizka respublika [Donetsk-Kryvyi Rih Republic]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian]. **12. Soldatenko, V. F.** (1993). Donecko-Krivorozhskaya respublika: viglyad iz segodnyashnego dnya [Donetsk-Kryvyi Rih Republic: a view from today]. *Donbass i Priazov'e – Donbass and the Azov region*. (pp. 16-23). Mariupol' [in Russian]. **13. Fedorovskyi, Yu. R.** (2000). Povstanskyi rukh v Donbasi ta Makhno [Insurgent movement in Donbass and Makhno]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **14. Tsentralnyi** derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. F. 18. Op. 1. Spr. 33. 28 ark. [in Russian]. **15. Shelygin, Ya.** (1927). Krasnaya armiya na Ukraine. Kratkij ocherk [The Red Army in Ukraine]. Har'kov: Knyhospilka [in Russian].

Даценко А. С. Селянство Донбасу в умовах першої війни радянської Росії проти УНР і Донецько-Криворізька Радянська Республіка

У статті проведено дослідження подій в сільській місцевості Донбасу з грудня 1917 р. по травень 1918 р. Автором висвітлено особливості більшовицької політики на Донбасі в сільській місцевості та ставлення селян до цієї політики. Географічно описані в статті події охоплюють територію Донецької та Луганської областей в кордонах 2013 р. В статті досліджені основні напрямки аграрної політики радянської влади у вигляді перерозподілу землі та інвентарю, створення господарств колективного типу, викачування харчів з села, а також антиукраїнський сепаратизм як тактичний крок більшовиків. Автор наголошує на штучності такого державного утворення як Донецько-Криворізька Радянська республіка, а також на тому, що воно було придумане більшовиками виключно в тактичних цілях і не відстоювало інтереси переважної більшості населення Донбасу. В статті проаналізовано селянський спротив політиці „воєнного комунізму”, а також роль селянства у протидії контрнаступу армії УНР, підтриманої німецькою та австро-угорською арміями. Автор приходить до висновків, що селянство Донбасу не захотіло захищати ДКРР, що було однією з причин поразки більшовиків на території Донбасу і майбутньої ліквідації більшовиками Донецько-Криворізької Радянської Республіки як державного утворення.

Ключові слова: УНР, ДКРР, селянство, сепаратизм, воєнний комунізм, більшовики.

Даценко А. С. Крестьянство Донбасса в условиях первой войны советской России против УНР и Донецко-Криворожская Республика

В статье проведено исследование событий в сельской местности Донбасса с декабря 1917 по май 1918 гг. Автором рассмотрены особенности большевистской политики на Донбассе в сельской местности и отношение крестьян к этой политике. Географически описанные в статье события охватывают территорию Донецкой и Луганской областей в границах 2013 г. В статье исследованы основные направления аграрной политики советской власти в виде перераспределения земли и инвентаря, создание хозяйств коллективного типа, выкачивание продуктов из села, а также антиукраинской сепаратизм как тактический шаг большевиков. Автор отмечает искусственность такого государственного образования как Донецко-Криворожская Советская республика, а также то, что оно было придумано большевиками исключительно в тактических целях и не отстаивало интересы подавляющего большинства населения Донбасса. В статье проанализированы крестьянское сопротивление политике „военного коммунизма”, а также роль крестьянства в противодействии контрнаступлению армии УНР, поддержанной немецкой и австро-венгерской армиями. Автор приходит к выводу, что крестьянство Донбасса не захотело защищать ДКСР, что было одной из причин поражения большевиков на территории Донбасса и будущей ликвидации большевиками Донецко-Криворожской Советской Республики как государственного образования.

Ключевые слова: УНР, ДКСР, крестьянство, сепаратизм, военный коммунизм, большевики.

Datsenko A. S. The peasantry of Donbass during the first war of Soviet Russia against the UPR and the Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic

The article studies the events in the countryside of Donbass since December 1917 to May 1918. The author examines the features of the Bolshevik policy in the Donbass in the countryside and the attitude of the peasants to this policy. The events geographically described in the article cover the territory of Donetsk and Lugansk regions within the boundaries of 2013. The article examines the main directions of the agrarian policy of the Soviet government in the form of redistribution of land and implements, the creation of collective farms, pumping out products from the village, as well as anti-Ukrainian separatism as a tactical step of the Bolsheviks. The author notes the artificiality of such a state formation as the Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic, as well as the fact that it was invented by the Bolsheviks solely for tactical purposes and did not defend the interests of the overwhelming majority of the Donbass population. The article analyzes the peasant resistance

to the policy of „war communis”, as well as the role of the peasantry in countering the counter-offensive of the UPR army, supported by the German and Austro-Hungarian armies. The author comes to the conclusion that the Donbass peasantry did not want to defend the DKSR, which was one of the reasons for the defeat of the Bolsheviks on the territory of Donbass and the future elimination of the Donetsk-Kryvyi Rih Soviet Republic by the Bolsheviks as a state entity.

Keywords: UPR, DCSR, peasantry, separatism, war communism, Bolsheviks.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.

Прийнято до друку 23.03.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 311.314:94(477.61) „18/191”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-110-129

Забудкова Ольга Андріївна,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

olga3405@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД ТА ІНФРАСТРУКТУРА МІСТ СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ЗА МАТЕРІАЛАМИ СТАТИСТИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Оновлення міської інфраструктури завжди було одним з головних завдань органів місцевого врядування. З плином часу зовнішній вигляд населених пунктів змінювався й продовжує змінюватися зараз. При цьому гострою є проблема збереження історичного міського середовища, модернізація якого не повинна призводити до втрати містом власного обличчя. З цієї точки зору вивчення зовнішнього вигляду поселень того чи іншого регіону в різні часи є не лише цікавим, а й корисним та актуальним для нашого часу.

Історія урбанізації Луганського регіону, як і Східної України загалом, наразі мало вивчена. Окремі аспекти проблеми було досліджено в межах комплексних робіт, присвячених міській історії українських територій протягом ХІХ – початку ХХ ст. (Чорний, 2007; Константінова, 2010; *Від мурів*, 2019) та Російської імперії загалом (Кошман, 2008). Інформацію про інфраструктуру деяких міст Луганщини подають у своїй роботі, присвяченій історії Донбасу, луганські дослідники В. Подов і В. Курило (2009). Загальну характеристику міст на території сучасної Луганської області протягом ХІХ – початку ХХ століття на основі статистичних джерел нами було розглянуто в попередній статті (Забудкова, 2020), де розглядалася динаміка чисельності та густоти, соціальний склад та зайнятість населення, а також економічний стан міст регіону. Щодо розвитку їх інфраструктури та зовнішнього вигляду в той час, то вважаємо їх вивченими недостатньо, що й визначило мету написання статті, яка є логічним продовженням попередньої.

Прискорення протягом ХІХ ст. темпів розвитку економічного життя в українських регіонах, що входили до складу Російської імперії, ставало передумовою відповідної модернізації міського життя. Внаслідок цього не лише створювалися та розширювалися промислові підприємства, але й оновлювалася інфраструктура міста (міські

комунікації, парки, лікарні, школи, театри тощо) та його зовнішній вигляд загалом. Прослідкувати за цими перетвореннями можна за допомогою кількісних показників статистичних збірок, які протягом XIX – початку XX ст. видавали господарський департамент Міністерства внутрішніх справ та Центральний статистичний комітет (з 1858 р.) Російської імперії. Інформацію щодо зовнішнього вигляду та інфраструктури поселень на території сучасної Луганщини знаходимо в 17-ти таких збірках. Серед них окремо відзначимо зведення „Города России в 1904 году” (1906) та „Города России в 1910 году” (1914), де подавалася найдокладніша інформація щодо питань, які вивчаються. Важливим є й те, що до них упорядниками було включено всі населені пункти з населенням більше 10 тис. осіб, навіть якщо вони не мали офіційного статусу міста. Так, для Луганщини крім Слов’яносербська (статус міста з 1784 р., до 1818 р. – м. Донецьк), Луганська (до 1882 р. – селище Луганський Завод та село Кам’яний Брід) Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії та Старобільська (місто з 1797 р.) до статистики були включені слободи Біловодськ (мав статус міста до початку 1860-х рр.) та Марківка Старобільського повіту, а також Сватова Лучка (суч. Сватове) Куп’янського повіту Харківської губернії.

Зовнішній вигляд міста в першу чергу формують житлові будівлі. Їх кількість завжди закономірно коливалася відповідно до кількості населення, не були виключенням і поселення на території сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст. Цікавим є різноманіття матеріалів, з яких їх було побудовано, дані про які бачимо в таблиці 1.

У першій половині XIX ст. повітові міста були забудовані переважно дерев’яними спорудами. Так, у 1825 р. вони не мали жодного кам’яного будинку (*Статистическое изображение*, 1829, с. 70–73). До 1840 р. перші чотири кам’яні будівлі з’явилися в Старобільську, а за два роки дві кам’яниці побудували в Слов’яносербську (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53; 1842, с. 10–11, 40–41). У середині XIX ст. кількість кам’яних будинків залишалася мізерною – у 1863 р. 14 в Слов’яносербську та 12 у Старобільську; у 1867 р. – 15 та 16 відповідно (*Статистический временник*, 1866, с. 96, 133; 1871, с. 165, 187).

Цікавим є те, що тоді заштатне місто Біловодськ мало значну частку кам’яних будівель, виготовлених із крейди або мергелю, поклади яких розташовувалися поруч. Так, у 1825 тут були 242 кам’яних будинки, а у 1845 р. – вже 302 (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11; *Военно-статистическое*, 1850а, табл. 11). Переважно кам’яною була й забудова Луганського Заводу та Кам’яного Броду, де у 1859 р. було 1558 кам’яних і 227 дерев’яних будинки (*Материалы*, 1862, с. 326).

Соціально-економічні зміни в імперії після реформ 1860–1870-х рр. призводили до змін у зовнішньому вигляді міст. Забудова ставала все частіше кам’яною. Такий будинок, за влучним виразом Л. Кошман (2008), ставав символом міського способу життя (с. 76).

Таблиця 1.

**Житлові будівлі в населених пунктах Луганщини
у XIX – на початку XX ст.**

(Статистическое изображение, 1829, с. 10–11, 70–73; Статистические таблицы, 1840, с. 12–13, 52–53; Статистические таблицы, 1842, с. 10–11, 40–41; Военно-статистическое, 1850а, табл. 11; Материалы, 1862, с. 326; Статистический временник, 1871, с. 165, 187; Города России, 1906, с. 180; 1914, с. 372, 540).

	Рік	Всього	Кам'яні	Дерев'яні	Змішані	Інші	Криті			
							Залізом	Деревом, толем, землею	Черепицею	Соломою й очеретом
Луганський Завод/Луганськ	1859	1785 ¹	1558	227						
	1867	1401								
	1904	5000	4950	50			1500	100	2900	500
	1910	5891	5756	135			794	393	4186	518
Слов'яносербськ	1825	275	0	275						
	1842	299	2							
	1867	487	15							
	1904	737	280	260		197	67	1	51	618
	1910	728	212	215	301		80	1	55	592
Старобільськ	1825	160	0	160						
	1840	268	4							
	1867	1599 ²	16							
	1904	879	67	640	68	104	325		4	550
	1910	930	82	606	112	130	448		9	473
Біловодськ	1825	774	242							
	1845	855	302							
	1904	4404	904	3500			„Переважає дерево та солома”			
	1910	4569	2318	2230	21		853		42	3674
Марківка	1904	1538	4	973		561	21	–	–	1517
Сватова.Лучка	1904	2135	275	1680		180	170		15	1950
	1910	12318	72	12088	158		650		220	11148

Разом з тим, до початку XX ст. основна частина будівель у Російській імперії залишалася дерев'яною. На території ж Луганщини кожне місто мало свої особливості щодо цього показника. Як бачимо в таблиці, в Луганську переважаюча більшість будівель була кам'яною, в

¹ Разом із Кам'яним Бродом.

² Ймовірно, пораховано разом з приміськими поселеннями.

Слов'яносербську кам'яних і дерев'яних будинків було приблизно порівну. Зберігалась особливість Біловодська, де більша частина будинків були крейдяними чи мергельними (у 1910 р. – 2291 поруч з 27 кам'яними та 2230 дерев'яними) (*Города России*, 1914, с. 372). Решта поселень на початку ХХ ст. були переважно дерев'яними.

Окремо звернемо увагу на Сватову Лучку, яка у 1904 р. мала 275 кам'яних та 1680 дерев'яних будівель з 2135 (*Города России*, 1906, с. 180). Дані ж збірника 1910 р. по слободі викликають питання. Зокрема бачимо суттєве зростання кількості житлових будівель з 2135 до 12318, що можна було б пояснити обрахунком не лише самого міста, а й приміських поселень. Але разом з цим наведена кількість кам'яних будівель значно менше, ніж у 1904 р. (72 поряд з попередніми 275), що пояснити складно (*Города России*, 1914, с. 372).

Поруч з найпопулярнішими матеріалами – каменем та деревом – для будівництва використовували змішані (дерев'яно-кам'яні), а також технології будівництва з глини. Зокрема, у 1904 р. в Слов'яносербську було 197 плотових, в Старобільську 104 глинобитних (у 1910 р. – 130), а в Марківці 561 глинобитна та крейдяна житлові будівлі (*Города России*, 1906, с. 180; 1914, с. 372). Вочевидь, йдеться про різновиди т.зв. хати-мазанки, поширеної в ті часі в Україні.

Великою проблемою на початку ХХ ст. були втрати міст від пожеж. Одним із заходів профілактики лиха ставало покриття будинків вогнетривкими матеріалами – залізом та черепицею, які міг фінансово дозволити собі не кожен господар. Тільки в Луганську в 1904 р. частка залізних дахів була відносно великою, основну частину було вкрито черепицею, решту – соломою та очеретом. Саме солома й очерет залишалися основним матеріалом для решти міст Луганщини на початку ХХ ст. (*Города России*, 1906, с. 180; 1914, с. 372, 540).

Окрасою та неодмінним атрибутом міст були релігійні споруди, в першу чергу, православні церкви. Часто в місті їх було декілька, зокрема вже з 1825 р. збірки говорять про дві церкви в Біловодську (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11; *Статистические таблицы*, 1858, с. 146–147). З 1842 р. повідомляється про появу другої церкви в Старобільську, причому перша була кам'яною, а друга – дерев'яною, а у збірці за 1856 р. з'являється інформація про третю церкву в місті (*Статистическое изображение*, 1829, с. 72–73; *Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Статистические таблицы*, 1842, с. 40–41; *Статистические таблицы*, 1858, с. 146–147). У Слов'яносербську ж протягом першої половини ХІХ ст. була одна дерев'яна церква (*Статистическое изображение*, 1829, с. 70–71; *Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13; *Статистические таблицы*, 1858, с. 40–41).

Щодо поселень без статусу міст, то у 1863–1864 рр. у Луганському Заводі було дві кам'яні церкви, у Кам'яному Броді – одна

дерев'яна (*Материалы*, 1862, с. 329). По дві церкви мали слободи Ново-Катеринославль (суч. Сватове) та Марківка (*Списки населенных*, 1869, с. 109, 120, 146, 151). Крім церков, у Слов'яносербську, Старобільську та Луганському Заводі діяли молитовні будинки, а у Біловодську – дві каплиці (*Материалы*, 1862, с. 317–318; *Списки населенных*, 1869, с. 3, 146, 153; 1863, с. 115).

На початку ХХ ст. у Луганську служба велася в 11 церквах, молитовних домах і каплицях (7 православних, а також католицька, іудейська, протестантська та вірмено-григоріанська). Іудейська громада мала своє приміщення й у Слов'яносербську. Решту ж культових споруд представляли православні церкви та каплиці – по три у Слов'яносербську та Сватовій Лучці, по чотири у Марківці та Старобільську (тут також діяв жіночий монастир), а також аж шість у Біловодську (*Города России*, 1906, с. 292–293). Через шість років дані про кількість сакральних споруд трохи змінюються – укладачі відповідної збірки подають 11 церков (шість православних, дві іудейські, католицьку, протестантську та вірмено-григоріанську), три молитовні дома (католицький, протестантський та іудейський) та дві православні каплиці в Луганську; три православні церкви та каплицю в Слов'яносербську; три православні церкви, жіночий монастир та іудейський молитовний дім у Старобільську; по три церкви в Біловодську та Сватовій Лучці (*Города России*, 1914, с. 436–437, 442–443, 608, 616–617).

Важливою характеристикою міста є оформлення міського простору. Статистичні джерела не дають інформації про особливості забудови міст, тільки цифри щодо окремих її елементів, які все ж дещо говорять про його зовнішній вигляд на початку ХХ ст. (див. таблицю 2).

Одними з важливих заходів міської влади щодо впорядкування міського простору наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. були заощення та освітлення вулиць. У дореформений період облаштування вулиць практично не привертало уваги міської влади, що було спричинено й їх не обов'язковістю для очільників міста з точки зору законодавства, й нестачею грошей, й часто простим небажанням займатися вирішенням цих проблем. Саме тому утримування вулиць і тротуарів покладалося на домовласників, а міські дороги зазвичай практично не відрізнялися від сільських (*Від мурів*, 2019, с. 386).

Швидкий розвиток інфраструктури міста було зумовлено реформами Олександра ІІ у 1860–1870-х рр., зокрема міською (1870 р.). За введенням до дії Міським положенням управління містом покладалося на органи самоврядування (думи та управи). До їх повноважень належало, зокрема, завідування шкільною та медичною справами, міською торгівлею, а також питання благоустрою міст. Втім ці питання все одно не отримували належного вирішення, оскільки потребували значних фінансових витрат. Саме тому на межі ХІХ–ХХ ст. облаштування та утримання міських шляхів залишалося на досить

низькому рівні. У 1906 р. Центральний статистичний комітет констатував, що у більшості міст заощено зовсім незначну частину вулиць, і ця справа ще „не отримала необхідного розвитку” (*Города России*, 1906, с. 443–444).

Таблиця 2.

**Зовнішній вигляд населених пунктах Луганщини
у XIX – на початку XX ст.**

(*Города России*, 1906, с. 180–181, 196, 198; 1914, с. 372–373, 382, 540–541, 550).

	Рік	Площа (в км ²)	Кількість вулиць/площ	Мощені вулиці (у %)	Вулиці з тротуарами (у %)	Вуличних ліхтарів
Луганськ	1904	13,7	63/5	9,5	23,2	450
	1910	12,8	198/3	35,1	17,8	518
Слов'яносербськ	1904	9,1	23/3	–	–	–
	1910	7,9	19/5	–	–	–
Старобільськ	1904	3,6	42/12	1,2	48	95
	1910	3,8	30/8	?	23	30
Біловодськ	1904	?	30/4	?	–	–
	1910	14,5	117/5	?	–	59
Марківка	1904	22,5	38/3	–	–	8
Сватова Лучка	1904	10,4	66/3	–	–	–
	1910	10,3	96/3	–	–	9

Не були виключенням і населені пункти сучасної Луганщини. Як бачимо в таблиці 2, на початку XX ст. вулиці в містах були переважно ґрунтовими. Мощеними були лише 9,5% (у 1910 р. – вже 35,1%) загальної протяжності вулиць Луганська та 1,2% – Старобільська (*Города России*, 1906, с. 180). Крім того, відомо, що в Луганську тротуари мали 23,2% від загальної протяжності вулиць, у Старобільську – 48%. У решті ж поселень мощених вулиць та тротуарів не було взагалі (*Города России*, 1906, с. 181; 1914, с. 541).

Мало уваги приділялося й освітленню. До міської реформи 1870 р. частина губернських, не кажучи вже про повітові міста, не освітлювалася в темний час. Однак у другій половині XIX ст. на вулицях міст починає з'являтися все більше ліхтарів, які працювали зазвичай у вечірній час з серпня по квітень (Кошман, 2008, с. 81). До початку XX ст. основними джерелами світла в країні були гас, електрика та газ (*Від мурів*, 2019, с. 401). Втім, у містах сучасної Луганщини електричні та газові ліхтарі не використовувалися, а газові в 1904 р. були лише в Луганську (1 ліхтар на 204 м вулиці), Старобільську (на 280 м) та

Марківці (8 ліхтарів, загальна протяжність вулиць невідома) (*Города России*, 1906, с. 196, 198). Решта поселень вуличного освітлення не мала.

Разом з тим, за шість років бачимо суттєву динаміку в процесі поширення вуличного освітлення. У 1910 р. кількість ліхтарів зменшилася лише в Старобільську (30 гасових ліхтарів, на 1 ліхтар – 1,4 км вулиці), тоді як у Луганську цей показник значно зріс – тут на 1 ліхтар тепер припадало лише 67 м вулиці. Освітлення, хоч і незначне, з'явилося в Біловодську (59 гасових ліхтарів) та Сватовій Лучці (9 гасових ліхтарів, на 1 ліхтар – 40 км вулиці). Без змін ситуація залишалася лише в Слов'яносербську (*Города России*, 1914, с. 382, 550).

Важливим місцем у місті завжди були парки та громадські сади, де містяни проводили дозвілля, а також влаштовували масові гуляння. У 1910 р. у Луганську діяли два громадських сади, які обіймали 0,8% загальної площі міста (у 1904 р. – 1,4%). Старобільськ мав один міський сад площею 1,1 га, що відповідало 0,5% площі міста в 1910 р. Громадські сади мали також Слов'яносербськ та Марківка (по 0,1% від площі поселень) (*Города России*, 1906, с. 181; 1914, с. 373, 541).

Бурхливий розвиток науки та техніки в другій половині XIX ст. призводив до оновлення комунальної інфраструктури міст, де з'являються водогони, каналізації, електрика тощо.

Перші громадські водогони в Російській імперії з'явилися ще в першій половині XIX ст. Однак поширювалася новація вкрай повільно. Так, у Харкові водогін з'явився тільки з 1879 р. До 1917 р. лише 33 міста українських губерній імперії мали централізовані водогони (Кошман, 2008, с. 96; *Від мурів*, 2019, с. 339). Більшість же повітових міст використовувала колодязну, а то й річкову воду. Саме в такий спосіб було організовано водопостачання на території Луганщини на початку XX ст. Виключно колодязною водою, без річкової, користувалися лише мешканці Марківки. Зазначимо, що в Старобільську поруч зі звичайними криницями використовували абіссінські (трубчастий колодязь з насосом для підйому невеликих обсягів ґрунтових вод з глибини 5–7 м.) (*Города России*, 1906, с. 196, 198; 1914, с. 382, 550).

Не менш важливою частиною міського господарства було вивезення побутових відходів. Протягом XIX ст. основним способом очищення міст була асенізаційна служба та облаштування вигрібних ям (приватних і громадських). У 1895 р. каналізацією користувалися лише Одеса, Ялта, Київ та Варшава, у 1910 р. каналізаційні системи мали 40 (5%) міст імперії (Кошман, 2008, с. 99–100). Тож не дивно, що міста сучасної Луганщини на початку XX ст. використовували найпростіші способи утилізації нечистот. Так, у Луганську та Старобільську їх видаляли найпоширенішим тоді шляхом вивозки за межі міста та організації асенізаційних обозів (підводи обладнані для збору твердих побутових відходів та діжки для рідких). Вивозку використовували також у Слов'яносербську та Сватовій Лучці, а от у Біловодську та

Марківці нечистоти видалялися домашніми способами, зокрема заривалися в землю (*Города России*, 1906, с. 196, 198; 1914, с. 382, 550).

Незначним було й упровадження на території регіону новітніх способів зв'язку. На 1910 р. жодне місто на території сучасної Луганщини не мало телеграфу, телефоном могли користуватися лише луганчани. У 1904 р. телефонна мережа Луганська складалася з 110 абонентів, у 1910 р. мала вже 195 (*Города России*, 1906, с. 240–241; 1914, с. 410–411, 577). Ще в 1903 р. договір на організацію тут телефонного зв'язку був підписаний із купцем П. Авциним. І тільки з 1912 р. у Слов'яносербському повіті почала працювати мережа, що поєднувала Луганськ із Катеринославом, Харковом та іншими значними населеними пунктами регіону (Закірова, 2019, с. 25).

Показником міської культури був громадський транспорт. У другій половині XIX ст. з'являються лінійки, конки, трамваї. Втім, на території сучасної Луганщини навіть на початку XX ст. жодне місто не мало міської залізниці (*Города России*, 1914, с. 410–411, 577). Тут переважали звичні візники, а подекуди не було навіть їх. У 1904 р. в Луганську нараховувалося 130 візників, у 1910 р. – 548. Інформацію про цей вид транспорту зустрічаємо лише в збірці 1904 р. для Біловодська (чотири візники) та 1910 р. для Старобільська (два візники влітку та три взимку). У Сватовій Лучці за шість років кількість візників зросла з 48 загалом у 1904 р. до 30 влітку та 52 взимку в 1910 р. Зовсім не було громадського транспорту в Слов'яносербську та Марківці (*Города России*, 1906, с. 240–241; 1914, с. 415, 577).

Поступово міста все більше виконували соціальну функцію. Розвиток соціальної інфраструктури міста було зумовлено згадуваною вище міською реформою 1870 р., згідно з якою міські думи та управи повинні були опікуватися, зокрема, освітою та медициною.

Протягом XIX ст. у Російській імперії остаточно складається система освітніх та культурних установ, при цьому центральна роль у цьому процесі належала саме містам. На початку століття відомі чотири основні типи навчальних закладів: парафіяльні й повітові училища, гімназії та університети. Винятково в містах діяли три останні з них (*Від мурів*, 2019, с. 440). За інформацією на 1825 р. серед міст навчальні заклади мав лише Старобільськ, де їх було два (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11). До 1840 р. тут працювало вже три освітні установи: духовна з 62 учнями та дві світських з 94 вихованцями (*Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53). Загалом же розширення мережі повітових училищ відбувалося повільно. Тільки у 1843 р. такий заклад з'явився в Слов'яносербську (*Від мурів*, 2019, с. 449). На момент реформ 1860-х рр. училища діяли в Слов'яносербську, Старобільську, Ново-Катеринославі, Біловодську та Ново-Глухові Куп'янського повіту (суч. м. Кременна) (*Списки населенных*, 1863, с. 2; 1869, с. 109, 120, 153).

У Старобільську в 1864 р. також діяли два приватні навчальні заклади для дітей обох статей (*Списки населенных*, 1869, с. 3).

Менше інформації знаходимо про освіту в Луганській гірничій окрузі. Відомо, що в Луганському Заводі ще в 1823 р. було відкрито гірничу початкову школу для дітей заводських працівників, у 1839 р. – гірниче училище (середній навчальний технічний заклад), а також початкову гірничу школу в Кам'яному Броді (Подов&Курило, 2009, с. 193–195). На 1850 р. в окрузі було два училища та чотири школи, причому при одному з училищ працювали два ботанічних сади, музей, обсерваторія та лабораторія (*Военно-статистическое*, 1850b, с. 153–154).

Таблиця 3.

Заклади освіти на території сучасної Луганщини на початку ХХ ст.
(*Города России*, 1906, с. 326–327; 1914, с. 462–463, 638–639).

	Рік	Початкова освіта			Середня освіта			Жителів на 1 заклад освіти	Охоплення навчанням (у %)
		Закладів	Учителів	Учні	Закладів	Учителів	Учні		
Луганськ	1904	14	23	1057	2	30	554	2139	4,7
	1910	14	50	2141	5	78	1272	3174	5,6
Слов'яносербськ	1904	5	10	384	–	–	–	780	9,8
	1910	5	12	384	–	–	–	808	9,5
Старобільськ	1904	10	32	550	2	21	431	417	19,6
	1910	3	9	264	2	40	611	1180	14,8
Біловодськ	1904	2	?	303	–	–	–	8766	1,7
	1910	6	13	550	–	–	–	3417	2,7
Марківка	1904	6	8	355	–	–	–	1760	3,3
Сватова Лучка	1904	7	?	658	–	–	–	1180	14,8
	1910	?	?	?	?	?	?	?	?

Подальший розвиток освіти було пов'язано з реформами 1860-х рр., які розширили межі впливу органів міського самоврядування на освітні заклади. З 1874 р. тривала реорганізація повітових училищ у міські, зростала кількість гімназій, яких у 1880 р. в українських містах налічувалося 28 (*Від мурів*, 2019, с. 458–459, 464). Загалом кількість закладів освіти постійно зростала, але достатньою її назвати складно.

Дані таблиці 3 свідчать, що на початку ХХ ст. на території сучасної Луганщини всі міста та великі слободи мали по декілька закладів, які надавали початкову освіту, заклади ж середньої освіти мали лише повітові центри – Луганськ та Старобільськ. Рівень охоплення навчанням найвищим був у Старобільську (1904 р. – 19,6%, 1910 р. – 14,8%), на що вказує й найменший показник мешканців на 1 навчальний заклад (417). Втім зростання кількості закладів освіти та вчителів

протягом 1904–1910 рр. явно не встигало за збільшенням населення міста та попитом на освітні послуги, про що говорить збільшення кількості жителів на заклад освіти в цей період (*Города России*, 1906, с. 326–327; 1914, с. 462–463, 638–639). Слабким був розвиток інших форм навчання. Так, недільна, суботня школа чи вечірні курси діяли лише в Старобільську та Біловодську, у Луганську, Слов'яносербську, Сватовій Лучці та Марківці їх взагалі не було (*Города России*, 1906, с. 326–327).

Підтримка містами освітніх закладів відбивалася на кількості грамотних мешканців, дані про які наводить Всеросійський перепис населення 1897 р. За ним грамотних у Російській імперії загалом було в середньому 21,1%, у містах – 45,3% (Кошман, 2008, с. 122). Порівняймо з результатами по містах Луганщини. У Луганську частка грамотних складала 39,2%, у Слов'яносербську – 18,2% (у повіті – 17,2%, по губернії – 21,5%, по містах губернії – 42,5%), у Старобільську – 30,9% (у повіті – 10,9%, по губернії – 16,8%, по містах губернії – 40,3%) (*Первая Всеобщая*, 1904b, с. 1; 1904b, с. 1). Тож, як бачимо, охоплення населення освітою в містах було вищим за сільську місцевість, але значно нижче, ніж по інших містах губерній та імперії загалом.

Іншим важливим напрямком реалізації соціальної функції міста був розвиток системи охорони здоров'я, яка включала лікарні та аптеки. Ці заклади аж до кінця XIX ст. не завжди були наявними навіть у повітових містах Російської імперії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у більшості міст на одне місце в лікарні припадало 100–400 осіб, у губернському центрі лікар, як правило, обслуговував 500 і більше пацієнтів (Кошман, 2008, с. 104).

Дані щодо медичної інфраструктури на території сучасної Луганщини протягом XIX ст. вкрай обмежені. Відомо, що на 1825 р. у Старобільську діяв лише один богоугодний заклад (без уточнень), а на 1864 р. вже функціонувала лікарня (*Статистическое изображение*, 1829, с. 72–73; *Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Списки населенных*, 1869, с. 3). Відомості про лікарню в Слов'яносербську отримуємо вперше за 1840 р., про лазарет у Біловодську – у середині 1860-х рр. (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13; *Военно-статистическое*, 1850b, с. 155; *Списки населенных*, 1869, с. 153).

Картину рівня медичного обслуговування дають статистичні матеріали збірок „Города России в 1904 году” (1906) та „Города России в 1910 году” (1914), деякі з яких уміщено в таблиці 4. Як видно, забезпечення населення міст Луганщини медичною допомогою було низьким. За показниками жителів на лікарняне місце та на одного лікаря, тільки Слов'яносербськ та Старобільськ більш-менш вкладалися в середні показники по країні. Луганськ же, незважаючи на значне збільшення й кількості лікарень, й медичного персоналу, не міг забезпечити належного рівня медичної допомоги, оскільки міська влада не встигала за збільшенням кількості населення міста. Серед слобод

виділялася Сватова Лучка, але й там лікарів не вистачало. Біловодськ взагалі не мав повноцінної лікарні – тут діяв лише приймальний покій на 2–3 місця (*Города России*, 1906, с. 228–229; 1914, с. 402–403).

Зауважимо, що у 1910 р. у містах працювали також вузькі спеціалісти, зокрема, дантисти (у Луганську – п'ять, у Старобільську та Сватовій Лучці – по одному) та віспощеплювачі (по одному в Старобільську та Біловодську) (Там само, 1914, с. 402–403, 570–571).

Таблиця 4.

**Медичне обслуговування в містах
на території сучасної Луганщини на початку XX ст.**
(*Города России*, 1906, с. 228–229; 1914, с. 403, 570–571).

	Рік	Лікарень/місць	Аптек і аптекарських магазинів	Медицинський персонал				Жителів на 1 лікарняне місце	Жителів на 1 лікаря
				Лікарів	Акушерок та повитух	Фельдшерів	Ветеринарів		
Луганськ	1904	1/25	9	11	23	5	2	1369	3111
	1910	2/73	15	14	14	19	?	826	3184
Слов'яносербськ	1904	1/10	1	1	2	–	–	390	3901
	1910	2/12	2	1	1	2	?	337	4040
Старобільськ	1904	1/25	1	6	2	–	2	200	833
	1910	1/25	2	5	1	10	?	236	1180
Біловодськ	1904	1/3	1	3	2	–	3	5844	5844
	1910	1/2	3	2	3	6	?	10252	11252
Марківка	1904	1/?	–	1	1	–	–	?	10559
Сватова Лучка	1904	1/20	2	1	3	–	1	607	12132
	1910	1/30	2	2	2	4	?	504	7561

Діяли також лікарні спеціального призначення (монастирська, тюремна, військова, фабрична, залізнична або училищна) у Луганську та Біловодську. В останньому кількість місць у спеціальній лікарні до 1910 р. збільшилася з 20 до 90, а у Луганську крім такої лікарні були ще два приймальних покої (Там само, 1906, с. 229; 1914, с. 403, 571).

Як вже згадувалося, важливою проблемою у XIX – на початку XX ст. залишалися втрати містян від пожеж чому сприяла переважно дерев'яна забудова поселень. Це спонукало міську владу взяти на себе обов'язок щодо утримання міських пожежних команд із відповідним устаткуванням. Зазначимо, що вільних, приватних та інших пожежних в містах Луганщини практично не було. Тільки в Біловодськ у 1910 р. мав приватну команду з двома насосами та бочками (Там само, 1914, с. 383).

Для надання пожежної допомоги в Луганську на початку XX ст. було два насоси та машини, а також 4–5 пожежних бочок, які належали міській пожежній команді (Там само, 1906, с. 197; 1914, с. 551). Приблизно таким же було устаткування пожежних у Слов'яносербську – три насоси та машини та чотири пожежні бочки (Там само, 1906, с. 199; 1914, с. 551). Більше уваги приділяли проблемі в Старобільську та інших великих поселеннях. Кількість пожежних бочок у Старобільську протягом 1904–1910 рр. зросла з 7 до 12, у Біловодську – з 4 до 32 (Там само, 1906, с. 199; 1914, с. 383). Відносно великі пожежні команди в 1904 р. мали також Марківка (6 насосів, 30 пожежних бочок) та Сватова Лучка (13 насосів та аж 53 пожежні бочки) (Там само, 1906, с. 199). На жаль, про стан протипожежної справи тут у 1910 р. інформації немає.

Громадський порядок у місті забезпечувала поліція. Її штат залежав від кількості мешканців та можливостей бюджету поселення. Так, до штату міської поліції в Луганську належало три помічники пристава та поліцейські наглядачі, а також 34 нижчих поліцейських чинів. На 1 поліцейського припадало 1007 жителів (Там само, 1906, с. 197). До 1910 р. ці цифри зросли – у місті служив пристав, 14 помічників пристава та поліцейських наглядачів, а також 21 нижчий поліцейський чин. На одного поліцейського припадало вже майже в чотири рази менша кількість жителів – 282 (Там само, 1914, с. 551).

Решта міст мала значно менший штат поліції. У 1904 р. два помічника пристава служили в Сватовій Лучці, по одному – у Біловодську та Марківці, а ось офіційні міста Слов'яносербськ та Старобільськ мали лише поліцейських нижчих чинів (4 та 11 відповідно, у Сватовій Лучці – 7, Біловодську – 6, Марківці – 4) (Там само, 1906, с. 199). У 1910 р. пристав служив у Біловодську, решта поселень мали лише по одному помічнику пристава чи поліцейському наглядачеві. Кількість нижчих поліцейських чинів складала 8 для Слов'яносербська, 11 – Старобільська, 20 – Біловодська (інформації по Марківці та Сватовій Лучці збірки не мають) (Там само, 1914, с. 383, 551). Втім не зважаючи на збільшення кількості представників поліції в містах, відносна їх кількість була невеликою: у 1910 р. на одного поліцейського в Слов'яносербську припадало 505 жителів (у 1904 – 975), у Старобільську – 536 (у 1904 р. – 455), у Біловодську – 1025 (у 1904 р. – 2922). За даними на 1904 р. у Марківці цей показник склав 2640, а у Сватовій Лучці – 1733 жителя (Там само, 1906, с. 199; 1916, с. 551).

Серед інших, на міста покладалася функція утримання виправних та закладів соціального захисту. У 1825 р. у Старобільську діяв 1 богоугодний заклад (без уточнень), у 1840 р. до нього додався ще виправний заклад, так само як і в Слов'яносербську (*Статистическое изображение*, 1829, с. 72–73; *Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53). На жаль, міська статистика не містить інформації щодо цього питання аж до початку XX ст. Відомо, що якщо в 1904 р. вони мали по

одному такому закладу, то в 1910 р. по дві в'язниці розташовувалися лише в повітових містах Луганську (на 158 осіб) та Старобільську (на 96 осіб) (*Города России*, 1906, с. 382–383; 1914, с. 496, 671).

Стосовно соціальних закладів, то в 1864 р. зустрічаємо відомості про дитячий притулок у Старобільську (*Списки населенных*, 1869, с. 3). У 1910 р. у цьому закладі тут перебувало 20 осіб, діяли також 2 притулки для дорослих на 45 осіб. Такі ж притулки мали Слов'яносербськ (18 осіб), Біловодськ (13 осіб) та Луганськ (17 осіб), де додатково діяв ще нічліжний дім (*Города России*, 1914, с. 492–493, 667). Зауважимо, що не всіма цими закладами опікувалася міська влада, зустрічалися й ті, які фінансувалися на благодійних засадах.

Міське середовище передбачало виникнення та розширення громадських форм обслуговування, які не були поширені в селі (банки, біржі, магазини, готелі, аптеки, бібліотеки, театри тощо). На Луганщині модернізація також вимагала розбудови відповідної інфраструктури. Протягом другої половини XIX ст. економічним центром регіону поступово ставав Луганськ. На початок XX ст. тут діяло одне відділення банку (у 1910 р. – два), товариство взаємного кредиту з основним капіталом 120,1 тис. руб., ощадно-позичкова каса, чотири страхових агенти (у 1910 р. – п'ять) та дві нотаріальні контори (*Города России*, 1906, с. 369; 1914, с. 661).

У решті міст та великих слободах подібних закладів було значно менше. На 1904 р. дві ощадно-позичкових каси працювали в Сватовій Лучці, по одній – у інших містах, крім Слов'яносербська. У Старобільську працювати три страхові агенти, у Біловодську та Сватовій Лучці – по одному. У Слов'яносербську та Старобільську діяли нотаріальні контори, у Марківці – ломбард (Там само, 1906, с. 369). До 1910 р. ощадно-позичкова каса відкрилася в Слов'яносербську, Старобільську та Біловодську, ломбард та нотаріальна контора – у Сватовій Лучці, товариство взаємного кредиту – у Слов'яносербську (Там само, 1914, с. 486–487, 661).

Неодмінними закладами в містах з давніх часів були трактири, де можна було зупинитися для ночівлі, поїсти та випити, а також різного роду питні заклади. У 1825 р. Слов'яносербськ та Біловодськ мали по трактиру, у Старобільську ж їх було два. По три шинка („питних будинки”) мали Біловодськ та Старобільськ, два таких заклади працювали в Слов'яносербську (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11, 70–73). У 1861 р. кількість цих закладів стає більшою: в Слов'яносербську діяли по два постійних двори та ренкових погребі (торгівля алкогольними напоями на винос), у Старобільську – два трактири, шість постійних дворів та два ренкових погребі (*Экономическое состояние*, 1863а, с. 28; 1863б, с. 29).

Протягом XIX ст. в містах можливості торгівлі та громадського харчування в містах розширюються. Трактири та харчевні поступаються

рестораціям; поруч з постійними дворами з'являються готелі. Враховуючи те, що такі великі поселення на території сучасної Луганщини як Біловодськ та Сватова Лучка, які не мали статусу міст, зосереджували торговельний капітал та ремісництво, стаючи торговельними центрами, які притягували сільську округу для обміну товарами (Забудкова, 2020, с. 182), то такі заклади тут були затребуваними, що й підтверджує статистика. На початку XX ст. слобода Біловодськ мала по три готелі та трактири у 1904 р. та дев'ять постійних дворів, трактир, чотири харчевні, їдальні та чайні, а також вісім пивних та винних лавок у 1910 р. У Сватовій Лучці в 1904 р. діяли 10 постійних дворів та два трактири, харчевні чи чайні, а в 1910 р. – чотири постійних двори, трактир, дев'ять пивних та винних лавок (*Города России*, 1906, с. 247; 1914, с. 416).

З офіційних міст найменше подібних закладів мав Слов'яносербськ – готель, два постійні двори та трактир у 1904 р., а також два постійні двори та п'ять пивних та винних лавок у 1910 р. (Там само, 1906, с. 247; 1914, с. 583). У повітовому Старобільську діяли в 1904 р. три готелі та сім трактирів, а в 1910 р. – готель, чотири постійних двори, трактир, чотири харчевні, їдальні або чайні, буфет, три пивні та винні лавки (Там само, 1906, с. 247; 1914, с. 415). Щодо Луганська, то тут подібних закладів було, звісно, найбільше – 5 готелів та 21 постійний двір у 1904 р., а також 7 готелів, 11 постійних дворів, 8 трактирів та рестораций, 13 харчевень, їдальнь, чайних, 3 буфети, 85 пивних та винних лавок через шість років (Там само, 1906, с. 247; 1914, с. 583).

У XIX ст. збільшується різноманіття міських громадських будівель, пов'язаних із сферою культури. Зокрема активізувалася бібліотечна справа в імперії. Відкриття такого закладу ставало важливою подією у розвитку громадської культури міста. На початку XX ст. бібліотеки та читальні мали близько 65% міст (Кошман, 2008, с. 131; *Города России*, 1906, с. 405). На території сучасної Луганщини у 1904 р. по одній бібліотеці-читальні мало кожне місто та велика слобода, а у 1910 р. у Слов'яносербську бібліотек вже не було, Старобільськ мав їх три, Луганськ – три бібліотеки, дві бібліотеки-читальні та читальню, решта поселень – по одній бібліотеці (*Города России*, 1906, с. 299; 1914, с. 450–451, 623).

Щодо інших закладів, то вони були зосереджені переважно в повітових містах, у першу чергу – в Луганську. Лише тут до 1910 р. видавалися газети та журнали (два журнали неросійською мовою та газета російською) (Там само). У Луганську також працювали 3–4 типографії та чотири фотографії (на 1904 р.). У Старобільську типографія була одна, також діяли три фотосалони (у 1910 р. – один). Два фотографи працювали в Сватовій Лучці (Там само, 1906, с. 302; 1914, с. 455–456, 627). Інші міста подібних закладів не мали.

Схожою була ситуація із масовими видовищами. Слов'яносербськ, Біловодськ та Марківка протягом досліджуваного періоду театрів, цирку чи музеїв не мали. У проміжку між 1904 та 1910 рр. у Сватовій Лучці було відкрито народний дім, а у Старобільську – театр. На 1904 р. у останньому був також музей, який пізніше не згадується. Найсприятливішою була ситуація в Луганську, але й там подібних закладів було обмаль: у 1904 р. діяв лише театр та народний дім, у 1910 р. – дві клубні та інші сцени та народний дім (даних про театр немає) (Там само, 1906, с. 310; 1914, с. 456, 630). Отже, культурна інфраструктура міст сучасної Луганщини на початку ХХ ст. фактично залишалася в зародковому стані.

Таким чином, розвиток специфічного міського середовища, зміни в зовнішньому вигляді та інфраструктурі міст та великих поселень, на території сучасної Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався в річищі загальних тенденцій, але, звісно, що у меншому масштабі. Вкрай повільно доходили сюди технічні інновації, практично нерозвинутою була інфраструктура культурної сфери. Певним виключення був Луганськ, темпи модернізації якого були найвищими, що, серед іншого, дозволяло йому поступово утверджуватися в якості центру нового регіону. Поселення Луганського краю в цей час ставали чудовою ілюстрацією притаманного періоду тяжіння села до міста, до промисловості, вливання в новий світ, прагнення оновлення та одночасно – бажання зберегти традиційне. Саме тут розвиток поруч з існуючими містами промислового комплексу, з його численними робітничими селищами, спричинив швидку зміну поселенської мережі протягом ХІХ–ХХ ст., сприяв її оновленню, як кількісному, так і якісному. Ці процеси потребують подальшого вивчення, оскільки дозволять не лише скласти об'єктивну картину минулого регіону, але й краще розуміти сучасні події на його території.

Список використаної літератури

1. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с. **2. Константінова В. М.** Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010. 596 с. **3. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)** / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), В. С. Шандра (наук. ред.) та ін. К. : Інститут історії України, 2019. 608 с. **4. Кошман Л. В.** Город и городская жизнь в России ХІХ столетия: социальные и культурные аспекты. М. : РОССПЭН, 2008. 448 с. **5. Забудкова О. А.** Міста сучасної Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах статистики). *Вісн. Луганського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка (історичні науки)*. 2020. № 6 (337). С. 167–188. **6. Подов В. І., Курило В. С.** Історія Донбасу. Луганськ : Вид-

во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с. **7. Города России:** в 2 т. / Центр. стат. ком. МВД. СПб. : Типо-лит. Ныркина, 1906–1914. [Т. 1] : Города России в 1904 году. 1906. 907 с., разд. паг. **8. Города России** / Центр. стат. ком. МВД. СПб. : Типо-лит. Ныркина, 1906–1914. [Т. 2] : Города России в 1910 году. 1914. 1200 с., разд. паг. **9. Статистическое** изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / под рук-вом тайного советника Штера. СПб. : Печатано в тип. Ивана Глазунова, 1829. 95 с. **10. Статистические** таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб. : Тип. К. Крайя, 1840. 68 с. **11. Статистические** таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского. СПб. : Тип. Карла Крайя, 1842. 74 с. **12. Статистический** временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутрен. дел. СПб., 1866–1890. Сер. I. Вып. 1. СПб. : ЦСК МВД, 1866. 586 с. **13. Статистический** временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутрен. дел. СПб., 1866–1890. Сер. II. Вып. 1. СПб. : ЦСК МВД. 1871. 254 с. **14. Военно-статистическое** обозрение Российской Империи / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. СПб. : Тип. Департамента Генерального Штаба, 1848–1858. Т. 12, ч. 1. 1850а. 4, 120 с.; Т. 11, ч. 4. 1850б. 3, 186 с. **15. Материалы** для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. СПб. : [б. и.], 1859–1868. Т. 6. 1862. VII. 352 с. **16. Статистические** таблицы Российской империи, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел Статистическим отделом Центрального статистического комитета. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. е. и. в. Канцелярии, 1858–1863. За 1856-й год. 1858. XX, 300 с. **17. Списки** населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб. : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 46 / обраб. Н. Штиглицом. 1869. XCV, 209 с. **18. Списки** населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб. : Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 13 / обраб. И. Вильсоном. 1863. XXIX, 151 с. **19. Закірова С. Г.** Перші проекти міських комунікацій повітового Луганська на рубежі XIX – XX століть. *Луганищина: краєзнавчі розвідки: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Старобільськ, 19 квіт. 2019 р.).* Старобільськ, 2019. С. 22–26. **20. Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [СПб.] : Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 13. 1904а. XIV, 233 с.; Т. 46. 1904б. XVIII, 300 с. **21. Экономическое** состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863а. Ч. 1. 1863. 917 с., разд. паг.; Ч. 2. 1863б. 902 с., разд. паг.

References

1. **Chorny, D. M.** (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries)]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
2. **Konstantinova, V. M.** (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky) [Urbanization: the South Ukrainian dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem [in Ukrainian].
3. **Smolii, V. A.** (Ed.). (2019). Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (late XVIII – early XX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
4. **Koshman, L. V.** (2008). Gorod i gorodskaya zhizn v Rossii XIX stoletiya: sotsialnyye i kulturnyye aspekty [City and urban life in Russia in the XIX century: social and cultural aspects]. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
5. **Zabudkova, O. A.** (2020). Mista suchasnoi Luhanshchyny v XIX – na pochatku XIX st. (na materialakh statystyky) [Cities of modern Luhansk region in the XIX – early XX centuries (based on statistics)]. *Visn. Luhanskoho nats. un-tu im. Tarasa Shevchenka (istorychni nauky) – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical Sciences*, 6 (337), 167-188 [in Ukrainian].
6. **Podov, V. I., & Kurylo, V. S.** (2009). Istorii Donbasu [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka” [in Ukrainian].
7. **Goroda Rossii: v 2 t.** [Cities of Russia in 1904]. (1906). Vols. 1: Goroda Rossii v 1904 godu. SPb.: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian].
8. **Goroda Rossii** [Cities of Russia in 1910]. (1914). Vols. 2: Goroda Rossii v 1910 godu. SPb.: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian].
9. **Statisticheskoe izobrazhenie gorodov i posadov Rossijskoj imperii po 1825 god** [Statistical image of cities and towns of the Russian Empire in 1825]. (1829). SPb.: Pechatano v tip. Ivana Glazunova [in Russian].
10. **Statisticheskije tablicy o sostoyanii gorodov Rossijskoj imperii** [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, the Grand Duchy of Finland and the Kingdom of Poland]. SPb.: Tip. K. Kraja [in Russian].
11. **Statisticheskije tablicy o sostoyanii gorodov Rossijskoj imperii, Velikogo knyazhestva Finlyandskogo i Carstva Pol'skogo** [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, the Grand Duchy of Finland and the Kingdom of Poland]. SPb.: Tip. Karla Kraja [in Russian].
12. **Statisticheskij vremennik Rossijskoj imperii** [Statistical Times of the Russian Empire]. (1866). Ser. I. Vyp. 1. SPb.: CSK MVD [in Russian].
13. **Statisticheskij vremennik Rossijskoj imperii** [Statistical Times of the Russian Empire]. (1871). Ser. II. Vyp. 1. SPb.: CSK MVD [in Russian].
14. **Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj Imperii** [Military Statistical Review of the Russian Empire]. (1848–1858). SPb.: Tip. Departamenta General'nogo Shtaba. T. 12, ch. 1. 1850a. 4, 120 s.; T. 11, ch. 4. 1850b. 3, 186 s. [in Russian].
15. **Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba** [Materials for geography and statistics of Russia,

collected by officers of the General Staff]. (1862). (Vol. 6, VII). SPb.: [b. i.] [in Russian]. **16. Statisticheskije** tablicy Rossijskoj imperii, sostavlennye i izdannye po rasporyazheniyu ministra vnutrennih del Statisticheskim otdelom Central'nogo statisticheskogo komiteta [Statistical tables of the Russian Empire, compiled and published by order of the Minister of Internal Affairs by the Statistical Department of the Central Statistical Committee]. (1858). SPb.: Tip. II Otd-niya sobstv. e. i. v. Kancelyarii, 1858–1863. Za 1856-j god [in Russian]. **17. Spiski** naselennyh mest Rossijskoj imperii, sostavlennye i izdavaemye Central'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennih del [Lists of populated areas of the Russian Empire, compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs]. (1869). (Issue 46). SPb.: Izd. Centr. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **18. Spiski** naselennyh mest Rossijskoj imperii, sostavlennye i izdavaemye Central'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennih del [Lists of populated areas of the Russian Empire, compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs]. (1863). (Issue 13). SPb.: Izd. Centr. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **19. Zakirova, S. H.** (2019). Pershi proekty miskykh komunikatsii povitovoho Luhanska na rubezhi XIX – XX stolit [The first projects of urban communications of Luhansk county at the turn of the XIX – XX centuries]. *Luhanshchyna: kraieznavchi rozvidky – Luhansk region: local lore explorations*. (pp. 22–26). Starobilsk [in Ukrainian]. **20. Trojnickij, N. A.** (Ed.). (1899–1905). Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. [Military Statistical Review of the Russian Empire in 1897]. Vols. 13. 1904a. XIV; Vols. 46. 1904b. XVIII. SPb.: Izd. Central'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del [in Russian]. **21. Trojnickij, N. A.** (Ed.). (1863). Ekonomicheskoe sostoyanie gorodskih poselenij Evropejskoj Rossii v 1861–62 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1861–62]. SPb.: Tip. K. Vul'fa [in Russian]. **22. Trojnickij, N. A.** (Ed.). (1904b). Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1897]. (Vol. 46). Saint-Peterburg [in Russian]. **23. Ekonomicheskoe** sostoyanie gorodskih poselenij Evropejskoj Rossii v 1861–62 g. [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863a). (Part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vul'fa [in Russian]. **24. Ekonomicheskoe** sostoyanie gorodskih poselenij Evropejskoj Rossii v 1861–62 g. [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863b). (Part 2). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vul'fa [in Russian].

Забудкова О. А. Зовнішній вигляд та інфраструктура міст сучасної Луганщини у XIX – на початку XX ст. за матеріалами статистичних джерел

У статті на основі статистичних матеріалів, які збирали та видавали офіційні органи Російської імперії, проаналізовано зовнішній

вигляд та інфраструктуру міст на території сучасної Луганської області протягом XIX – початку XX ст. Основну увагу приділено містам, які мали офіційний статус – Старобільську, Слов'яносербську, Луганську. Разом з тим до статистики потрапляли й найбільші сільські поселення (Біловодськ, Сватова Лучка тощо), інформацію про які також враховано. Досліджено кількісні характеристики забудови міст (матеріалів будівель, заощення та освітлення вулиць тощо). Окремо розглянуто питання впровадження в містах технічних інновацій – телеграфу, телефону, водогонів, вивезення побутових відходів, а також стан громадського транспорту. Іншим показником, який розглядається, є забезпеченість інфраструктурою виконання соціальної функції міст – становище освітньої та медичної справи, протипожежної діяльності, поліції та ін. З'ясовано, що в другій половині XIX ст. швидкими темпами розвивалися нові заклади торгівлі та громадського харчування, що було пов'язано з посиленням торговельної функції не лише офіційних міст, але й деяких слобод (Біловодськ, Сватова Лучка). Окремо розглянуто кількісні показники розвитку інфраструктури в культурній сфері. Зроблено висновок про те, що розвиток специфічного міського середовища на території сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст. відбувався в річищі загальних тенденцій, але у меншому масштабі. Певним виключенням був Луганськ, темпи модернізації якого були найвищими.

Ключові слова: Луганщина, місто, зовнішній вигляд, інфраструктура, статистика.

Забудкова О. А. Внешний вид и инфраструктура городов современной Луганщины в XIX – начале XX в. по материалам статистических источников

В статье на основе статистических материалов, издаваемых официальными органами Российской империи, проанализированы внешний вид и инфраструктура городов на территории современной Луганской области в течение XIX – начала XX вв. Основное внимание уделено городам, которые имели официальный статус – Старобельску, Славяносербску, Луганску. Вместе с тем в статистику попадали и крупнейшие сельские поселения (Беловодск, Сватова Лучка и др.), информация о которых также учтена. Исследованы количественные характеристики застройки городов (материалы зданий, мощение и освещение улиц и т.д.). Отдельно рассмотрен вопрос внедрения в городах технических инноваций – телеграфа, телефона, водопроводов, вывоз бытовых отходов, а также состояние общественного транспорта. Другим показателем, который рассматривается, является обеспеченность инфраструктурой выполнения социальной функции городов – положение образовательного и медицинского дела, противопожарной деятельности, полиции и др. Установлено, что во второй половине XIX в. быстрыми темпами развивались новые заведения торговли и общественного

питания, что было связано с усилением торговой функции не только официальных городов, но и некоторых слобод (Беловодск, Сватова Лучка). Отдельно рассмотрены количественные показатели развития инфраструктуры в культурной сфере. Сделан вывод о том, что развитие специфической городской среды на территории современной Луганщины в XIX – начале XX в. происходило в русле общих тенденций, но в меньшем масштабе. Определенным исключением был Луганск, темпы модернизации которого были самыми высокими.

Ключевые слова: Луганщина, город, внешний вид, инфраструктура, статистика.

Zabudkova O. A. Appearance and infrastructure of cities of modern Luhansk region in the XIX – early XX centuries according to statistical sources

The article, based on statistical materials collected and published by the official bodies of the Russian Empire, analyzes the appearance and infrastructure of cities in the modern Luhansk region during the XIX – early XX centuries. The main attention is paid to the cities that had official status – Starobilsk, Slavyanoserbsk, Luhansk. At the same time, the statistics included the largest rural settlements (Bilovodsk, Svatova Luchka, etc.), information about which is also taken into account. Quantitative characteristics of urban development (building materials, paving and street lighting, etc.) are studied. The issues of introduction of technical innovations in cities – telegraph, telephone, water supply, removal of household waste, as well as the state of public transport – were considered separately. Another indicator under consideration is the provision of infrastructure to fulfill the social function of cities - the situation of educational and medical affairs, firefighting, police and others. It was found that in the second half of the XIX century. New establishments of trade and public catering developed rapidly, which was connected with the strengthening of the trade function not only of the official cities, but also of some settlements (Bilovodsk, Svatova Luchka). Quantitative indicators of infrastructure development in the cultural sphere are considered separately. It is concluded that the development of a specific urban environment in the modern Luhansk region in the XIX – early XX centuries. took place in the stream of general trends, but on a smaller scale. A certain exception was Luhansk, whose pace of modernization was the highest.

Keywords: Luhansk region, city, appearance, infrastructure, statistics.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2021 р.

Прийнято до друку 20.04.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94(517), „12”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-130-141

Коваль Аліна Іванівна,

асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

alina.ivanovna.len@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5023-8688>

МОНГОЛЬСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК У СЕРЕДИНІ XIII ст. ЗГІДНО ІЗ СВІДЧЕННЯМИ ПАПСЬКОГО ЛЕГАТА ДЖИОВАННІ ДЕЛЬ ПЛАНО КАРПІНІ

Одним з найменш досліджених питань у сучасній українській історіографії є вплив на розвиток міжнародних відносин епохи середньовіччя монгольських завоювань та поступового складування Монгольської імперії у середині XIII ст. Зокрема, досить поверхово вивчені твори дипломатів Папо-римського престолу, у яких розглядаються ті чи інші аспекти цієї проблематики. Аналізу одного з ключових творів цієї епохи – „*Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus*” (1957), автором якого є папський легат Плано Карпіні (1180–1252), який за наказом Папи Римського Інокентія IV (1190–1254) здійснив у 40-х рр. XIII ст. дипломатичну місію до Монгольської імперії, присвячена ця стаття. Зазначена праця є важливим джерелом у висвітленні характерних особливостей міжнародного порядку на Євразійському континенті, який встановився після завершення активної фази монгольських завоювань у середині XIII ст.

Тимчасове припинення монголо-татарських походів у Європі після 1242 р. змусило католицьку церкву на чолі із Папою Інокентієм IV активізувати зусилля щодо організації протидії повзучої монгольської експансії. Папський престол потребував допоміжної інформації щодо політичного устрою монгольської держави, ведення ними війни та зовнішньої політики. Для збору необхідних даних у 40-х рр. XIII ст. Інокентій IV направив у Монгольську імперію кілька дипломатичних місій на чолі із своїми легатами. Так, на початку весни 1245 р. з Ліона було відряджено чотири дипломатичні місії на чолі з домініканцями Асцеліном із Кремони (? – † після 1248 р.) і Андреа з Лонжюмо (бл. 1200–1253) та францисканцями Лоренцо з Португалії (? – † після 1251) й Іоаном дель Плано Карпіні (1182–1252) (Стасюк, 2014, с. 259).

Згідно із свідченнями, викладеними у трактаті, головною метою свого походу до монгольської імперії Плано Карпіні вважав знайомство із подальшими планами та намірами монгольських правителів, що у свою

чергу, вважалося Папським престолом у процесі підготовки для можливого опору монгольського завоювання. *„Мы не щадили себя самих, чтобы иметь возможность исполнить волю Божию согласно поручению Господина Папы и чтобы принести чем-нибудь пользу христианам, или, по крайней мере, узнав их истинное желание и намерение, иметь возможность открыть это христианам, дабы Татары своим случайным и внезапным вторжением не застигли их врасплох, как это и случилось однажды по грехам людским, и не произвели большого кровопролития среди христианского народа”*, – відзначав дипломат (Карпини, 1957).

Книга Карпіні розбита на вісім розділів, кожен з яких присвячений одному з аспектів життя монгольської („татарської”) імперії, яку автор помістив у ту *„часть сходу, у якій, як ми думаємо, схід поєднується із північчю”* (Карпини, 1957).

На схід від монгольської держави, за свідченням папського посланця, розташована земля китайців, а також земля соланів, к півдню – земля сарацинів, к південному-заходу – земля гуїрів, із заходу – земля наманів, з півночі „земля татар” оточена „морем-океаном” (Карпини, 1957).

Розмірковуючи про вірування „татар” Карпіні вказав, що монголам була відома віра у „єдиного бога”. Проте, попри це, для їх релігійних уявлень характерне збереження рис язичницької релігії, що зокрема, проявляється у оздобленні ставки великого хана різноманітними охоронними ідолами, поклонятися яким під загрозою смерті, змушують представників підкорених народів. Папський легат навів приклад із трагічною долею руського князя Михайла, який приїхавши „на поклоніння” до Бату-хана, відмовився проходити язичницькі обряди і за це був жорстоко страчений. *„Отсюда недавно случилось, что Михаила, который был одним из великих князей Русских, когда он отправился на поклон к Бату, они заставили раньше пройти между двух огней; после они сказали ему, чтобы он поклонился на полдень Чингис-хану. Тот ответил, что охотно поклонится Бату и даже его рабам, но не поклонится изображению мертвого человека, так как христианам этого делать не подобает.... И Бату послал одного телохранителя, который бил его палкой в живот против сердца так долго, пока тот не скончался”*, – відзначав автор (Карпини, 1957).

Разом із тим, автор відзначав, що у цілому „татари” демонстрували толерантність у питаннях поклоніння богу, не змушуючи підкорені народи наvertатись у свою віру. *„И так как они не соблюдают никакого закона о богопочитании, то никого еще, насколько мы знаем, не заставили отказаться от своей веры или закона, за исключением Михаила, о котором сказано выше”*, – відзначав Карпіні (1957). Разом із тим, папський легат допускав, що така віротерпимість обумовлена тим, що монголи ще знаходяться у процесі створення своєї імперії. На його

думку, ситуація може кардинально змінитися після успішного закінчення монгольських завоювань. *„Что они станут делать дальше, не знаем; некоторые, однако, предполагают, что если татары получают единовластие, – да отвратит это Бог, – то они заставят всех поклоняться этому идолу”*, – припускав Карпіні (1957).

Легат відзначав почуття зверхності, яке „татари” відчували стосовно інших народів, не роблячи виключення навіть до найбільш знатних представників тих країн, які вони вже підкорили. Карпіні довелося побачити зверхнє ставлення, зокрема, до великого князя Русі Ярослава, грузинського царського сина, князя солангів. Він відзначав, що вони *„не получали среди них никакого должного почета, но приставленные к ним Татары, какого бы то низкого звания они ни были, шли впереди их и занимали всегда первое и главное место, а, наоборот, часто тем надлежало сидеть сзади зада их”* (Карпини, 1957).

Виклавши загальні свідчення про особливості державницької організації монгольської держави, а також висвітливши особливості їх відносин із навколишніми народами, у книзі п'ятій своєї „Історії...” Карпіні зосередився на викладенні відомих йому свідчень про історію створення монгольської держави. Він відзначив, що напередодні приходу до влади Чінгісхана, Монголія складалася із володінь чотирьох ворогуючих між собою народів: Йека-Монгал, тобто великі Монгали; Су-Монгал, тобто водяні Монгали, або Татарами; Меркіти; та Мекрити. *„Все эти народы имели одну форму лиц и один язык, хотя между собою они разделялись по областям и государям”*, – зазначав Карпіні (1957).

Така ситуація зберігалася аж до появи серед народу Йека-Монгал Чінгіса, який *„навчив людей забирати та грабувати здобич”* (Карпини, 1957). На основі цих „знань” і була оформлена первинна монгольська держава, яка із перших днів свого існування стала механізмом збагачення за рахунок військових походів. Першими, на кого Чінгіс звернув увагу у якості ворогів були навколишні монгольські племена. Карпіні зазначав, що: *„он начал сражаться с Су-Монгал, или Татарами, после того как подчинил себе многих людей и убил их вожда, в продолжительной войне покорил себе всех Татар, привел их себе в рабство и подчинил”* (Карпини, 1957).

Закінчивши силою зброї об'єднання монгольських племен, Чінгіс вдався до завоювання сусідніх народів. *„После этого, вместе со всеми ними, он сразился с Меркитами, страна которых была расположена возле земли Татар, и их также подчинил себе войною. Подвигаясь оттуда, он сразился против Мекритов и покорил их также”*, – відзначав автор (Карпини, 1957).

Деякі ж племена, відчувши зростаючу міць монгольської держави, не стали чинити супротив, та визнали владу Чінгіса, запрягшись платити йому данину. Серед таких народів, Карпіні, зокрема, виділяв плем'я найманів.

Подальші монгольські походи, зокрема, проти кочових племен, які володіли землями північного Китаю та Середньої Азії („Кара-Китаї“) Карпіні обумовлює деяким послабленням монгольської держави, яке було спричинено короткочасним відходом Чінгіса від справ, який довірив управління своїм молодим і нерозумним синам, що воювали між собою. Цим і скористалися „Кара-Китаї“, які почали здійснювати зухвалі походи проти монголів, що змусило „володаря всесвіту“ знову взятися за управління. *„Найманы также, как и Кара-Китаи, т.е. черные Китаи, равным образом собрались напротив в огромном количестве в некую долину, сжатую между двух гор, через которую проезжали мы, отправляясь к их императору, и завязалось сражение, в котором Найманы и Кара-Китаи были побеждены Монгалами, и большая часть их была убита, а другие, которые не могли ускользнуть, были обращены в рабство”*, – зазначається у трактаті (Карпини, 1957).

Карпіні описав подальше вторгнення монголів до Китаю як вельми невдале на першому етапі. У першій же великій битві Чінгіс був розбитий та змушений втікати до Монголії, щоб знову накопичити сили. Тільки із другої спроби та багатоденної облоги імператорського „забороненого міста“ Чінгісу вдалося завоювати більшу частину Китаю. Описуючи цей успішний для монголів похід, Плано Карпіні також залишив докладні свідчення про Китай, як країну *„багатою хлебом, вином, золотом, серебром и шелком, а также всеми вещами, которые обычно поддерживают природу человеческую”* (Карпини, 1957).

Китайці, за свідченням папського посланця *„чтут единого Бога, уважают Господа Иисуса Христа и веруют в вечную жизнь, но крещения у них отнюдь нет; уважают и чтут наше Писание, любят христиан и творят значительные милостыни”* (Карпини, 1957).

Йому вони здалися *„людьми очень кроткими и человечными. Бороды у них нет, и в очертании лица они очень схожи с Монгалами, однако они не так широки в лице, язык у них особый; в целом мире нельзя найти лучших мастеров во всех тех делах, в которых обычно упражняются люди”* (Карпини, 1957).

У наступних описах походів монголів Плано Карпіні відображено міфічні уявлення західно-європейців про землі, які майже невідомі їм. Зокрема, папський дипломат описував монгольський похід сина Чінгіса Тоссуки у землі, які Карпіні назвав „малою Індією”, яку населяли *„черные Саррацины, которые именуются Эфиопами”* (Карпини, 1957).

Серед іншого, завойовникам довелося розгромити місцевих християн на чолі із „Пресвітером Іоанном”. Легенда про цю загадкову країну християн, яка начебто знаходилася у Індії на чолі із міфічним володарем – „Пресвітером” (одночасно королем і патріархом) активно поширювалася у західноєвропейському суспільстві напередодні монгольських завоювань. Згідно із тодішніми уявленнями „Пресвітер

Іоанн” був захисником місцевих християн від турків та сарацинів (Згурская, 2009).

У іншому повідомленні Плано Карпіні розповідав про війну монголів проти загадкового народу жінок-чудовиськ та їхніх чоловіків-собак. Останнім вдалося зупинити монгольський наступ, проте завойовники захопили у полон їх дружин. Карпіні також згадував загадкову язичницьку країну Бурітабет, яку завоював Тоссука. Папський дипломат представив звичай, притаманний для населення цієї країни – ритуального поїдання батьків, після здійснення ним „боргу людської природи” (Карпини, 1957).

Отже, зображення походів Чінгісхана насичена у свідченнях Карпіні різними міфічними розповідями, які фактично, замінюють опис реальних подій.

Також у „Історії моголів...” відображені погляди монголів на особливості організації політичної влади, а також бачення своєї, виключно імперської ролі у тогочасних міжнародних відносинах. Карпіні відзначав, що завершивши земний шлях, Чінгіс залишив своєму народові два головних закони. Перший заповіт полягав у дотриманні виборної процедури під час обрання нового Великого Хана. *„Одно постановление такое, что всякого, кто, превознесясь в гордости, пожелает быть императором собственною властью без избрания князей, должно убивать без малейшего сожаления”*, – відзначав автор (Карпини, 1957).

Другий заповіт полягав у постійному розширенні Монгольської імперії, аж до підкорення „останнього народу”. *„Другое постановление – такое, что они должны подчинить себе всю землю и не должны иметь мира ни с каким народом, если прежде не будет им оказано подчинения”*, – писав Карпіні (1957).

Цінними є свідчення папського дипломата про організацію політичної влади у монгольській державі, викладені ним у розділі „Про владу імператора та його князів”. Карпіні змальовував картину створення та розвитку типу політичного режиму, відомого як „Східна деспотія”, насамперед, відзначаючи безмежність влади Великого Хана (якого він називає відповідно до західноєвропейської традиції – імператором). Воля імператора священна як для власних князів, які правлять у тих чи інших землях імперії, так і для правителів-васалів. Будь-які примхи його задовольняються беззаперечно.

Оскільки влада імператора є священною, то послі інших країн, які приходять до нього, вважаються представниками „нижчих” за статусом країн. Вони змушені терпіти скудність свого утримання, їм належить стійко переносити образи від царедворців та чиновників. Від них також вимагається принести із собою багаті подарунки імператорському оточенню, щоб вирішити необхідні для них питання. *„Сверх того, как князья, так и другие лица, как знатные, так и незнатные, выпрашивают у послов много подарков, а если они не*

получают, то низко их ценят, – мало того, считают их как бы ни во что; а если послы отправлены великими людьми, то они не желают брать от них скромный подарок, а говорят: "Вы приходите от великого человека, а даете так мало?" Вследствие этого они не считают достойным брать, и если послы хотят хорошо обделать свои дела, то им следует давать больше", – відзначав Карпіні (1957).

Натомість папський легат вказував, що від підкорених народів вимагалось якнайповніше утримання імператорських послів. *„Каких бы, сколько бы и куда бы он ни отправлял послов, им должно давать без замедления подводы и содержание; откуда бы также ни приходили к нему данники или послы, равным образом им должно давать коней, колесницы и содержание*”, – відзначав Карпіні (1957).

У свою чергу, імператорська влада спиралася на вождів, між якими розподілена величезна Монгольська імперія. Відносно свої підданих, вожді мають таку ступінь деспотичного впливу, як і Великий Хан на них.

Важливими є свідчення про характер організації відносин між монгольською державою та країнами, які вони вже підкорили, представлені у „Історії монголів”. Карпіні відзначав, що монголи, завоювавши ті чи інші народи, встановлювали стандартний набір їх військово-політичної та соціально-економічної експлуатації. Серед повинностей, які накладалися на васалів, папський посланець виділяв участь підкорених у подальших монгольських походах, данина у розмірі десятої частини від кількості людей та власності. Окрім того, монголи вимагали одного з десяти парубка та молоду дівчину, яких забирали до себе і тримали у якості рабів. Данина, наприклад з підкореної Русі складалася переважно із хутра. *„Остальных же, согласно своему обычаю, пересчитал, приказывая, чтобы каждый, как малый, так и большой, даже однодневный младенец, или бедный, или богатый, платил такую дань, именно, чтобы он давал одну шкуру белого медведя, одного черного бобра, одного черного соболя, одну черную шкуру некоего животного, имеющего пристанище в той земле, название которого мы не умеем передать по-латыни, и по-немецки оно называется ильтис (iltis), поляки же и русские называют этого зверя дохорь (dochori), и одну черную лисью шкуру. И всякий, кто не даст этого, должен быть отведен к Татарам и обращен в их раба*”, – відзначав Карпіні (1957).

Серед способів політичного контролю над васалами виділяється також представлення нового претендента на владу імператору для отримання „ярлика”. За описом Карпіні, це була досить принизлива процедура, до якої входило зобов’язання надавати багаті подарунки усім царедворцям, які настійливо їх вимагали. *„Они посылают также за государями земель, чтобы те являлись к ним без замедления; а когда они придут туда, то не получают никакого должного почета, а считаются наряду с другими презренными личностями, и им надлежит подносить*

великие дары как вождам, так и их женам, и чиновникам, тысячникам и сотникам; мало того, все вообще, даже и сами рабы, просят у них даров с великою надоедливостью, и не только у них, а даже и у их послов, когда тех посылают к ним”, – свідчив автор (Карпини, 1957).

Існувала також небезпека бути вбитим у ставці Великого Хана. Цей звичай Карпіні пояснював тим, що монголи були зацікавлені у припиненні місцевих правлячих династій, що дозволяло їм приєднати землі, у яких вони правили безпосередньо до своєї володіння. *„И если отец или брат умирает без наследника, то они никогда не отпускают сына или брата; мало того, они забирают себе всецело его государство, как, мы видели, было сделано с одним вождем Солангов*”, – відзначав Карпіні (1957).

Проте, навіть якщо представник правлячої династії збереже свій статус та отримає ярлик, у його землі призначався спеціальний монгольський намісник – якого папський посланець називав „башаф”. Фактично, башаф міг не зважати на місцевого володаря та правити територією відповідно до власних уявлень.

У творі Карпіні представлений перелік народів, підкорених внаслідок монгольських завоювань. Це: *„Китай, Найманы, Соланги, Кара-Китай, или черные Китай, Комана, Тумат, Войрат, Караниты, Гуйюр (Нуйур), Су-Монгал, Меркиты, Мекриты, Саригуйюр, Баскарт, то есть великая Венгрия, Кергис, Касмир, Саррацины, Бисермины, Туркоманы, Билеры, то есть великая Булгария, Корола, Комуки, Буритабет, Паросситы, Кассы, Якобиты, Аланы, или Ассы, Обезы, или Георгианы, Несториане, Армены, Кангиты, Команы, Брутахы, которые суть Иудеи, Мордвы, Турки, Хозары, Самогеды, Персы (Perses), Тарки, малая Индия, или Эфиопия, Чиркасы, Руфены, Балдах, Сарты*” (Карпини, 1957).

Також дипломат зазначав, що *„есть и еще много земель, но имен их мы не знаем. Мы видели даже мужчин и женщин из вышеназванных стран*” (Карпини, 1957).

Детально описаний також порядок збору данини із підкорених народів. За свідченням Карпіні, монголи часто вдавалися до тотального пограбування підкореного населення, забираючи усе, що воно мало за виключенням невеликої частки, необхідної для того щоб уникнути голоду. Окрім того, монголи забирали до себе у якості рабів частину місцевих ремісників. Описуючи монгольське панування у „землі сарацинів”, Карпіні зазначав: *„в земле Саррацинов и других, в среде которых они являются как бы господами, они забирают всех лучших ремесленников и приставляют их ко всем своим делам. Другие же ремесленники платят им дань от своего занятия. Все посевы они убирают в житницы своих господ; однако те отпускают им семян, а также столько хлеба, сколько им вполне достаточно для продовольствия*” (Карпини, 1957).

Наступний, 8-й розділ трактату Карпіні присвячений висвітленню подальших монгольських завоювань та комплексу дій, які на його думку, можуть зупинити завойовників. Папський легат вважав, що подальший конфлікт між ними та християнським західним світом неминучий, повторюючи вже висловлену вище тезу про те, що монголі ніколи не укладають мирних угод із непідкореними ними народами. Зокрема, у творі відзначено: „и так как, за исключением Христианства, нет ни одной страны в мире, которой бы они не владели, то поэтому они приготавлиются к бою против нас” (Карпини, 1957).

Папський легат повідомляв, що рішення про початок великого походу проти католицьких країн вже прийнято під час обрання великим ханом Гаюк Хана (1206 – 1248), який правив Монгольською імперією, під час перебування у ній місії Карпіні. „Этот вышеозванный Куйюк-кан (Гаюк Хан – А. К.) поднял со всеми князьями знамя против Церкви Божией и Римской Империи, против всех царств христиан и против народов Запада, в случае если бы они не исполнили того, что он приказывает Господину Папе, государям и всем народам христиан на Западе”, – відзначав автор (Карпини, 1957).

За свідченням Карпіні новий похід на Захід вже розпочався і багато чисельні монгольські тумени вже йшли у бік західноєвропейських кордонів, концентруючись на Русі та у Східній Європі для нанесення останнього удару. Серед можливих напрямів монгольських ударів Карпіні виділяв Польщу, Угорщину, Лівонію та Прусію, на які слід чекати набігу протягом трьох – чотирьох років (Карпини, 1957).

Передбачаючи такий розвиток подій, папський нунцій закликав об'єднуватися та готуватися до війни із монголами. На його думку, лише військова протидія з боку об'єднаних християнських королівств допоможе уникнути поневолення, яке він вважав нестерпним та принизливим. „И так как он (монгольський імператор – А. К.) замышляет разорить или обратит в рабство всю землю, а это рабство, так сказать, невыносимо для нашего народа, то надлежит, стало быть, как сказано выше, встретить его на войне. Но если одна область не захочет подать помощь другой, то та земля, против которой они сражаются, будет разорена, и вместе с теми людьми, которых они заберут в плен, они будут сражаться против другой земли, и эти пленники будут первыми в строю”, – відзначав автор (Карпини, 1957).

На його думку, саме об'єднання у єдину антимонгольську коаліцію є єдиною можливістю для організації ефективної протидії завойовникам. Він постійно повторював цю думку, вказую на те, що жодна розрізнена область не встоїть перед монгольськими силами. „И нет, как нам кажется, ни одной области, которая могла бы сама по себе оказать им сопротивление, если только за ее жителей не пожелает сражаться Бог”, – писав Карпіні (Карпини, 1957).

Кілька разів повторювана думка про необхідність єднання була не випадковою. Своїм закликом, на думку окремих вчених, П. Карпіні звертався не скільки до володарів окремих держав Західної Європи, а переважно до князів православних державних утворень колишньої Київської Русі. Фактично, це був призов до них прийняти владу Папи Римського, який, користуючись моментом, мріяв про розширення на схід католицького світу, обіцяючи допомогу у боротьбі проти монголів тим, хто був готовий прийняти владу понтифіка. Як відомо, 25 березня 1245 р. Папа Інокентій IV звернувся до усіх патріархів і єпископів християнського Сходу із закликом до подолання церковного розколу та об'єднання навколо Риму (Стасюк, 2014, с. 262).

Карпіні – був одним тих папських посланців, кону належало на практиці забезпечувати реалізацію цієї ідеї, зустрічаючись не тільки із монгольськими, але й з східнохристиянськими володарями. Зокрема, повертаючись з Монголії у Рим він на деякий час зупинився у Галицько-Волинському князівстві, намагаючись навернути на свій бік князя Данилу Галицького (1201–1264).

Згідно із свідченням Карпіні, перший раз він навідався до Галицько-Волинського князівства ще на шляху до Монголії, де зустрівся із співправителем Данила, його братом Василько Романовичем (1203–1269). За відсутності старшого брата, який саме перебував у Орді, Василько приймав папського легата у якості гостя на надав йому можливість оголосити заклик про єднання з боку Папи. *„Он повез нас в свою землю. И так как он задержал нас на несколько дней на своем иждивении, и, по нашей просьбе, приказал явиться к нам своим епископам, то мы прочли им грамоту Господина Папы, в которой тот увещевал их, что они должны вернуться к единству святой матери церкви”*, – відзначав дипломат (Карпини, 1957).

Під час повернення Карпіні мав змогу зустрітись із князем Данилом, та за його свідченнями, останній був готовий піти на церковну унію із Папою. *„Тем временем они совещались между собою, с епископами и другими достойными уважения людьми о том, о чем мы говорили с ними, когда ехали к Татарам, и единодушно ответили нам, говоря, что желают иметь Господина Папу своим преимущественным господином и отцом, а святую Римскую Церковь владычицей, и учительницей”*, – відзначив він (Карпини, 1957). Як відомо, у майбутньому, спираючись на свою згоду, князь Данило Галицький розраховував організувати хрестовий похід проти монголів.

Отже, твір П. Карпіні „Історія монголів, яких ми називаємо татарами” є важливим джерелом у дослідженні міжнародного порядку, який склався у середині XIII ст., та був заснований на домінуванні Монгольської імперії у Євразії. Він дозволяє розглянути особливості організації цієї держави, показати характерні риси її відносин із захопленими народами, визначити порядок стосунків між монголами та

їх васалами. Одночасно, цей трактат являє собою певний маніфест у якому, під приводом монгольської загрози, робиться висновок про необхідність єднання володарів Європи (особливо її православної частини) під владою Папи Римського. Розгляд ідей викладених Карпіні, дозволяє зробити висновок, що католицька церква, і у цей період, намагалася реалізувати проект своєї релігійної експансії на землі Східної Європи та Київської Русі. Останній аспект розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.

Список використаної літератури

1. Згурская М. 50 знаменитых загадок Средневековья. Таинственное восточное королевство Иоанна Пресвитера. М. : Фолио, 2009. URL: https://historylib.org/historybooks/Mariya-Zgurskaya_50-znamenitykh-zagadok-Srednevekovya. **2. Карпини Иоанн де Плано.** История Монгалов, именуемых нами Татарами. М. : Государственное издательство географической литературы, 1957. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/carpini.htm>. **3. Стасюк А.** Участь ордену францисканців у переговорах Романовичів і Папством у 40-х рр. XIII століття. *Княжа доба: історія і культура*. 2014. Вип. 8. С. 257–270.

References

1. Zgurskaya, M. (2009). 50 znamenityh zagadok Srednevekov'ya. Tainstvennoe vostochnoe korolevstvo Ioanna Presvitera [50 famous mysteries of the Middle Ages. The mysterious eastern kingdom of John the Elder]. M.: Folio. Retrieved from https://historylib.org/historybooks/Mariya-Zgurskaya_50-znamenitykh-zagadok-Srednevekovya [in Russian]. **2. Karpini, Ioann de Plano.** (1957). Istoriya Mongalov, imenuemyh nami Tatarami [The history of the Mongols we call the Tatars]. M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/carpini.htm> [in Russian]. **3. Stasiuk, A.** (2014). Uchast ordenu frantsyskantsiv u perehovorakh Romanovychiv i Papstvom u 40-kh rr. XIII stolittia [Participation of the Franciscan Order in the negotiations between the Romanovs and the Papacy in the 40's of the XIII century]. *Kniazha doba: istoriia i kultura – Prince Doba: history and culture*, 8, 257-270 [in Ukrainian].

Коваль А. І. Монгольський міжнародний порядок у середині XIII ст. згідно із свідченнями папського легата Джиованні дель Плано Карпіні

У статті розглядається процес формування та розвитку середньовічного міжнародного порядку у період закінчення активної фази монгольських завоювань у Східній та Західній Європі у середині XIII ст. Головним джерелом у процесі вивчення цього питання стали свідчення викладені у трактаті „История Монгалов, именуемых нами

Татарами” відомого католицького дипломата Плано Карпіні, який у 40-х рр. XIII ст., за наказом Папи Римського Інокентія IV, здійснив місію до Монгольської імперії.

У статті відзначається, що цей аспект є одним з найменш досліджених у сучасній українській історіографії.

Внаслідок проведеного дослідження автор дійшов до висновку, що аналізований у статті твір є важливим джерелом у дослідженні міжнародного порядку, який склався у середині XIII ст., та був заснований на домінуванні Монгольської імперії у Євразії. Він дозволяє розглянути особливості організації цієї держави, показати характерні риси її відносин із захопленими народами, визначити порядок стосунків між монголами та їх васалами. Одночасно, цей трактат являє собою певний маніфест у якому, під приводом монгольської загрози, робиться висновок про необхідність єднання володарів Європи (особливо її православної частини) під владою Папи Римського. Розгляд ідей викладених Карпіні, дозволяє зробити висновок, що католицька церква, і у цей період, намагалася реалізувати проект своєї релігійної експансії на землі Східної Європи та Київської Русі.

Ключові слова: Плано Карпіні, Монгольська імперія, Папа Римський, Галицько-Волинське князівство, католицька церква.

Коваль А. И. Монгольский международный порядок в середине XIII в. по свидетельствам папского легата Джиованни дель Плано Карпини

В статье рассматривается процесс формирования и развития средневекового международного порядка в период окончания активной фазы монгольских завоеваний в Восточной и Западной Европе в середине XIII в. Главным источником в процессе изучения этого вопроса стали показания изложенные в трактате „История Монгалов, именуемых нами татарами” известного католического дипломата Плано Карпини, в 40-х гг. XIII в., По приказу Папы Римского Иннокентия IV, совершил миссию в монгольских империи.

В статье отмечается, что этот аспект является одним из наименее исследованных в современной украинской историографии.

Вследствие проведенного исследования автор пришла к выводу, что рассматриваемое в статье произведение является важным источником в исследовании международного порядка, который сложился в середине XIII в., и был основан на доминировании Монгольской империи в Евразии. Он позволяет рассмотреть особенности организации этого государства, показать характерные черты ее отношений с захваченными народами, определить порядок отношений между монголами и их вассалами. Одновременно, этот трактат представляет собой определенный манифест, в котором под предлогом монгольской угрозы делается вывод о необходимости единения правителей Европы

(особенно ее православной части) под властью Папы Римского. Рассмотрение идей, изложенных Карпини, позволяет сделать вывод, что католическая церковь и в этот период пыталась реализовать проект своей религиозной экспансии на земли Восточной Европы и Киевской Руси.

Ключевые слова: Плано Карпини, Монгольская империя, Папа Римский, Галицко-Волынское княжество, католическая церковь.

Koval A. I. Mongolian international order in the middle of the XIII century according to the testimony of the papal legate Giovanni del Plano Carpini

The article considers the process of formation and development of the medieval international order during the end of the active phase of the Mongol conquests in Eastern and Western Europe in the middle of the thirteenth century. The main source in the study of this issue was the evidence set out in the treatise "History of the Mongols, called by us Tatars" by the famous Catholic diplomat Plano Carpini, who in the 40's of the thirteenth century by order of Pope Innocent IV, he carried out a mission to the Mongol Empire. The article notes that this aspect is one of the least studied in modern Ukrainian historiography. As a result of the study, the author came to the conclusion that the work analyzed in the article is an important source in the study of the international order, which developed in the middle of the thirteenth century and was based on the dominance of the Mongol Empire in Eurasia. It allows us to consider the peculiarities of the organization of this state, to show the characteristics of its relations with the captured peoples, to determine the order of relations between the Mongols and their vassals. At the same time, this treatise is a manifesto in which, under the pretext of the Mongol threat, it is concluded that it is necessary to unite the rulers of Europe (especially its Orthodox part) under the authority of the Pope. Consideration of the ideas set forth by Carpini, allows us to conclude that the Catholic Church, and in this period, tried to implement the project of its religious expansion in the lands of Eastern Europe and Kiyvan Rus.

Keywords: Plano Carpini, Mongol Empire, Pope, Galicia-Volyn principality, Catholic Church.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2021 р.

Прийнято до друку 18.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 902:316.334.55/.56(477.61),,16/17”

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-142-158

Набока Олександр Вікторович,

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.
snaboka9@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1678-9475>

Алексєєва Марія Олександрівна,

аспірантка ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
alekseevamariy@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6708-514X>

Лебедєв Денис Валерійович,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності „Середня освіта (Історія)”
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
vendetaoblivion5@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9232-2714>

Овчаренко Андрій Володимирович,

здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності „Середня освіта (Історія)”
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,
м. Старобільськ, Україна.
andryshka978@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7115-8292>

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПОБУТОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНЩИНИ У XVII–XVIII СТ.**

Проводячи археологічні, або краєзнавчі дослідження на Луганщині студенти та викладачі Луганського національного університету імені Тараса Шевченка час від часу, знаходять важливі історичні артефакти та об’єкти, як свідчать про організацію життя краю у козацькі часи, господарське життя та побут перших поселенців.

Хронологічно ці матеріали відносяться переважно до XVII та XVIII ст. тобто до періоду активної колонізації краю українськими переселенцями.

Відзначимо, що ця тема досить слабо відображена у наукових працях українських науковців. Серед небагатьох розвідок у цьому напрямку, найбільш цінними для нас виявилися праці Н. Н. Каплун (2011), О. В. Стадник та А. І. Стадник (2009), С. А. Теліженко (2009; 2020). Також у підготовці цього матеріалу ми спиралися на експертні оцінки наукових співробітників Інституту археології НАН України С. Теліженка, Л. Чміль, Л. Мироненко.

Слід відзначити, що практично не опрацьованим є величезний масив звітів про археологічні дослідження, пов'язаних із цим історичним періодом, які у різні роки проводилися науковими співробітниками Інституту археології НАН України та Луганським обласним краєзнавчим музеєм. Зараз ці унікальні документи зберігаються у архіві Інституту археології НАН України і ми вважаємо вельми важливим завданням введення їх до наукового обігу.

Отже, метою цієї статті є висвітлення побуту та господарського життя українського населення у період активного освоєння луганського краю, тобто у XVII–XVIII ст. Основним джерелом для аналізу цього аспекту є матеріали археологічних експедицій, які у різні роки проводилися на території Луганського краю.

Серед знайдених предметів матеріальної культури досліджуваної епохи домінують залишки керамічного посуду, знайдені у тих чи інших місцях Луганської області, як правило, поблизу від поселень, становлення яких відбувалося на початку модерних часів. Особливою ознакою цього посуду є те, що його виробництво та оздоблення здійснювалося за технологіями, поширеними на території „глибинної” України.

Зокрема, студентом ЛНУ ім. Тараса Шевченка А. Овчаренком на власному городі у с. Лимарівка Біловодського району у 2019 р. було зібрано фрагменти кераміки та кахлів, які були передані на визначення до Інституту археології.

Письмових сторичних свідчень про населений пункт, де було знайдено археологічні матеріали, не багато. Відомо лише, що на мапі Ф. Ф. Шуберта від 1863 р. нинішнє село Лимарівка позначене як Слобода Лимарівка. Письмові джерела XIX ст. переважно розглядають історичний розвиток села у контексті побудови тут у 1818 р. кінного заводу, який мав забезпечувати зростаючі потреби російської армії у кавалерії (Степанов, 2017). Можна також знайти свідчення про те, що у 1825 р. тут існувала церква, із 648-ми прихожанами у 1850 р. (Святитель Филарет, 2011, с. 275).

Місце збору артефактів розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Деркул, на розораній ділянці домогосподарства

Овчаренків (вул. Набережна, 4). Русло р. Деркул знаходиться приблизно у 670 м на схід від місцезнаходження.

На розораній ділянці зустрічаються фрагменти гончарного посуду та кахель, а також кістки тварин. Площа поширення знахідок становить 55х70 м. З огляду на це, слід припускати, що на даному місці або поблизу нього існувала садиба (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 28).

Зібрані матеріали можливо поділити на дві категорії: коробчасті пічні кахлі та посуд. Перша категорія знахідок представлена уламком лицьової частини бежевоглиняної коробчастої кахлі без декору та двома фрагментами лицьових коробчастих світлоглиняних кахель з рельєфним рослинним декором.

З другою категорією знахідок пов'язуються фрагменти білоглиняного гончарного посуду з опискою у вигляді горизонтальних хвиль та горизонтальних ліній (4 одиниці).

Визначено діаметри вінців – 17, 16 та 13 см. Товщина стінок варіює від 0,3 до 0,4 см. Описка виконана червоною та бурю фарбами, які виготовлялися з болотяної руди.

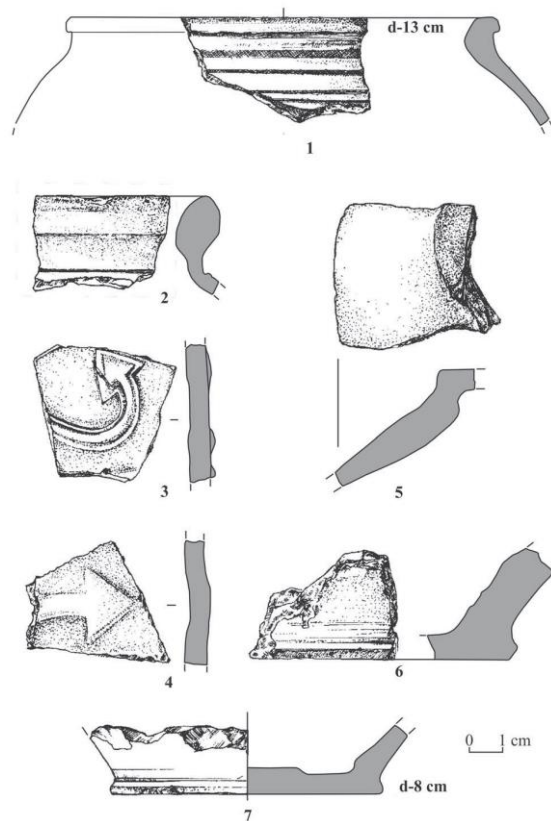
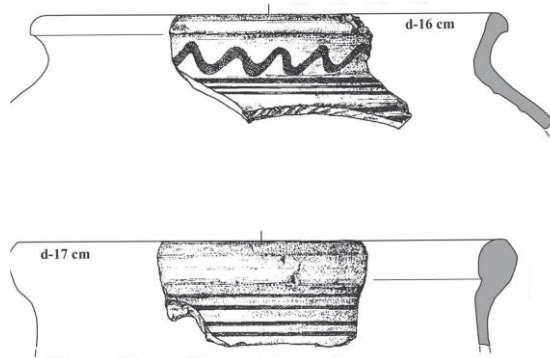

Рис. 1. Зразки кераміки, знайдені А. Овчаренком у с. Лимарівка Біловодського району (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 242).

Рис. 2. Зразки кераміки, знайдені А. Овчаренком у с. Лимарівка Біловодського району (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 241).

Стінок гончарного білоглиняного посуду налічується 9 одиниць. Майже всі орнаментовано опискою червоного та, у одному випадку, чорного кольорів у вигляді горизонтальних ліній та горизонтальних хвиль. Колекцію знахідок доповнюють фрагменти білоглиняної та теракотовоглиняної плоскодонних посудин. В одному екземплярі представлений фрагмент сіроглиняної покритишки.

Вивчення знахідок дозволяє дійти до висновку, що Лимарівка існувала значно раніше до заснування тут кінного заводу. На думку наукового співробітниці Інституту археології НАН України Л. Чміль, представлений посуд розпадається на 2 хронологічних групи – кінець XVII – початок XVIII ст. та середина XVIII–XIX ст. У обох випадках він виготовлений, згідно із технологічними канонами, поширеними на території тодішньої України (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 28).

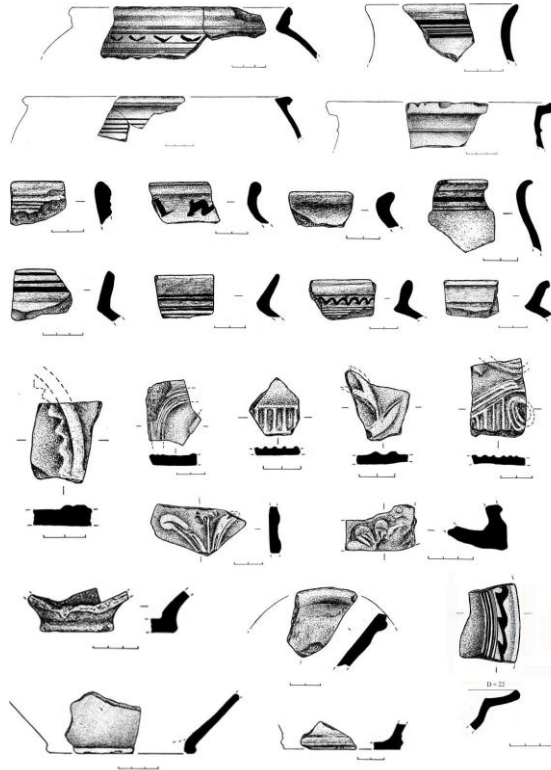
Вивчення кераміки з різних регіонів Луганщині було продовжено у 2020 р., коли студент ЛНУ імені Тараса Шевченка Денис Лебедев зібрав фрагменти керамічного посуду у селі Зориківка Міловського району, яке розташоване на відстані 15 кілометрів від російського кордону.

З письмових джерел відомо, що цей населений пункт під назвою „Слобода Зориківка” існував вже на початку XIX ст. У 1812 р. тут була побудована Благовіщенська церква із кількістю прихожан у 1850 р. у 713 осіб (Святитель Филарет, 2011, с. 344).

У другій половині XIX ст. поселення стало центром Зориківської волості – історичної області Старобільського повіту Харківської губернії із центром у слободі Зориківка. Станом на 1885 р. волость складалася з 4 поселень, 4 сільських громад. Населення волості налічувало тоді 7143 особи (3577 чоловічої статі та 3566 – жіночої), 1067 дворів господарств.

Відповідно до експертизи, проведеною співробітниками Інституту археології НАН України Л. Чміль та Л. Мироненко, ці вироби

знову ж таки були виготовлені відповідно до технологій поширених у модерні часи в Україні. Хронологічно цю кераміку можна розділити на два періоди.

Рис. 3. Зразки кераміки, знайдені Д. Лебедевим у с. Зориківка Міловського району (ілюстрація М. Алексєєвої).

Найбільшу частину становить посуд, виготовлений у другій половині XVIII ст. Ще три вінця належать до XIX ст. Детальніше датування дозволяють встановити також мідні монети царських часів, знайдені Д. Лебедевим, перші з яких відносяться до середини XVIII ст.

Визначення датування виробництва посуду другою половиною XVIII ст. дозволяє дійти висновку, що Зориківка була заснована дещо раніше від перших письмових знахідок про неї. Поселення вірогідно, входило до складу Острогозького полку Слобідської України, землі якого простягалися на території нинішнього Міловського району.

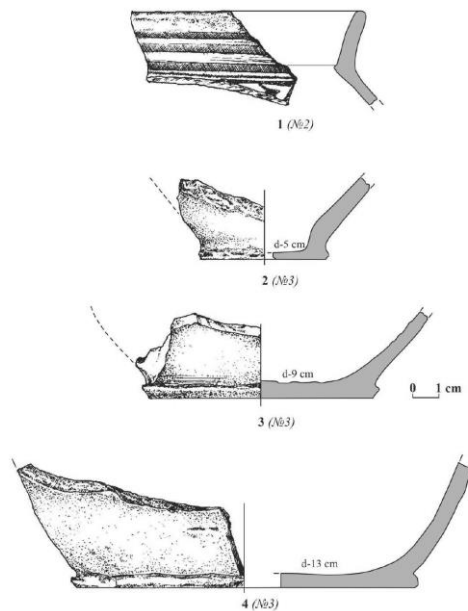
Попри близькість до Росії, жодних зовнішніх впливів на процес виробництва глиняного посуду не зафіксовано.

Ще одним зосередженням українського за технічними характеристиками керамічного посуду стало урочище Лучки, розташоване на території Кременського лісо-мисливського господарства. Територія місцезнаходження представляє собою велику галявину площею до 3000 м², оточену сосновими та листвяними деревами, посеред

якої і знаходиться згадане підвищення. Навколо пам'ятки значна кількість невеличких озер, які підпитуються струмками та талими водами.

Інформацію про виявлення фрагментів стінок керамічного посуду поблизу місця проведення санітарної вирубки лісу, було отримано від представників Кременського лісо-мисливського господарства (лісник Григорій Олександрович Лукашев) (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 45).

Об'єкт був досліджений С. Теліженком та В. Іваницьким у 2018 р., коли лісники у черговий раз звернулися до археолога після того, як у Лучці було знайдено три ями та сліди підкопів мародерів. Борт однієї із стихійних копанок було зачищено, в результаті чого зафіксовано потужний гумусований шар піску, насичений фрагментами гончарного білоглиняного посуду.

Рис. 4. Зразки кераміки, зібрані С. Теліженком в урочищі Лучка в 2019 р. (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 285).

Знахідки були оглянуті науковими співробітниками ІА НАН України Л. Чміль та Л. Мироненко, які і надали вичерпну інформацію про тип посуду та його морфологію.

На основі їх експертної оцінки, дослідник дійшов до висновків, що керамічні вироби цього типу датуються XVIII ст. і є характерними для українських земель (Середнього і Нижнього Подніпров'я, Північне Лівобережжя, Слобожанщина та ін.) означеного часу. На думку С. Теліженка, судячи з площі поширення знахідок (до 200 м²), можна припускати, що у даній місцевості знаходилося одна або дві садиби. Слід зазначити, що на мапі 1863 р. („трюхверстовка Ф. Ф. Шуберта”) жодних

поселень в даній місцевості не позначено, що дає підстави стверджувати, що поселення (хутір?) припинило існування до часу складання мапи (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 46).

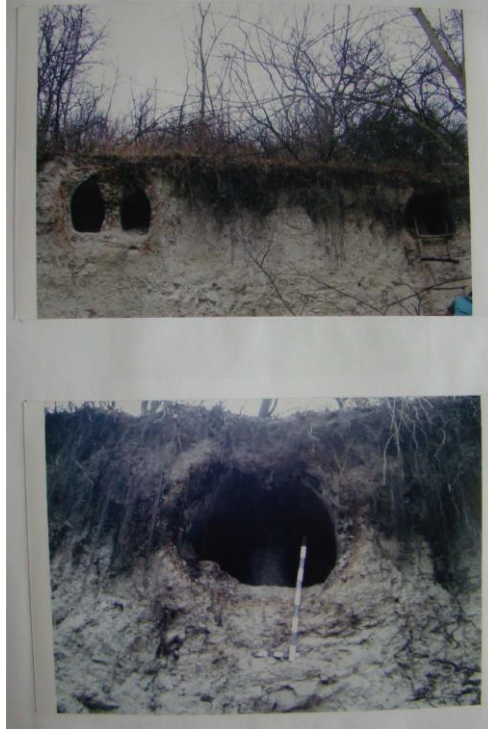
Археологічні дослідження, які проводилися останні три десятиріччя у Луганській області показують, що ці техніки виготовлення керамічного посуду були поширені на усіх без виключення територіях, на яких розташовувалися козацькі поселення Слобідської України, або Кальміуської паланки Запорізької Січі. Зокрема, залишки української кераміки XVII–XVIII ст. були знайдені у різні роки С. А. Теліженком та О. В. Стадник з А. Й. Стадник поблизу села Підгірне, поселення Деркульське та села Макаров Яр, нинішніх Щастинського та Сорокінського районів, де у означений період знаходилися зимівники, пости та поселення запорізьких козаків. Детальне вивчення цих матеріалів, здійснене Н. Н. Каплун (2011), дозволило їй дійти до висновку, що представлені залишки кераміки зроблені відповідно до поширених у тодішній Україні технологій гончарства (с. 307).

Судячи зі звітів археологічних експедицій, які проводилися у різні роки, можна зробити висновок, що неформальним центром гончарного промислу Луганщини у XVII–XVIII ст. став запорозький зимівник Макара Безродного (нині – село Макарів Яр, до 2016 р. – с. Пархоменко). Поселення зберігало свою господарчу специфіку до першої половини XX ст. Про масштабність поширеного тут гончарства свідчать результати археологічної розвідки, яка проводилася у тодішньому селі Пархоменко, у листопаді 2008 р. співробітниками Луганського обласного краєзнавчого музею під керівництвом О. В. Стадник. Археологами було вивчено залишки великих горнів XVIII ст. у крейдяних відслоненнях, поблизу від місцевості, яке має назву „Білоусове джерело”. Об’єкти представляють собою глибокі рукотворні канали для випалу кераміки у вигляді глибоких отворів (Стадник&Стадник, 2009, арк. 4).

Розвинене гончарство було далеко не останньою господарчою галуззю, яку активно розвивало населення краю, починаючи з козацьких часів. Зокрема, у 2019 р., під час археологічних розкопок неолітичного поселення у Старобільську, учасники спільної археологічної експедиції Інституту Археології НАН України та ЛНУ ім. Тараса Шевченка випадково винайшли цікавий об’єкт, який вірогідно, може бути кустарною пічкою для виплавки металу.

Під час його дослідження, С. А. Теліженко дійшов таких висновків. Об’єкт, ймовірно, мав купол, який був зруйнований ще у давнину і перепалені фрагменти якого, завалилися усередину. Стінки пічки стрімкі, переходять у плаский і дуже щільний под, вкритий прошарком чорного деревного вугілля. Розміри споруди по лінії А-А1 – 0,7 м, по лінії В-В1 – 0,5 м. Заповнення, потужністю до 0,22 м, складалося з шару сірого попелу, в середній частині якого простежено лінзу вогнища червоно-помаранчевого кольору. У заповненні виявлено:

перегорілі до чорного кістки тварин (спочатку прийняли за фрагменти керамічних труб), металевий шлак, фрагмент сіроглиняної гончарної посудини, фрагменти пляшки зеленого скла, фрагмент білоглиняної гончарної посудини, вкритої зеленою поливою та кістяний округлий чотириотворний гудзик діаметром 1,6 см. Щелепи пічки не збереглися, вони розташовувалися в східній частині об'єкту.

Рис. 5. Залишки гончарних горнів поблизу від села Макаров Яр Сорокінського району. Фото зроблене під час археологічної розвідки Луганського обласного краєзнавчого музею у 2008 р. (Стадник& Стадник, 2009, арк. 26).

Рис. 6. Залишки кустарної пічки для виплавляння металів, знайдені під час археологічних розкопок у Старобільську у 2019 р. Фото з (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 272).

В південній частині печі з підбою у південному напрямку відходив повітродувний канал, який, через пізні перекопи, в плані погано простежувався. Стінки каналу положисті. Канал завдовжки до 1,2 м „заходив” у південний борт розкопу та робив вигін у північно-західному напрямку, де був простежений на довжину до 1,3 м. Ширина каналу від 0,15 до 0,25 м, він був заглиблений на 0,12 м. Заповнення повітродувного каналу складалося з попелу.

Споруда, судячи зі знахідки фрагментів металургійного шлаку, відноситься до так званої „рудні” – місця, в якому кустарним способом виплавлявся метал. Дату існування об’єкту встановити важко. З огляду на наявність вінця із зеленою поливою, споруда може датуватися в межах другої половини XVIII–XIX ст. Більш точну дату можливо встановити після отримання додаткових даних (Теліженко&Іваницький, 2020, с. 39).

Зазначимо, що залишки „рудні” у Старобільську – це далеко не єдині свідчення організації металургійного виробництва на території Луганської області у досліджуваний період. Вивчення подібних археологічних об’єктів в області проводилися ще у середині XX ст. Зокрема, у липні 1958 р. співробітниками Луганського державного краєзнавчого музею під керівництвом І. А. Йоффе, за участі учнів Попаснянської та Осинівської шкіл були проведені розкопки розвідувального характеру поблизу від села Осинового, нинішнього Новопсковського району, у місцевості, яка здавна називалася місцевими мешканцями як „Рудня”.

Судячи із звіту, розвідки почалися за два роки до її проведення. Так, під час огляду об’єкту заступником директора музею П. Ф. Богдановим у 1956 р. та працівниками музею Томарєвой та Йоффе у 1958 р. були зібрані шматки шлаку, залізної руди, а також були винайдені сліди залізоплавильного виробництва. Також було проведено опитування найстаріших мешканців села, які відзначали що у старовину (приблизно за 200 років до експедиції), на „Рудні” „плавили руду якісь черкеси”. Ці майстри жили у землянках, побудованих на узліссі місцевого „Медвежого лісу” (Йоффе, 1958, арк. 1–2).

На той час також збереглися свідчення про людей-копачів (можливо археологів), які приблизно у 80-х рр. XIX ст. „копали” ці об’єкти, які тоді мали назву – „ями” та „могили (кургани)”.

Учасниками експедиції 1958 р. був закладений розкоп 4 на 4 метри. Серед знахідок, археологи відзначали тонкостінний світлоглинний посуд, глиняні труби, пічку, гончарний глечик із кольоровим орнаментом, нанесений червоною фарбою. Також знаходилися залишки відходів виробництва: шлак, шматки залізної руди, вугілля, і землянка, яка, на думку вчених могла бути побудована у XV–XVII ст.

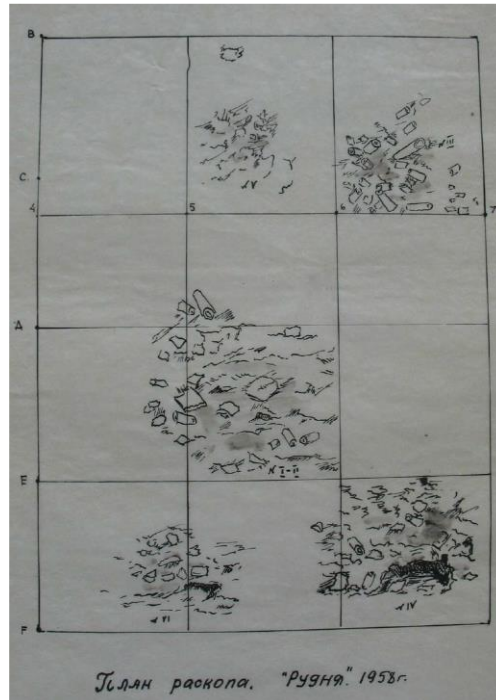

Рис. 7. План розкопу „Рудня”, поблизу с. Осинowego Новопсковського району експедиції Луганського державного краєзнавчого музею 1958 р. (Йоффе, 1958, арк. 12).

Археологічні дослідження „Рудні” дозволили керівнику експедиції І. А. Йоффе дійти до наступних висновків: „При співставленні розповідей старожилів із знайденим археологічним, можна припустити, що це залишки залізоплавильного виробництва, які належали першим поселенцям краю, вірогідно XV–XVI, можливо начало XVII ст., судячи з устрою печей та кераміки. Оскільки у розповідях старих згадується термін – „черкеси”, можна припустити, що це були українські козаки – черкаси, які заселяли територію Дикого поля із Заходу” (Йоффе, 1958, арк. 5).

Ще одним вражаючим досягненням Луганщини на початку модерних часів стало сакральне каменерізне мистецтво. Серед об’єктів, які викликають особливе зацікавлення є комплекс старовинних надгробних пам’ятників села Шапарівка Білокуракинського району, вивчення яких почалося за ініціатииви давнього партнера ЛНУ імені Тараса Шевченка – Відділу культури та туризму Білокуракинської селищної ради.

Ці пам’ятки розташовані на сучасному цвинтарі. Судячи із дат, представлених на могильних плитах, кладовище почало діяти приблизно з першої половини XIX ст.

Рис. 8. Зразок поховального каменю у с. Шапарівка Білокуракинського району (автор фото – директор Білокуракинського районного краєзнавчого музею О. Чайка)

Аналіз місцевості за мапою Шуберта показав, що тут у другій половині XIX ст. не існувало жодного офіційного цвинтаря. Разом із тим, на території поселення у 1854 р. був побудований дерев'яний православний молитовний дім святиителя Пантелемона, який вже відображений на ній. Можливо, що ці об'єкти у майбутньому стали частиною церковного погосту, який ще не „обріс” могилами внаслідок тодішньої молодості храму. Можливо також, поховання там вже і були, але їх кількість була недостатньою, щоб це місце можна було назвати цвинтарем.

Поселення, на території якого розташовані об'єкти у середині XIX ст. представляло державний хутір – козацький осередок, без місцевого управління. У другій половині XVIII ст., коли його вірогідно, було створено, воно входило до складу Слобідської України.

Цілком ймовірно, що при виробництві сакральних об'єктів використовувалася технологія, притаманна територіям, де відчувався дефіцит деревини, але були поширені земляні виходи каменю – піщанику, або інших порід.

На території, де розташований об'єкт, такі виходи досить поширені. Власне, на території Луганщини, практика вишкрябування (сакральних знаків на кам'яних преформах була поширена починаючи із бронзового віку.

Зокрема, археологічні дослідження С. Н. Санжарова курганів цієї епохи у 2006–2007 рр. поблизу Лисичанська завершилися, серед іншого,

винайденням антропоморфної стели із культовими знаками, які були притаманні „бронзовикам”.

Подібна практика була поширеною і у козацьку, православну епоху – тільки замість кіл та язичницьких знаків, давніми майстрами вишкрябувалися хрести та літери церковнослов'янської мови. Подібні об'єкти знаходяться також у археологічному музеї під відкритим небом на території ЛНУ імені Тараса Шевченка в Луганську. Могильні плити із схожою технологією вироблення, здається, зустрічаються у с. Осинове, Новопокровського району, Луганської області. Широко вони були також представлені і на території земель, що у XVIII ст. входили до складу паланок Запорізької Січі, а пізніше – до складу Чорноморського козацького війська. Зокрема, досить важливим історичним об'єктом є могильний комплекс поблизу села Усатове (пос. Куяльник).

Вірогідно, розглядаючи давні шапарівські кам'яні надгробки, ми маємо справу із відголоском козацької традиції, у XIX ст. досить поширеною на території Слобідських, Низових полків, а також на козацьких територіях Великого Війська Донського.

Отже, наявність різнопланових археологічних знахідок: керамічних виробів, кустарних металургійних печей, кам'яних надгробків до могил, нижня межа датування яких приходить на XVII–XVIII ст., на наш погляд, свідчить про існування достатньо розвиненої матеріальної культури, пов'язаної із побутом та господарчим устроєм українських переселенців козацької доби на Луганщині. Попри існуюче сьогодні упередження про те, що динамічний розвиток цього краю починається тільки з початком активного освоєння території тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російською імперією, можна стверджувати що і навіть перед його початком, значна частина „Дикого поля” не поступалася у своєму розвитку іншим регіонам, як України, так і Росії, віддаленим від неспокійного сусідства із Ногайською ордою.

Список використаної літератури

1. Иоффе И. А. Отчет об археологических раскопках в Новопсковском районе в 1958 году, проведенных Луганским краеведческим музеем. 1958/46; Материалы археологических экспедиций и списки памятников объектов, носящих имена знатных людей. *НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України)*. Ф. Р. 2426. Оп. 1. Спр. 1. 102 арк. **2. Каплун Н. Н.** Новые данные о поселениях казачества второй половины XVII – начала XVIII веков на территории Луганской области. *Археологические записки*. Ростов-на-Дону: Донское археологическое общество, 2011. Вып. 7. С. 303–308. **3. Ключнев М.** Исследования крепости-поселения XVII–XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской области. *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*. Київ, 1994. Вип. 3. С. 42–45. **4. Ключнев М. Н., Ключнева И. Н.** Отчет об исследованиях многослойного средневекового

поселения у с. Нижнетеплое Станично-Луганского района Луганской области в 1998 г. *НА ІА НАНУ*. Ф.е. 1998/112. **5. Святитель Филарет** (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2 т. Х. : Издательство „Харьковский частный музей городской усадьбы”, 2011. Т. 2. 440 с. **6. Стадник О. В.**, Стадник А. И. Отчет о разведках Луганского обласного краеведческого музея в Краснодонском районе Луганской области в 2008 году. Луганск. 2009. *НА ІА НАНУ*. Ф. е. 29569. 2008/74. **7. Степанов В.** Лимаревский конный завод 1822 г. Б. в., 2017. URL: <https://proza.ru/2018/01/11/1743>. **8. Теліженко С. А.**, Пробийголова О. С. Нові пам'ятки епохи мезоліту-середньовіччя на Луганщині. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. 2009. № 9. С. 103–136. **9. Теліженко С. А.**, Іваницький В. Р. Звіт про проведення розвідок та наукових археологічних досліджень на території Луганської області у 2019 р. (сmt. Біловодськ та Біловодський район, Міловський район, м. Старобільськ та Старобільський район, сmt. Новопсков та Новопсковський район, м. Лисичанськ, Попаснянський район, Кременський район). К. : Науковий архів ІА НАН України, 2020. 370 с. **10. Теліженко С. А.** Обстеження пам'яток Північно-східної частини Луганщини. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. К. : ІА НАН України, 2020. С. 143–145. **11. Теліженко С.**, Іваницький В. Роботи на території Кременського і Попаснянського районів в Луганщині та в межах Лисичанська і Северодонецька. *Археологічні дослідження в Україні 2019*. К. : ІА НАН України, 2020. С. 139–143.

References

1. Ioffe, I. A. (1958). Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh v Novopskovskom rajone v 1958 godu, provedennykh Luganskim kraevedcheskim muzeem. 1958/46; Materialy arheologicheskikh ekspeditsij i spiski pamyatnikov ob"ektov, nosyashchih imena znatnyh lyudej [Report on archaeological excavations in the Novopskovskiy region in 1958, carried out by the Lugansk Museum of Local Lore. 1958/46; Materials of archaeological expeditions and lists of monuments of objects bearing the names of noble people]. *NA ІА НАНУ (Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy) – NA ІА НАНУ (Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. F. R. 2426. Op. 1. Spr. 1. 102 ark. [in Russian]. **2. Kaplun, N. N.** (2011). Novye dannye o poseleniyah kazachestva vtoroj poloviny XVII – nachala XVIII vekov na territorii Luganskoj oblasti [New data on the settlements of the Cossacks of the second half of the 17th – early 18th centuries on the territory of the Luhansk region]. *Arheologicheskie zapiski – Archaeological notes*, 7, 303-308. Rostov-na-Donu: Donskoe arheologicheskoe obshchestvo [in Russian]. **3. Klyuchnev, M.** (1994). Issledovaniya kreposti-poseleniya XVII–XVIII vv. u s. Nizhneteploe Luganskoj oblasti [Research of the fortress-settlement of the 17th – 18th

centuries at s. Nizhneteploe Luhansk region]. *Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok doby ukrainskoho kozatstva – Research of archeological monuments of the Ukrainian Cossacks*, 3, 42-45 [in Russian]. **4. Klyuchnev, M. N., & Klyuchneva, I. N.** Otchet ob issledovaniyah mnogoslojnogo srednevekovogo poseleniya u s. Nizhneteploe Stanichno-Luganskogo rajona Luganskoj oblasti v 1998 g. [Report on the research of a multi-layered medieval settlement near the village. Nizhneteploe Stanichno-Luhansk district of Luhansk region in 1998]. *NA IA NANU – ON IA NASU*. F.e. 1998/112 [in Russian]. **5. Svyatitel' Filaret** (D. G. Gumilevskij). (2011). Istoriko-statisticheskoe opisanie Har'kovskoj eparhii: v 2 t. [Historical and statistical description of the Kharkov diocese: in 2 v.]. (Vol. 2). H.: Izdatel'stvo „Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by” [in Russian]. **6. Stadnik, O. V., & Stadnik A. I.** Otchet o razvedkah Luganskogo oblasnogo kraevedcheskogo muzeya v Krasnodonskom rajone Luganskoj oblasti v 2008 godu [Report on the exploration of the Lugansk regional museum of local lore in the Krasnodon district of the Lugansk region in 2008]. *NA IA NANU – ON IA NASU*. F. e. 29569. 2008/74. Lugansk [in Russian]. **7. Stepanov, V.** (2017). Limarevskij konnyj zavod 1822 g. [Limarevsky stud farm 1822]. B. v. Retrieved from <https://proza.ru/2018/01/11/1743> [in Russian]. **8. Telizhenko, S. A., & Probyholova, O. S.** (2009). Novi pamiatky epokhy mezolitu-serednovichchia na Luhanshchyni [New memorials of the Mesolithic-middle period in Luhansk region]. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy – Materials and research on the archeology of Eastern Ukraine*, 9, 103-136 [in Ukrainian]. **9. Telizhenko, S. A., & Ivanytskyi, V. R.** (2020). Zvit pro provedennia rozvidok ta naukovykh arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Luhanskoi oblasti u 2019 r. (smt. Bilovodsk ta Bilovodskiyi raion, Milovskiyi raion, m. Starobilsk ta Starobilskiyi raion, smt. Novopskov ta Novopskovskiyi raion, m. Lysychansk, Popasnianskiy raion, Kreminskiy raion) [Report on exploration and scientific archaeological research in the Luhansk region in 2019 (Belovodsk and Belovodsky district, Milovsky district, Starobilsk and Starobilsky district, Novopskov and Novopskovsky district, Lysychansk, Popasnyansky district, Kreminsky district)]. K.: Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy [in Ukrainian]. **10. Telizhenko, S. A.** (2020). Obstezhennia pamiatok Pivnichno-skhidnoi chastyny Luhanshchyny [Survey of monuments of the North-Eastern part of Luhansk region]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 – Archaeological research in Ukraine 2019*. (pp. 143-145). K.: IA NAN Ukrainy [in Ukrainian]. **11. Telizhenko, S., & Ivanytskyi, V.** (2020). Roboty na terytorii Kreminskoho i Popasnianskoho raioniv v Luhanshchyni ta v mezhakh Lysychanska i Sievierodonetska [Works on the territory of Kreminsky and Popasnyansky districts in Luhansk region and within Lysychansk and Severodonetsk]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini – Archaeological research in Ukraine 2019*. (pp. 139-143). K.: IA NAN Ukrainy [in Ukrainian].

**Набока О. В., Алексеева М. О., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В.
Археологічні дослідження побутового та господарчого життя
українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст.**

У статті комплексно розглядаються особливості організації побутового та господарчого життя українського населення Луганського краю у XVII–XVIII ст. Основою для висвітлення тих чи інших аспектів обраної теми стали матеріали археологічних експедицій, які проводилися на Луганщині у другій половині XX – на початку XXI ст. Відзначається, що ця тема досить слабо відображена у наукових працях українських науковців. Серед небагатьох розвідок у цьому напрямку, найбільш цінними при проведенні дослідження стали праці Н. Н. Каплун, О. В. Стаднік та А. І. Стаднік. Також у підготовці статті автори спиралися на експертні оцінки наукових співробітників Інституту археології НАН України С. А. Теліженко, Л. Чміль, Л. Мироненко. Метою статті є висвітлення побуту та господарського життя українського населення у період активного освоєння луганського краю, тобто у XVII–XVIII ст.

Внаслідок проведеного дослідження, автори дійшли наступних висновків. Наявність різнопланових археологічних знахідок: керамічних виробів, кустарних металургійних печей, кам'яних надгробків до могил, нижня межа датування яких приходить на XVII–XVIII ст., на наш погляд, свідчить про існування достатньо розвиненої матеріальної культури, пов'язаної із побутом та господарчим устроєм українських переселенців козацької доби на Луганщині. Попри існуюче сьогодні упередження про те, що динамічний розвиток цього краю починається тільки з початком активного освоєння території наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Російською імперією, можна стверджувати що і навіть перед його початком, значна частина „Дикого поля” не поступалася у своєму розвитку іншим регіонам, як України, так і Росії, віддаленим від неспокійного сусідства із Ногайською ордою.

Ключові слова: Луганщина, кераміка, археологічні знахідки, українське населення, ливарне виробництво, надгробні пам'ятки.

**Набока А. В., Алексеева М. А., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В.
Археологические исследования бытовой и хозяйственной жизни
украинского населения Луганщины в XVII–XVIII вв.**

В статье комплексно рассматриваются особенности организации бытовой и хозяйственной жизни украинского населения Луганского края в XVII–XVIII вв. Основой для освещения тех или иных аспектов темы стали материалы археологических экспедиций, которые проводились на Луганщине во второй половине XX – начале XXI вв. Отмечается, что эта тема достаточно слабо отражена в научных трудах украинских ученых. Среди немногих исследований в этом направлении, наиболее ценными при проведении исследования стали труды Н. Н. Каплун, А. В. Стадник и А. И. Стадник. Также в подготовке статьи авторы опирались на

экспертные оценки научных сотрудников Института археологии НАН Украины С. А. Телиженко, Л. Чмиль, Л. Мироненко. Целью статьи является освещение быта и хозяйственной жизни украинского населения в период активного освоения луганского края, то есть в XVII–XVIII вв.

Вследствие проведенного исследования, авторы пришли к следующим выводам. Наличие разноплановых археологических находок: керамических изделий, кустарных металлургических печей, каменных надгробий к могилам, нижняя граница датировки которых приходится на XVII–XVIII вв., на наш взгляд, свидетельствуют о существовании достаточно развитой материальной культуры, связанной с бытом и хозяйственным устройством украинских переселенцев казачьего периода на Луганщине. Несмотря на существующее сегодня предубеждение о том, что динамичное развитие этого края начинается только с началом активного освоения территории в конце XVIII – начале XIX вв. Российской империей, можно утверждать, что и перед его началом, значительная часть „Дикого поля” не уступала в своем развитии другим регионам, как Украины, так и России, удаленным от беспокойного соседства с Ногайской ордой.

Ключевые слова: Луганская область, керамика, археологические находки, украинское население, литейное производство, надгробные памятники.

**Naboka O. V., Alekseeva M. O., Lebedev D. V., Ovcharenko A. V.
Archaeological investigations of subsistence and household life of
Ukrainian population of Luhansk region in XVII–XVIII centuries**

This article examines in a complex way the peculiarities of organization of everyday and household life of the Ukrainian population of the Luhansk region in the XVII–XVIII centuries. The basis for the study of those or other aspects of this topic were materials of archaeological expeditions that were carried out in Luhansk region in the second half of the twentieth – early twenty-first century. It is noted that this topic is poorly covered in the works of Ukrainian academics. Among the few studies in this area, the works of N. N. Kaplun, O. V. Stadnik and A. I. Stadnik were the most valuable for the research. Also in the preparation of the article the author relied on the expert estimates of scientific collaborators of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine S. A. Telizhenko, L. Chmiel, L. Mironenko. The aim of the article is to outline the way of life and economic life of the Ukrainian population during the active development of the Luhansk region – that is in the XVII–XVIII centuries.

As a result of the conducted research, the authors reached the following conclusions. The presence of diverse archaeological artifacts: ceramic works, artisanal metallurgical furnaces, stone tombstones, the lower boundary of the dating of which falls on the XVII–XVIII centuries, In our view, indicates the existence of sufficiently developed material culture

associated with the way of life and household utilities of Ukrainian settlers of the Cossack era in the Luhansk region. Today's assumption that the dynamic development of this region began only at the beginning of active development of the territory at the beginning of the XVIII century – the beginning of the XIX century. Russian Empire, it can be argued that even before its beginning, a significant part of the „Wild Field” did not yield in its development to other regions, both Ukraine and Russia, distant from the restless relations with the Nogai horde.

Keywords: Luhansk region, ceramics, archaeological finds, Ukrainian population, livery production, tombstones.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2021 р.

Прийнято до друку 13.04.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 930.1:621-05

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-159-175

Рубан Микола Юрійович,

менеджер Департаменту сталого розвитку та внутрішніх комунікацій
АТ „Укрзалізниця”, голова правління громадської організації

„Фонд відновлення залізничної спадщини України”,

член Національної спілки краєзнавців України,

м. Київ, Україна.

nikolas.kindle@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

Белицький Павло Володимирович,

старший викладач кафедри електромеханіки та машинобудування

ДВНЗ „Донецький національний технічний університет”,

член громадської організації „Наукове історико-краєзнавче

об’єднання „Спадщина”,

м. Покровськ, Україна.

pabel@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0982-7103>

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ СТАНИЦІ ЛУГАНСЬКОЇ (1898–1945 рр.)

Попри те, що залізничне сполучення відіграло ключову роль в інтенсивному перетворенні економіки Луганщини протягом тривалого часу, обставини розвитку місцевої транспортної інфраструктури залишаються маловідомою сторінкою історії регіону. Зокрема, ключове значення для залізниць України отримала станція Кіндрашівська-Нова, яка у перші ж роки свого існування стала важливим транспортним вузлом, забезпечуючи стратегічний вихід ключової продукції підприємств східноукраїнської промисловості до центральної Росії, а місцеве локомотивне депо здійснювало випробовування інноваційних зразків рухомого складу виробництва Луганського заводу. У зв’язку з подіями військового протистояння на Донбасі та встановленням лінії розмежування гостро актуалізувався логістичний потенціал Станції Луганської як унікального населеного пункту, на території якого розташовуються дві вузлові станції Донецької залізниці. Упродовж 7 років внаслідок окупації Луганська лінія Кіндрашівська – Валуйки є відособленою від загальної мережі українських залізниць, зважаючи на що передбачається будівництво додаткової залізничної гілки та відновлення повноцінного залізничного сполучення на території області. Оскільки у 2018 р. виповнилось 130 років станції Кіндрашівська, а в

2020 р. – 80-ліття станції Кіндрашівська-Нова, вважаємо за доцільне на тлі техніко-економічних вишукувань перспектив відновлення роботи вказаних транспортних вузлів розглянути історичний контекст становлення залізничної інфраструктури Станиці Луганської.

Дослідженню історії будівництва та розвитку мережі залізниць на Донбасі присвячені роботи К. Кліменка (*Отдельные главы*, 1969–1970), О. Фоменка (1974), О. Ручка (1968), І. Ветрова, О. Лисенка, Т. Шелейко (Ветров, Лисенко&Шелейко, 2016), В. Подова, В. Курила (Подов&Курило, 2009), Ю. Буряка (2013), а також низка розвідок авторів (Рубан, 2019; 2020; Белицький, 2018; 2019; 2020). Утім, вказані дослідження не вичерпують питань історії залізничних станцій Луганщини, що й обумовило обрання вказаної теми. Отже, предметом запропонованого дослідження виступає історія транспортної інфраструктури та залізничного сполучення Донбасу.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу джерел та наукової літератури відтворити обставини розвитку залізничної інфраструктури та пасажирського сполучення Станиці Луганської 1898–1945 рр., що передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: по-перше, з'ясувати передумови будівництва залізничних ліній на Луганщині; по-друге, простежити обставини спорудження підприємств станційного господарства; по-третє, проаналізувати розвиток місцевого пасажирського сполучення.

Упродовж багатьох століть провідне місце в економіці Станиці Луганської займала торгівля. З середини ХІХ ст. на території селища проводились весняні ярмарки, на які приїжджі купці торгували тканинами, шкіряними, залізними та ін. товарами, цукром і чаєм, а козаки у великій кількості продавали худобу. Обороти кожного ярмарку становили до 100 тис. крб. Водночас багато козаків шукали роботу поза межами поселення – на підприємствах прилеглих міст, зокрема Луганська, Алчевська, Успенки тощо (*Історія міст*, 1968, с. 817). Будівництво першої залізничної лінії, яка перетинала Станицю Луганську, припало на середину 1890-х рр. 26 січня 1896 р. донецькі лінії Катерининської залізниці були передані в тимчасову оренду товариству Південно-Східних залізниць, яке отримало дозвіл на будівництво магістральної лінії Луганськ – Міллерове (відкрита для руху в жовтні 1898 р.) (*Спутник пассажира*, 1900, с. 236). Саме у складі цієї лінії вперше згадується посадочна платформа, яка отримала назву за невеличким прилеглим до Станиці хутором Кондрашов, майбутня станція – Кіндрашівська (*Официальный указатель*, 1900, с. 124). 1 травня 1901 р. донецькі лінії повернулись у розпорядження Катерининської залізниці (*Краткий обзор*, 1910, с. 17).

До революційних подій 1917–1921 рр. по даному роздільному пункту робив зупинку поштовий поїзд № 3/4 Міллерове – Луганськ, поштовий вагон якого по Луганську перепричіплювався до складу

поштового поїзда № 3/4 Луганськ – Куп'янськ. Станом на зиму 1916–1917 рр. пасажирська частина складу поштового поїзда № 3/4 являла собою один чотиривісний вагон-мікст I/II класу і 3 тривісних вагони III класу (*Екатерининская*, 1916, с. I – 47). У 1911–1912 рр. по платформі Кіндрашівська також робив зупинку воїнський поїзд № 93/94 Дебальцеве – Міллерове (*Официальный указатель*, 1911, с. 206), який у 1913 р. було переведено в категорію прискорених товарних із місцями для пасажирів IV класу (*Официальный указатель*, 1913, с. 226; *Екатерининская*, 1916, с. III.36–37). Крім того, безпосередньо перед революцією було налагоджене курсування місцевих (дачних) поїздів сполученням Луганськ – Вільхова із зупинкою по платформі Кіндрашівській, 2 пари на добу (*Екатерининская*, 1916, с. II. 29–30). Варто також зазначити, що влітку 1918 р. пасажирське сполучення на напрямі Луганськ – Вільхова – Міллерове було відновлене в повному обсязі відносно „дореволюційного” розкладу руху (*Расписание*, 1918, с. 4).

Перша згадка про курсування поїздів пасажирського сполучення на напрямі Луганськ – Міллерове по завершенні Української революції датована 1922 р., але в той період поштовий поїзд № 3/4 курсував раз на тиждень, і зупинку по платформі Кіндрашівська не робив (*Официальный указатель*, 1922). Станом на середину 1920-х рр. Кіндрашівська проходила по документах Донецьких залізниць як „закрита платформа”. Такий самий статус мала платформа Донецька на околиці Станиці Луганської, – на лівому березі Сіверського Дінця (*Административное деление*, 1925, с. 44–45). Однак коли було відкрито останній роздільний пункт, на сьогодні точно невідомо, оскільки у службовому розкладі Катерининської залізниці він не фігурує, як не фігурує у перших службових розкладах радянського періоду (*Екатерининская*, 1916; *Донецкие*, 1924а; *Донецкие*, 1924б). Утім, у службовому розкладі Донецьких залізниць на 1926 р. фігурує платформа Донець, але вже на перегоні Вергунка – Луганськ (*Донецкие*, 1926, с. 225–227).

У березні 1923 р. Станиця Луганська стала центром однойменного району Луганського округу Донецької губернії. Влітку 1924 р. поштовий поїзд № 3/4 було переведено в категорію приміських із зупинкою по Кіндрашівській (*Донецкие*, 1924а, с. 47). Узимку 1924–1925 рр. поїзд було переведено в категорію пасажирсько-товарних, № 21/22 сполученням Дебальцеве – Міллерове, із щоденним курсуванням (*Донецкие*, 1924б, с. 28–29), влітку 1925 р. – в категорію поштових, № 3/4 сполученням Куп'янськ – Міллерове (*Официальный указатель*, 1925, с. 193). Упродовж 1922–1925 рр. по Кіндрашівській робили зупинку приміські поїзди Луганськ – Вільхова, 1 пара на добу (*Официальный указатель*, 1922; *Донецкие*, 1924а, с. 47; *Официальный указатель*, 1925, с. 105), з 1926 р. – 2 пари на добу (*Донецкие*, 1926, с. 226–227).

У службових розкладах і вказівниках пасажирських сполучень

середини 1920-х рр. на місці сучасної станції Кіндрашівська Донецької залізниці фігурують назви роздільного пункту „платформа Кіндрашівська” (*Административное деление*, 1925, с. 44–45; *Донецкие*, 1926, с. 226–227), „пост 89 верста” (*Донецкие*, 1924а, с. 47; *Донецкие*, 1926, с. 161–164) та „роз’їзд 89 верста” (*Официальный указатель*, 1925, с. 105, 193). Отже, можна припустити, що колійний розвиток по сучасній станції Кіндрашівська міг з’явитися вже в 1924–1925 рр., однак станом на 1927 р. Кіндрашівська фігурує як залізнична платформа Станично-Луганського району. Саме в такому статусі вказаний і роздільний пункт Донець (*Залізничні станції*, 1927, с. 16). З 1928 р. у вказівниках пасажирських сполучень роздільний пункт вказується як „Кіндрашівська Донецьких залізниць”, без приставки „платформа”, „пост” або „роз’їзд”. Тоді ж по даному роздільному пункту з’являється кілометраж: 338 км від Куп’янська і 94 км від Міллерового (*Официальный указатель*, 1928, с. 204). У такому ж самому статусі, але із приналежністю до Північно-Донецької залізниці, даний роздільний пункт фігурує в останньому довоєнному вказівнику – 1940 р. (*Официальный указатель*, 1940, с. 400, 403). У загальномережевому розкладі поїздів на зиму 1937–1938 рр. згадується буфет із холодними закусками на станції Кіндрашівська (*Расписание*, 1938, с. 96, 105).

У 1929 р. маршрут прямування поштового поїзда № 3/4 був скорочений у сполученні Дебальцеве – Міллерове з присвоєнням № 41/42. У складі поїзду знаходилися безпересадочні вагони Іловайське – Дебальцеве – Міллерове, маршрут прямування групи яких було призначено через Чистякове. У 1930 р. вказана група безпересадочних вагонів курсувала у сполученні Маріуполь – Дебальцеве – Міллерове. На дільниці Маріуполь – Дебальцеве група вагонів включалася до складу поїзда № 89/90 Маріуполь – Москва (через Попасну, Куп’янськ, Єлець); на дільниці Дебальцеве – Міллерове – до складу поштового поїзда № 75/76, який передбачав зупинку по Кіндрашівській на вимогу пасажирів (*Официальный указатель*, 1930, с. 349). Це були три трьохосні трьохвісні неплацкартні жорсткі (тобто загальні) вагони, один із яких був для курців, а два останніх – наполовину для курців і для тих, хто не курить (*Екатерининская*, 1930, с. 58).

З 1931 р. розпочалось курсування пасажирського поїзда № 47/48 Одеса – Міллерове, який складався із жорстких вагонів і тоді був єдиним на відрізок від Луганська до Міллерового. Ним було передбачено графікову зупинку по Кіндрашівській (*Официальный указатель*, 1931, с. 387). У середині 1930-х рр. у складі поїзда № 47/48 з’явилися жорсткі вагони зі спальними місцями, однак зупинку по Кіндрашівській було призначено на вимогу пасажирів (Там само, 1934, с. 352). З 1932 р. по роздільному пункту Кіндрашівська зупинявся на вимогу пасажирів і знову призначений поштовий поїзд № 59/60 Дебальцеве – Міллерове, що складалася із жорстких вагонів (Там само, 1932, с. 386). У середині

1930-х рр. спальні місця з'явилися і в даному поїзді, який було встановлено у сполученні Сталіне (Донецьк) – Міллерове (Там само, 1934, с. 352). З цього часу значення роздільного пункту Кіндрашівська почало зростати, оскільки повним ходом тривало будівництво Московсько-Донбаської залізниці надмагістрального типу, а сама станція Кіндрашівська виявилася одним із пунктів примикання новобудови до наявних залізниць. Восени 1937 р. простій транзитних вагонів по станції складав 4,9 години при плані – 2,5 (*Загляните на станцию*, 1937, с. 4). Зрештою, 19 листопада 1937 р. за звинуваченням у приналежності до антирадянської шкідницької організації був заарештований начальник станції Григорій Старченко, виправданий 29 вересня 1939 р. трибуналом Харківського військового округу (*Реабілітовані історією*, 2008, с. 363).

Будівництво „першої вугільної надмагістралі” Москва – Донбас розпочалось на виконання РНК СРСР у рамках реалізації першого п'ятилітнього плану розвитку народного господарства СРСР у квітні 1932 р. Улітку цього ж року були завершені попередні вишукувальні роботи та створено 12 будівельних ділянок, до яких спрямовувались численні комсомольські активісти з Києва, Харкова та Луганська. До споруджуваної станції Кіндрашівської, де на той час існував лише тупик, з паровозного депо Родакове було переведено 6 холодних паровозів та споруджено дерев'яну будівлю депо з двома канавами, на яких розміщувалось 2 паровози. 7 листопада 1934 р. було офіційно завершено будівництво першої черги магістралі та урочисто відправлено зі станції Кіндрашівська до станції Старобільськ перший поїзд у складі 4 пасажирських вагонів, який вів машиніст Ілля Єременко (Фоменко, 1974, с. 10). Паралельно з будівництвом колії здійснювалось прокладання ліній зв'язку, і вже у 1934 р. на станції Кіндрашівська розпочала роботу станція диспетчерського зв'язку (Там само, с. 9).

У перші ж роки функціонування ділянки Кіндрашівська – Старобільськ серед місцевих колективів поширився кривоносівський рух. Зокрема, в березні 1936 р. машиніст станції Кіндрашівка т. Вітчінов без аварій та простоїв провів на паровозі О^В 5234 ряд вантажних поїздів вагою в 700 т зі швидкістю 43 км/год (при нормі 420 т та 22 км/год), зекономивши 1650 кг вугілля (Поддубный, 1936). У листопаді 1936 р. до VIII Всесоюзного з'їзду Рад та прийняття Конституції СРСР на станціях Кіндрашівська та Старобільськ були споруджені тимчасові будівлі паровозних депо, 7 листопада лінія Кіндрашівська – Старобільськ була поєднана із загальною мережею залізниць до станції Валуйки (Фоменко, 1974, с. 12), а вже з 1 грудня 1936 р. по всій лінії Валуйки – Кіндрашівська протяжністю 230 км був відкритий регулярний рух поїздів (*На строительстве*, 1936, с. 4). Паралельно з цим розпочалось будівництво потужного основного депо, розрахованого на підйомочний ремонт паровозів, яке тривало до 1940 р.

Однак вже в квітні 1937 р. за заявою інженера Гвоздевського

було виявлено недоліки попереднього проєкту розташування об'єктів станційного господарства, здійсненого без належних гідрогеологічних вишукувань на заболоченому майданчику, та припинено будівельні роботи зі спорудження вузла. Утім, спеціальною комісією під головуванням інженера т. Гурова було відхилено запропонований варіант нового майданчика з огляду на однаковий об'єм підготовчих робіт та вирішено залишити вузол на старому місці з оновленням розташування будівель паровозного депо (на підвищений майданчик) для уникнення потрапляння ґрунтових вод у понижених частинах споруд (*О вредительском*, 1937, с. 2). Зрештою, відповідно до Указу наркому шляхів Л. Кагановича щодо „*вредительського проектування ст. Кіндрашівська*”, було оголошено догану начальнику Південно-Східного монтажного тресту т. Мякішеву та наказано в десятиденний термін внести необхідні виправлення до проєкту на підставі висновків комісії (*Положение с проектами*, 1937, с. 2).

Станом на літо 1936 р. по станції Кіндрашівська Донецьких залізниць було призначено графікову зупинку для всіх транзитних потягів далекого і місцевого сполучення, яких на напрямі Дебальцеве – Міллерове тоді залишалося два: пасажирський № 47/48 Одеса – Міллерове і поштовий № 59/60 Маріуполь – Міллерове (з 1937 р. – Маріуполь – Москва). До складу останнього потяга включався вагон безпересадочного сполучення Маріуполь – Старобільськ, який на ділянці Кіндрашівська – Старобільськ включався до складу пасажирсько-товарного поїзда місцевого сполучення № 401/402. На маршруті прямування останнього поїзда вказувалися дві станції Кіндрашівська Донецьких залізниць: тарифна вузлова на лінії Дебальцеве – Міллерове і нетарифна на ділянці Кіндрашівська – Старобільськ (*Официальный указатель*, 1936, с. 365; 1937, с. 372, 375).

Важливе значення для організації робіт зі спорудження магістралі Москва – Донбас мали друковані періодичні видання. Ще навесні 1934 р. у Старобільську була заснована газета „За большевистские темпы” – орган політвідділу XI будівельної ділянки магістралі Москва – Донбас, а вже у 1936 р. – газета „Стахановец”, орган партійної та профспілкової організацій X будівельної ділянки. Саме вказані видання склали основу фактажу з історії будівництва станцій Старобільськ та Кіндрашівська. У 1937 р. у Ворошиловграді був заснований орган політвідділу VIII Відділку залізниці Москва-Донбас – газета „Магістраль”, видавництво якої наприкінці 1939 р. було перенесено безпосередньо до станції Кіндрашівська (*Реабілітовані історією*, 2008, с. 363).

Навесні 1938 р. на території залізничного селища станції Кіндрашівська було завершено будівництво нової середньої школи, розрахованої на понад 500 учнів, лікарні на 50 ліжко-місць, а також відкрито бібліотеку загальним фондом понад 4000 книг, 3 крамниці та ряд

виробничо-господарських одиниць (*Работа больницы*, 1938, с. 2). Завершувався монтаж радіовузла на 500 точок та стаціонарного звукового кіно (*Кадры нового*, 1938, с. 2). Наприкінці 1938 р. спеціальна технічна комісія завершила огляд інфраструктури лінії Кіндрашівська – Валуйки та зробила висновок щодо можливості здійснення руху великовагових транзитних поїздів по лінії з 10 січня 1939 р. (*Прием линии*, 1938, с. 2). З цією метою було розпочато перемовини з центральним управлінням паровозного господарства НКШС щодо виділення паровозів серії Е для Старобільського відділення технічної експлуатації Московсько-Донбаської залізниці. Згодом було додатково споруджено вагонне депо станції Кіндрашівська. У 1940 р. магістраль була здана в експлуатацію. Очолив Старобільське відділення технічної експлуатації Микита Євсеєнко (Фоменко, 1974, с. 14). У передвоєнні роки на підприємствах Кіндрашівського вузла працювало понад 600 осіб, значно розширилися цехи, зросла їх матеріальна база (*Історія міст*, 1968, с. 823).

Розкладом руху на графік зими 1937–1938 рр. на дільниці Кіндрашівська – Старобільськ – Валуйки було передбачене курсування пасажирсько-товарного поїзда № 401/402 (*Расписание*, 1938, с. 105), в 1939 р. тут вже курсував щоденний пасажирський поїзд № 57/58 Дебальцеве – Валуйки (*Расписание*, 1939, с. 82). Графік на літо 1939 р. також передбачав щоденне курсування поїздів № 47/48 і № 49/60 (*Расписание*, 1939, с. 66; ДАДО. Ф. Р-4225. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 48). На графік 1940 р. було призначене курсування пасажирського поїзда № 47/48 Одеса – Міллерове за вказівкою; інші поїзди Північно-Донецької та Московсько-Донбаської залізниць курсували щоденно (*Официальный указатель*, 1940, с. 400, 403).

Що стосується напрямку Кіндрашівська-Нова – Довжанська, радянські та російські джерела свідчать про завершення її будівництва у 1940–1941 рр. Так, датою завершення будівництва залізниці вказано 1941 р. (*Краткие сведения*, 1996, с. 126), а датою виникнення роздільних пунктів цього напрямку (Братки, Зустрічна-Донецька, Моторний, Новосвітловський, Сімейкине-Нове тощо) – 1940 р. (Архангельский, 1981а, с. 69, 103, 326, 360; 1981b, с. 115). У жовтні 1941 р. лінія Валуйки – Несветай була передана з управління Московсько-Донбаської до Північно-Донецької залізниці, у складі якої було створено Старобільське та Новокіндрашівське відділення (*Стальные пути*, 1970, с. 182). Саме з цього часу, з огляду на наявність більш давньої вузлової станції Кіндрашівська Північно-Донецької залізниці, Кіндрашівська-Нова отримала свою теперішню назву. У липні 1942 р. Кіндрашівський залізничний вузол був окупований військами нацистської Німеччини та її союзників (Клименко, 1992).

Після звільнення частини Луганщини (обласний центр було звільнено 14 лютого 1943 р.) вже 28 лютого було відновлене курсування поїздів на дільниці Міллерове – Кіндрашівська, 6 березня –

Кіндрашівська – Білокуракине, а 10 березня 1943 р. – Кіндрашівська – Ворошиловград (Луганськ) – Лутугіне (Клименко, 1992). Навесні 1943 р. окреме Новокіндрашівське відділення Північно-Донецької залізниці було ліквідоване та приєднане до Ворошиловградського відділення, управління якого з огляду на тогочасну близькість міста до лінії фронту, розмістившись на станції Кіндрашівська-Нова, здійснювало оперативне управління звільненими лініями Мілове – Ворошиловград – Міллерове та Лиха – Збірна. Після відновлення інфраструктури Кіндрашівський вузол утворювали дві вузлові станції: Кіндрашівська і Кіндрашівська-Сортувальна (Нова) (*Схемы железных*, 1943, с. 25). Існують також відомості, що влітку 1943 р. на станції Кіндрашівська-Нова тимчасово знаходилась оперативна група управління Північно-Донецької залізниці на чолі з П. Кривоносом (*Стальные пути*, 1970, с. 203, 208).

Після визволення Станично-Луганського району виникла гостра потреба відбудови залізничного мосту через р. Сіверський Донець у напрямі до Луганська. Наказом НКШС було заплановане першочергове відновлення 4 стійл паровозного депо станції Кіндрашівська-Нова (Ветров, Лисенко & Шелейко, 2016, с. 104). Зрештою, в 1944 р. були завершені будівельні роботи та відновлений регулярний рух лінією Луганськ – Кіндрашівська-Нова – Старобільськ. Зокрема, вже у листопаді 1944 р. теплотехнік паровозного депо І. М. Дрягін провів 17 великовагових поїздів, перевіз понад план 4500 т вантажів. Черговий по станції Кіндрашівська-Нова П. Додаток виховав у своїй зміні відмінних складачів поїздів Кузюбердіна і Шевченка, які, застосовуючи швидкісні методи обробки поїздів, економили на підготовці до рейсу кожного поїзда 15 хв. (*Історія міст*, 1968, с. 823). Станом на 1945 р. середньодобовий вагонообіг по Ново-Кіндрашівському вузлу складав 1360 одиниць (Ветров, Лисенко & Шелейко, 2016, с. 114), а вже до 1946 р. були повністю відновлені будівлі паровозного депо.

На літній графік 1945 р. пасажирськими вважалися такі станції Станиці Луганської: Кіндрашівська-Стара (власне, Кіндрашівська) на лінії Дебальцеве – Міллерове і Кіндрашівська-Сортувальна (Кіндрашівська-Нова) на лінії Валуйки – Должанська. Курсували пасажирські поїзди: № 43/44 Сталіне – Москва через Кіндрашівську-Стару, Кіндрашівську-Сортувальну, Старобільськ (вагон-ресторан, м'які, спальні жорсткі та жорсткі місця для сидіння); № 55/56 Ворошиловград – Старобільськ через Кіндрашівську-Стару, Кіндрашівську-Сортувальну (жорсткі місця для сидіння); № 55/56 Ворошиловград – Должанська через Кіндрашівську-Стару, Кіндрашівську-Сортувальну (жорсткі місця для сидіння); № 59/60 Маріуполь – Міллерове через Кіндрашівську-Стару (м'які, спальні жорсткі та жорсткі місця для сидіння) (*Расписание*, 1945, с. 74–75).

Отже, будівництво залізниць на Донбасі здійснило фундаментальний вплив на економічний розвиток та становлення транспортної інфраструктури Станиці Луганської. Протягом тривалого

часу обставини заснування та перших років експлуатаційної діяльності місцевих залізничних станцій залишалися маловідомими для широкого загалу. При будівництві гілки Луганськ – Міллерове всередині 1890-х рр. на території прилеглого хутору була споруджена посадочна платформа Кіндрашівська, яка склала основу формування першої вузлової станції. У середині 1930-х рр. на тлі будівництва вугільної надмагістралі Москва – Донбас на території Станції Луганської була закладена ключова інфраструктура залізничного селища та вулових підприємств другої станції Кіндрашівська, яка використовується для забезпечення перевізного процесу до нашого часу. Зрештою, попри втрату в умовах бойових дій фондів народного музею станції Кіндрашівська-Нова, вважаємо, що з огляду на перспективи станції, обумовлені її виключним стратегічним значенням та будівництвом додаткової гілки, процес дослідження її історичного технологічного потенціалу має стати актуальною тематикою місцевої регіоналістики.

Список використаної літератури

1. **Административное** деление Донецких железных дорог на 1 октября 1925 г. Х. : Б. и., 1925. 97 с.
2. **Архангельский А. С.**, Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР. Т. 1. М. : Транспорт, 1981а. 368 с.
3. **Архангельский А. С.**, Архангельский В. А. Железнодорожные станции СССР. Т. 2. М. : Транспорт, 1981б. 360 с.
4. **Краткие сведения** о развитии отечественных железных дорог с 1838 по 1990 г. / Сост. Г. М. Афонина. М. : [б. и.], 1996. 224 с.
5. **Белицкий П. В.** Залізниця Покровськ – Добропілля – Дубове: короткий путівник. Краматорськ : Каштан, 2020. 100 с.
6. **Белицкий П. В.** Проекти залізниць в напрямках Покровськ – Лозова та Покровськ – Краматорськ. *Луганичина: краєзнавчі розвідки: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старобільськ, 19 квіт. 2019 р.)*. Старобільськ, 2019. С. 147–151.
7. **Белицкий П. В.**, Водолазський О. О. Передумови будівництва і перші роки функціонування залізниць у загальному напрямі Рутченкове – Покровськ. *Грані історії: зб. наук. праць*. Слов'янськ, 2018. Вип. 1 (9). С. 252–265.
8. **Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1900 г. / Н. Л. Брюль. СПб. : Б. и., 1900. 608 с.
9. **Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1911–12 г. / Н. Л. Брюль. СПб. : Б. и., 1911. 782 с. разд. паг.
10. **Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1913 г. / Н. Л. Брюль. СПб. : Б. и., 1913. 280 с.
11. **Официальный указатель** железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1936 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1936. 512 с.
12. **Официальный** указатель железнодорожных, водных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1937 г. /

С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1937. 512 с. **13. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1922–23 гг. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1922. **14. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1925 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1925. **15. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1928–29 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1928. **16. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1929–30 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1929. **17. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1930–31 г. М. : Б. и., 1930. **18. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Летнее движение 1931 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1931. **19. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1932–33 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1932. **20. Официальный** указатель железнодорожных, пароходных и других пассажирских сообщений. Зимнее движение 1934–35 г. / С. Е. Брюль. М. : Б. и., 1934. **21. Буряк Ю.** Діяльність залізниць Донбасу в умовах польської кампанії 1939 р. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 16. С. 150–158. **22. Ветров І. Г.,** Лисенко О. Є., Шелейко Т. В. Донбас 1943–1950 років: Відновлення промислової і транспортної інфраструктури. К. : Інститут історії України, 2016. 325 с. **23. Реабілітовані історією:** Луганська область / обл. ред. кол.: Голенко В. М. (голова) та ін. Луганськ : Б. в., 2008. Кн. 3. 733 с. **24. Державний архів** Донецької області (ДАДО). Ф. Р-4225. Оп. 4. Спр. 4. **25. Донецкие** железные дороги. Расписание движения поездов с 15-го мая 1926 года. Х. : Б. и., 1926. **26. Донецкие** железные дороги. Расписание движения поездов с 1-го июня 1924 года. Х. : Б. и., 1924а. **27. Донецкие** железные дороги. Расписание движения поездов с 1-го ноября 1924 года. Х. : Б. и., 1924б. **28. Екатерининская** железная дорога. Расписание движения поездов по коммерческому графику с 15-го мая 1930 года. Днепропетровск : Б. и., 1930. 295 с. **29. Екатерининская** железная дорога. Расписание движения пассажирских поездов по коммерческому графику с 1-го ноября 1916 г. Екатеринослав : Б. и., 1916. **30. Загляните** на станцию Кондрашевка. *Ворошиловградський залізничник* (Ворошиловград). 1937. № 176 (958). 25 грудня. С. 4. **31. Залізничні** станції та річні пристані на території Української С.Р.Р. на 1 березня 1927. Х. : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. 26 с. **32. Кадры** нового поселка. *Магистраль* (Ворошиловград). 1938. № 105 (206). 5 декабря. С. 2. **33. Клименко К. Х.,** Алдакимов Д. К. Будем помнить донбасские перегоны. Очерки. Донецк : „Донбасс”, 1992. 304 с. **34. Краткий обзор** развития и деятельности Екатерининской железной дороги за 25-летие 1884–1909 г. Екатеринослав: Типо-

Литография Екатерининской ж.д., 1910. 73 с. **35. Официальный** указатель железнодорожных, паровозных и других пассажирских сообщений на 1940 г. / под ред. М. Кречетникова. М. : Б. и., 1940. 523 с. **36. На строительстве** Валуйки – Кондрашевская. *Гудок* (Москва). 1936. № 275 (5016). 1 декабря. С. 4. **37. О вредительском** проектировании ст. Кондрашевская Москва-Донбасской ж.д. *Магистраль* (Ворошиловград). 1937. № 43. 11 августа. С. 2. **38. Отдельные главы** книги „А так зарождалась наша магистраль”, 1969–1970 г.г. С правками К. Клименко и В. Мартыненко. *ДАДО*. Ф. Р-6806. Оп. 1. Спр. 20. **39. Расписание поездов** железнодорожной сети СССР на зиму и весну 1938 г. / под ред. В. А. Пилецкого. М. : Трансжелдориздат, 1938. 130 с. **40. Расписание поездов** железнодорожной сети СССР с 23 мая 1939 года. / под ред. В. А. Пилецкого. М. : Трансжелдориздат, 1939. 102 с. **41. Расписание поездов** жел.-дор. сети СССР на лето 1945 года / под ред. В. А. Пилецкого. М. : Трансжелдориздат, 1945. 121 с. **42. Поддубный С.** Машинист-кривоносовец. *Стахановец* (Старобельск). 1936. № 6. 31 марта. С. 1. **43. Подов В. І.,** Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с. **44. Положение** с проектами и работами на Кондрашевской. *Магистраль* (Ворошиловград). 1937. № 19. 8 июня. С. 2. **45. Історія** міст і сіл Української РСР. Луганська область / Редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова) та ін. К. : Головна ред. УРЕ АН УРСР, 1968. 940 с. **46. Прием** линии Валуйки – Кондрашевская. *Магистраль* (Ворошиловград). 1938. № 111 (215). 27 декабря. С. 2. **47. Стальные** пути Донбасса / В. В. Приклонский. Донецк: „Донбасс”, 1970. 336 с. **48. Работа** больницы. *Магистраль* (Ворошиловград). 1938. № 98 (199). 7 ноября. С. 2. **49. Расписание** поездов Запорожской ж.д. ст. Луганск. *Донецкая жизнь*. 1918. № 1952. 1 ноября. С. 4. **50. Спутник** пассажира по Юго-Восточным железным дорогам / сост. А. И. Родзевич. М. : Издание общества Юго-Восточных железн. дорог, 1900. Выпуск II. Балашово-Харьковская, Донецкие Каменноугольные, Восточно-Донецкая и Елец-Валуйская линии. 318 с. **51. Рубан М. Ю.** До історії реформування залізничного транспорту України: розвиток ремонтної бази вагонного господарства Донецької залізниці (1925–1941). *Наука та наукознавство*. 2020. № 3 (109). С. 116–130. DOI: <https://doi.org/10.15407/sofs2020.03.116>. **52. Рубан М. Ю.** Розвиток та виробнича діяльність Луганських залізничних майстерень у складі Донецьких залізниць (1920–1930). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2019. № 28 (2). С. 77–84. DOI: <https://doi.org/10.15421/271918>. **53. Ручко А.** Железнодорожники Донбасса в борьбе за власть Советов и участие их в Великой Отечественной войне. Попасна: Б. и., 1971. 79 с. **54. Схемы** железных дорог и водных путей сообщения СССР. Б. м. : Воениздат НКО, 1943. 85 с. **55. Фоменко А. С.** Железнодорожная магистраль „Москва – Донбасс”: исторический очерк. Старобельск : Б. и., 1974. 33 с.

References

1. **Administrativnoe** delenie Doneckih zheleznih dorog na 1 oktyabrya 1925 g. [Administrative division of Donetsk railways on October 1, 1925]. (1925). H.: B. i. [in Russian].
2. **Arhangel'skij, A. S.**, Arhangel'skij, V. A. (1981). Zheleznodorozhnye stancii SSSR [Railway stations of the USSR]. (Vol. 1). M.: Transport [in Russian].
3. **Arhangel'skij, A. S.**, & Arhangel'skij, V. A. (1981). Zheleznodorozhnye stancii SSSR [Railway stations of the USSR]. (Vol. 2). M.: Transport [in Russian].
4. **Afonina, G. M.** (Ed.). (1996). Kratkie svedeniya o razvitii otechestvennyh zheleznih dorog s 1838 po 1990 g. [Brief information about the development of domestic railways from 1838 to 1990]. M.: [b. i.] [in Russian].
5. **Belytskyi, P. V.** (2020). Zaliznytsia Pokrovsk – Dobropillia – Dubove: korotkyi putivnyk [Railway Pokrovsk – Dobropillya – Dubove: a short guide]. Kramatorsk: Kashtan [in Ukrainian].
6. **Belitsky, P. V.** (2019). Proekty zaliznytsi v napriamkakh Pokrovsk – Lozova ta Pokrovsk – Kramatorsk [Railway projects in the directions Pokrovsk – Lozova and Pokrovsk – Kramatorsk]. *Luhanshchyna: kraieznavchi rozvidky – Luhansk region: local lore explorations*. (pp. 147-151). Starobilsk [in Ukrainian].
7. **Belytskyi, P. V.**, & Vodolazskyi, O. O. (2018). Peredumovy budivnytstva i pershi roky funktsionuvannia zaliznyts u zahalnomu napriami Rutchenkove – Pokrovsk [Prerequisites for construction and the first years of operation of railways in the general direction Rutchenkove – Pokrovsk]. *Hrani istorii – Faces of history*, 1(9), 252-265. Sloviansk [in Ukrainian].
8. **Bryul', N. L.** (Ed.). (1900). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1900 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Summer traffic 1900]. SPb.: B. i. [in Russian].
9. **Bryul', N. L.** (Ed.). (1911). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1911–12 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1911–12]. SPb.: B. i. [in Russian].
10. **Bryul', N. L.** (Ed.). (1913). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1913 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Summer traffic 1913]. SPb.: B. i. [in Russian].
11. **Bryul', S. E.** (Ed.). (1936). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, vodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1936 g. [The official index of rail, water and other passenger traffic. Summer traffic 1936]. M.: B. i. [in Russian].
12. **Bryul', S. E.** (Ed.). (1937). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, vodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1937 g. [The official index of rail, water and other passenger traffic. Summer traffic 1937]. M.: B. i. [in Russian].
13. **Bryul', S. E.** (Ed.). (1922). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1922–23 gg. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1922–23]. M.: B. i. [in Russian].

- 14. Bryul', S. E.** (Ed.). (1925). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1925 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Summer traffic 1925]. M.: B. i. [in Russian].
- 15. Bryul', S. E.** (Ed.). (1928). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1928–29 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1928–29]. M.: B. i. [in Russian].
- 16. Bryul', S. E.** (Ed.). (1929). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1929–30 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1929–30]. M.: B. i. [in Russian].
- 17. Bryul', S. E.** (Ed.). (1930). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1930–31 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1930–31]. M.: B. i. [in Russian].
- 18. Bryul', S. E.** (Ed.). (1931). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Letnee dvizhenie 1931 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Summer traffic 1931]. M.: B. i. [in Russian].
- 19. Bryul', S. E.** (Ed.). (1932). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1932–33 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1932–33]. M.: B. i. [in Russian].
- 20. Bryul', S. E.** (Ed.). (1934). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij. Zimnee dvizhenie 1934–35 g. [Official index of railway, steamship and other passenger traffic. Winter traffic 1934–35]. M.: B. i. [in Russian].
- 21. Buriak, Yu.** (2013). Diialnist zaliznyts Donbasu v umovakh polskoi kampanii 1939 r. [The activity of the Donbass railways in the conditions of the Polish campaign of 1939]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii – Current issues of national and world history*, 16, 150–158 [in Ukrainian].
- 22. Vietrov, I. H.,** Lysenko, O. Ye., & Sheleiko, T. V. (2016). Donbas 1943–1950 rokiv: Vidnovlennia promyslovoi i transportnoi infrastruktury [Donbass 1943–1950: Restoration of industrial and transport infrastructure]. K.: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- 23. Holenko, V. M.** (Ed.). (2008). Reabilitovani istoriiei: Luhanska oblast [Rehabilitated by history: Luhansk region]. (Vol. 3). Luhansk: B. v. [in Ukrainian].
- 24. Derzhavnyi** arkhiv Donetskoi oblasti (DADO) [State Archives of Donetsk Region (DADO)]. F. R-4225. Op. 4. Spr. 4. [in Russian].
- 25. Doneckie** zheleznnye dorogi. Raspisanie dvizheniya poezdov s 15-go maya 1926 goda [Donetsk railways. Train timetables from 15 May 1926]. (1926). H.: B. i. [in Russian].
- 26. Doneckie** zheleznnye dorogi. Raspisanie dvizheniya poezdov s 1-go iyunya 1924 goda [Donetsk railways. Train timetable from June 1, 1924]. (1924a). H.: B. i. [in Russian].
- 27. Doneckie** zheleznnye dorogi. Raspisanie dvizheniya poezdov s 1-go noyabrya 1924 goda [Donetsk railways. Train timetable from November 1, 1924]. (1924b). H.: B. i. [in Russian].

28. Ekaterininskaya zheleznaya doroga. Raspisanie dvizheniya poezdov po kommercheskomu grafiku s 15-go maya 1930 goda [Catherine railway. Train timetables on a commercial schedule from 15 May 1930]. (1930). Dnepropetrovsk: B. i. [in Russian]. **29. Ekaterininskaya** zheleznaya doroga. Raspisanie dvizheniya passazhirskih poezdov po kommercheskomu grafiku s 1-go noyabrya 1916 g. [Catherine railway. The timetable for the movement of passenger trains on a commercial schedule from November 1, 1916]. (1916). Ekaterinoslav: B. i. [in Russian]. **30. Zaglyanite** na stanciyu Kondrashevka [Look at station Kondrashevka]. (1937, December 25). *Voroshyl'ovhradskiy zaliznychnyk (Voroshilovhrad) – Voroshilovgrad railwayman (Voroshilovgrad)*, 176 (958), 4 [in Russian]. **31. Zaliznychni** stantsii ta richni prystani na terytorii Ukrainskoi S.R.R. na 1 bereznia 1927 [Railway stations and summer piers on the territory of Ukrainian S.R.R. on March 1, 1927]. (1927). Kh.: Uriadova drukarnia im. Frunze [in Ukrainian]. **32. Kadry** novogo poselka [Personnel of the new village]. (1938, December 5). *Magistral' (Voroshilovgrad) – Highway (Voroshilovgrad)*, 105 (206), 2 [in Russian]. **33. Klimenko, K. H., & Aldakimov, D. K.** (1992). Budem pomnit' donbasskie perefony. Ocherki [We will remember the Donbass routes]. Doneck: „Donbass” [in Russian]. **34. Kratkij** obzor razvitiya i deyatelnosti Ekaterininskoy zheleznoj dorogi za 25-letie 1884–1909 g. [A brief overview of the development and activities of the Catherine railway for the 25th anniversary of 1884–1909]. (1910). Ekaterinoslav: Tipo-Litografiya Ekaterininskoy zh.d. [in Russian]. **35. Krechetnikov, M.** (Ed.). (1940). Oficial'nyj ukazatel' zheleznodorozhnyh, parohodnyh i drugih passazhirskih soobshchenij na 1940 g. [The official index of railway, steamship and other passenger services for 1940]. M.: B. i. [in Russian]. **36. Na stroitel'stve** Valujki – Kondrashevskaya [On the construction of Valuyki – Kondrashevskaya]. (1936, December 1). *Gudok (Moskva) – Beep (Moscow)*, 275 (5016), 4 [in Russian]. **37. O vreditel'skom** proektirovanii st. Kondrashevskaya Moskva-Donbasskoj zh. d. [About wrecking design stat. Kondrashevskaya Moscow-Donbass Railway]. (August 11, 1937). *Magistral' (Voroshilovgrad) – Highway (Voroshilovgrad)*, 43, 2 [in Russian]. **38. Otdel'nye** glavy knigi „A tak zarozhdalas' nasha magistralka”, 1969–1970 g.g. S pravkami K. Klimenko i V. Martynenko [Selected chapters of the book “And this is how our highway was born”, 1969–1970. Edited by K. Klimenko and V. Martynenko]. *DADO – State Archives of Donetsk Region*, F. R-6806. Op. 1. Spr. 20 [in Russian]. **39. Piletskiy, V. A.** (Ed.). (1938). Raspisanie poezdov zheleznodorozhnoj seti SSSR na zimu i vesnu 1938 g. [Train schedule of the USSR railway network for the winter and spring of 1938]. M.: Transzheldorizdat [in Russian]. **40. Piletskiy, V. A.** (Ed.). (1939). Raspisanie poezdov zheleznodorozhnoj seti SSSR s 23 maya 1939 goda [Train schedule of the USSR railway network from May 23, 1939]. M.: Transzheldorizdat [in Russian]. **41. Piletskiy, V. A.** (Ed.). (1945). Raspisanie poezdov zhel.-dor. seti SSSR na leto 1945 goda [Train timetable railway.

Soviet networks for the summer of 1945]. M.: Transzheldorizdat [in Russian].

42. Poddubnyj, S. (1936, March 31). Mashinist-krivonosovec [Machinist-krivonosovets]. *Stahanovec (Starobel'sk) – Stakhanovets (Starobelsk)*, 6, 1 [in Russian].

43. Podov, V. I., & Kurylo, V. S. (2009). Istoriiia Donbasu [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka” [in Ukrainian].

44. Polozhenie s proektami i rabotami na Kondrashevskoj [Situation with projects and works at Kondrashevskaya]. (1937, June 8). *Magistral' (Voroshilovgrad) – Highway (Voroshilovgrad)*, 19, 2 [in Russian].

45. Ponomarenko, Yu. (Ed.). (1968). Istoriiia mist i sil Ukrainskoi RSR. Luhanska oblast [History of cities and villages of the USSR. Luhansk region]. K.: Holovna red. URE AN URSS [in Ukrainian].

46. Priem linii Valujki – Kondrashevskaya [Reception of the line Valuyki – Kondrashevskaya]. (1938, December 27). *Magistral' (Voroshilovgrad) – Highway (Voroshilovgrad)*, 111 (215), 2 [in Russian].

47. Priklonskij, V. V. (Ed.). (1970). Stal'nye puti Donbassa [Steel ways of Donbass]. Doneck: „Donbass” [in Russian].

48. Rabota bol'nicy [Hospital work]. (1938, November 7). *Magistral' (Voroshilovgrad) – Highway (Voroshilovgrad)*, 98 (199), 2 [in Russian].

49. Raspisanie poezdov Zaporozhskoj zh. d. st. Lugansk [Train timetable for Zaporizhzhya railway st. Luhansk]. (1918, November 1). *Doneckaya zhizn' – Donetsk life*, 1952, 4 [in Russian].

50. Rodzevich, A. I. (Ed.). (1900). Sputnik passazhira po Yugo-Vostochnym zheleznym dorogam [Passenger satellite on the South-Eastern Railways]. (Issue II). M.: Izdanie obshchestva Yugo-Vostochnykh zhelezn. dorog [in Russian].

51. Ruban, M. Yu. (2020). Do istorii reformuvannia zaliznychnoho transportu Ukrainy: rozvytok remontnoi bazy vahonnoho hospodarstva Donetskoj zaliznytsi (1925–1941) [A story of the reforms in the Ukraine's railway transport: building repair facilities of the Donetsk railway rolling-stock sector (1925–1941)]. *Nauka ta naukoznavstvo – Science and science of science*, 3 (109), 116-130. DOI: <https://doi.org/10.15407/sofs2020.03.116> [in Ukrainian].

52. Ruban, M. Yu. (2019). Rozvytok ta vyrobnycha diialnist Luhanskykh zaliznychnykh maisteren u skladi Donetskykh zaliznyts (1920–1930) [Development and industrial activity of the Luhansk railway workshops in the composition of „Donetsk railways” (1920–1930)]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniki – Research in the history and philosophy of science and technology*, 28 (2), 77-84. DOI: <https://doi.org/10.15421/271918> [in Ukrainian].

53. Ruchko, A. (1971). Zheleznodorozhniki Donbassa v bor'be za vlast' Sovetov i uchastie ih v Velikoj Otechestvennoj vojne [Donbass railway workers in the struggle for the power of the Soviets and their participation in the Great Patriotic War]. Popasna: B. i. [in Russian].

54. Skhemy zheleznykh dorog i vodnykh putej soobshcheniya SSSR [Schemes of railways and waterways of the USSR]. (1943). B. m.: Voenizdat NKO [in Russian].

55. Fomenko, A. S. (1974). Zheleznodorozhnaya magistral' „Moskva – Donbass”: istoricheskij ocherk [Railway line „Moscow – Donbass”. Historical sketch]. Starobel'sk: B. i. [in Russian].

Рубан М. Ю., Белицький П. В. Становлення та розвиток залізничної інфраструктури Станиці Луганської (1898–1945)

У статті здійснено спробу дослідити історичні обставини становлення та розвитку залізничної інфраструктури Станиці Луганської (1898–1945 рр.) – селища, яке на тлі загострення військового протистояння на Донбасі стало ключовим логістичним центром у безпосередній близькості до лінії розмежування. На підставі комплексного аналізу джерел та наукової літератури доведено, що будівництво залізниць на Донбасі здійснило фундаментальний вплив на економічний розвиток та становлення транспортної інфраструктури Станиці Луганської. З'ясовано, що посадочна платформа Кіндрашівська, яка склала основу формування першої вузлової станції, була споруджена при будівництві гілки Луганськ – Миллерове всередині 1890-х рр. на території прилеглого до Станиці хутору Кондрашов. Проаналізовано історію заснування та довоєнного періоду розвитку ремонтно-експлуатаційних підприємств станції Кіндрашівська-Нова. У середині 1930-х рр. на тлі будівництва вугільної надмагістралі Москва – Донбас на території Станиці Луганської була закладена ключова інфраструктура залізничного селища та вулових підприємств другої станції Кіндрашівська, яка використовується для забезпечення перевізного процесу до нашого часу. Вважаємо, що подальше дослідження запропонованої теми потребує з'ясування широкого кола питань щодо господарської діяльності, а також технологічного розвитку підприємств місцевих станцій на підставі матеріалів малодоступних нині фондів Державного архіву Луганської області та Луганської дирекції залізничних перевезень Донецької залізниці.

Ключові слова: Станція Луганська, залізниці, Кіндрашівська, Донецька залізниця, локомотивне депо.

Рубан М. Ю., Белицкий П. В. Становление и развитие железнодорожной инфраструктуры Станицы Луганской (1898–1945)

В статье предпринята попытка исследовать исторические обстоятельства становления и развития железнодорожной инфраструктуры Станицы Луганской (1898–1945 гг.) – поселка, который на фоне обострения военного противостояния на Донбассе стал ключевым логистическим центром в непосредственной близости от линии разграничения. На основании комплексного анализа источников и научной литературы доказано, что строительство железных дорог в Донбассе осуществило фундаментальное влияние на экономическое развитие и становление транспортной инфраструктуры Станицы Луганской. Выяснено, что посадочная платформа Кондрашевская, которая составила основу формирования первой узловой станции, была сооружена при строительстве ветви Луганск – Миллерово в середине 1890-х гг. На территории прилегающего к Станице хутора Кондрашов. Проанализированы истории основания и довоенного периода развития

ремонтно-эксплуатационных предприятий станции Кондрашевская-Новая. В середине 1930-х гг. на фоне строительства угольной сверхмагистрали Москва – Донбасс на территории Станицы Луганской была заложена ключевая инфраструктура железнодорожного поселка и узловых предприятий второй станции Кондрашевская, которая используется для обеспечения перевозочного процесса до нашего времени. Считаем, что дальнейшее исследование предложенной темы требует выяснения широкого круга вопросов хозяйственной деятельности, а также технологического развития предприятий местных станций на основании материалов малодоступных сейчас фондов Государственного архива Луганской области и Луганской дирекции железнодорожных перевозок Донецкой железной дороги.

Ключевые слова: Станица Луганская, железные дороги, Кондрашевская, Донецкая железная дорога, локомотивное депо.

Ruban M. Yu., Belitsky P. V. Formation and development of railway infrastructure of Stanytsia Luhanska (1898–1945)

The article attempts to investigate the historical circumstances of the formation and development of railway infrastructure in Stanytsia Luhanska (1898–1945), a village that became a key logistics center in the immediate vicinity of the demarcation line amid the escalation of the military confrontation in Donbas. Based on a comprehensive analysis of sources and scientific literature, it is proved that the construction of railways in the Donbass had a fundamental impact on economic development and the formation of transport infrastructure in Stanytsia Luhanska. It was found that the Kindrashivska landing platform, which formed the basis for the formation of the first hub station, was built during the construction of the Luhansk-Millerovo branch in the mid-1890s on the territory of the Kondrashov hamlet adjacent to the village. The history of the foundation and pre-war period of development of repair and maintenance enterprises of Kindrashivska-Nova station is analyzed. In the mid-1930s, against the background of the construction of the Moscow-Donbass coal highway on the territory of Stanytsia Luhanska, the key infrastructure of the railway settlement and hub enterprises of the second Kindrashivska station was laid, which is used to ensure the transportation process to this day. We believe that further study of the proposed topic requires clarification of a wide range of issues related to economic activity and technological development of local stations on the basis of materials currently inaccessible to the State Archives of Luhansk region and Luhansk Directorate of Railways of Donetsk Railway.

Keywords: Stanytsia Luhanska, railways, Kindrashivska, Donetsk railway, locomotive depot.

Стаття надійшла до редакції 23.04.2021 р.

Прийнято до друку 20.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

УДК 94 (477.74): 908 (043.5)

DOI 10.12958/2227-2844-2021-4(342)-176-187

Щербина Надія Федорівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри філософії, історії та політології

Одеського національного економічного університету,

м. Одеса, Україна.

NadinF@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9399-1418>

БІБЛІОТЕКИ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНІ

Вивчення історії бібліотечної справи в Україні загалом та історії окремих книгозбірень зокрема, стало в сучасних умовах одним із напрямів науково-дослідної і краєзнавчої роботи бібліотек. Це цілком закономірне явище: великі зміни, які відбуваються в житті нашої країни, викликають у суспільстві прагнення до вивчення минулого свого народу, своїх коренів, до відродження національної культури. У такій ситуації люди здебільшого сьогодні звертаються до інтернету, однак не знайшовши повної інформації повертаються до книг, до бібліотек.

Бібліотечне краєзнавство здатне заповнити в людях духовний вакуум, оскільки духовність зростає, розвивається разом з любов'ю до рідного краю. Від минулих часів у сфері бібліотечного краєзнавства залишилися невідрадна спадщина. Важлива роль у збереженні національної пам'яті належить бібліотечному краєзнавству, мета якого – зібрати, зберегти та надати читачам документальні джерела та інформацію з історії, культури і сучасної життєдіяльності краю. Мета даної статті показати участь бібліотек протягом 40-х – 80-х рр. XX ст. у відновленні та розвитку історичного краєзнавства в регіоні, на прикладі Одещини.

Історико-краєзнавча діяльність бібліотек має давні традиції. Бібліотечне краєзнавство було започатковано ще першими публічними книгозбірнями, видатними вченими і громадськими діячами. За довгі роки у бібліотеках сформувалися провідні напрямки краєзнавчої роботи. Фальсифікацій, перекручень і замовчувань у не надто численних історико-бібліотечних дослідженнях 50-х – 80-х рр. XX ст. було більш ніж достатньо і це трагедія тогочасних дослідників, які не мали можливості подолати штучні ідеологічні перепони.

Краєзнавчий доробок бібліотечних установ України, на рівні відомчих інформаційних матеріалів та окремих праць у часописах і збірниках матеріалів наукових конференцій, не дає чіткого уявлення про

еволюцію змісту, форм та методів краєзнавчої роботи бібліотек у складний і суперечливий час 40-х – 80-х рр. XX ст. Розгортанню краєзнавчої бібліографічної роботи у повоєнні роки присвячена праця І. Корнейчука, в якій на конкретних прикладах висвітлена діяльність одеських бібліотек (Корнейчук, 1968). Історико-краєзнавча діяльність бібліотечних установ Одеської області переважно висвітлена у часописах та збірниках матеріалів наукових регіональних та всеукраїнських конференцій. Досвід бібліотек Одещини у краєзнавчій тематиці висвітлювали у своїх працях Г. Каширін (1960), Т. Полянко (1965; 1966), О. Панова (2003), Л. Смичок, Л. Забенкіна (1989) та ін. Дослідники, поряд з позитивними моментами у сфері краєзнавчої роботи бібліотек, наголошували й на недоліках, які негативно позначалися як на діяльності бібліотек, так і на розвитку краєзнавчого руху на Одещині взагалі.

Теоретичні і методичні основи краєзнавчих фондів у бібліотеках набули певного оформлення у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. у зв'язку з розробкою і затвердженням у 1959 р. „Положення про краєзнавчу роботу обласних крайових, республіканських бібліотек” (*Положение*, 1982). У 1978 р. було затверджено і „Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР” (*Положення*, 1978). Вагому методичну допомогу у сфері бібліотечного краєзнавства надавала Державна наукова історична бібліотека України, яка видавала методичні рекомендації для обласних бібліотек (*Методические*, 1983).

Бібліотечне краєзнавство на Одещині, як і в країні, було започатковане ще у XIX ст. На цей час припадає виникнення перших бібліотек у місті, таких як – наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. Мечникова, Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, Одеська державна обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна.

Слід зазначити, що в XIX ст. краєзнавча діяльність бібліотек була епізодичною, а бібліографічна робота проводилась фактично поза бібліотечними закладами. Натомість в 20-ті роки XX ст. в Одесі розгортається широка краєзнавча робота, координаційним центром якої виступала Одеська комісія краєзнавства. На превеликий жаль, в архівах не зберіглося документів про ту краєзнавчу роботу, яку проводили місцеві бібліотеки у 20-ті рр. Але побічні матеріали вказують на те, що ця робота проводилась активно. Особливо треба підкреслити, що усі бібліотеки міста працювали разом над невирішеними завданнями. Це, наприклад, проявилось у розробці такої фундаментальної бібліографічної праці з краєзнавства як „Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917–1921 рр.” за редакцією С. Рубинштейна (1929). В створенні фундаментального дослідження, яке не втратило свого наукового значення і сьогодні, активну участь брали працівники наукової бібліотеки Одеського державного університету

ім. І. Мечникова, державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Української державної бібліотеки ім. Т. Шевченка та інші установи і заклади міста. У роботі описані, за рідким винятком, всі періодичні видання, які виходили в Одесі у 1917–1921 рр. російською, українською, англійською, болгарською, грецькою, польською, єврейською, литовською, німецькою, румунською, французькою, сербо-хорватською мовами. Всього було опрацьовано 267 найменувань газет та 189 журналів (Павлюк, 1958). В праці надається покажчик видавців і видавництва, редакторів, типографій, наявність газет та журналів у бібліотеках. Саме з цього періоду наукові бібліотеки міста починають ставати центрами краєзнавчої роботи в Одесі.

Великих збитків краєзнавству завдано у 30-ті рр. XX століття: було репресовано або усунено від активної діяльності багато краєзнавців, невинувато вилучено з обігу ряд цінних краєзнавчих видань. Під час Другої світової війни і фашистської окупації міста фонди бібліотек дуже постраждали: частково знищені, були пограбовані, вивезені. Тільки в Одеській обласній науковій бібліотеці ім. В. Леніна було знищено понад 5 тисяч книг, вивезена і спалена цінна частина колекції “Hebraica” – книги на давньоєврейській мові, караїмська література та багато інших видань (Полянко, 2003).

Після закінчення війни почався новий етап у розвитку бібліотечного краєзнавства. Бібліотеки області, як і всієї республіки, почали відновлювати роботу, зіткнувшись з багатьма проблемами: у деяких бібліотеках ще не були відновлені книжкові фонди, виникали труднощі з приміщеннями, був потрібен час для створення довідково-бібліографічного апарату.

В країні у зв'язку з розвитком народного господарства й культури, зростало значення й краєзнавчої бібліографії. У 1948 р. у Києві відбулася республіканська нарада бібліотечних працівників, яка запропонувала бібліотекам України активізувати свою діяльність в області краєзнавства (Про стан, 1948). У перше повоєнне десятиріччя основну роль у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні відігравали наукові і академічні бібліотеки. Однією з першою до краєзнавчої бібліографічної роботи звернулася Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького, яка була заснована ще у 1829 р. як Одеська міська публічна бібліотека і мала давні краєзнавчі традиції. Основу її краєзнавчого фонду складали пожертвування книг з історії, археології та географії Північного Причорномор'я, які зробили ініціатори створення бібліотеки – О. Льовшин, І. Стемковський та інші. Краєзнавчого напрямку в комплектуванні фонду бібліотека набула завдяки діяльності історика М. Мурзакевича. Книжкові зібрання зростали, головним чином, за рахунок дарунків меценатів. Особливу цінність становили колекції графа М. Воронцова (600 видань), графа М. Толстого (понад 40000 видань), міського голови, мецената Г. Маразлі (10000 видань) та інші

(Ботушанська, 2004, с. 3). У 1875 р. бібліотекарем М. Дерібасом було покладено початок створення відділу „Новоросика”. У історико-краєзнавчій діяльності бібліотеки значним досягненням було створення „Музею одеської старовини”, заснування якого пов’язано з іменем М. Толстого – попечителя бібліотеки протягом двадцяти років. На основі цього музею було створено ще й музей книги бібліотеки, а згодом – відділ рідкісних видань та рукописів. Саме завдяки діяльності попечителів бібліотеки, таких як О. Стурт, К. Сікард, М. Попруженко, М. Толстой та інших бібліотека перетворилася на провідний культурний і краєзнавчий центр Одеси: було випущено друковані каталоги, організовано палітурну майстерню, налагоджено найтісніші контакти з багатьма бібліотеками світу.

У повоєнні роки Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького вдалося за короткий термін часу зібрати і відновити свої книжкові фонди, а також упорядкувати каталоги. Вона намагалася налагодити складання і видання бібліографічних посібників.

Працівники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького плідно працювали над доповненням спеціалізованої картотеки „Одесика”, яка була створена ще на початку 20-х рр. ХХ ст. – це зведений каталог краєзнавчої літератури, який включав монографії, статті, публікації в періодичній пресі, рецензії та інші матеріали, які висвітлювали різні аспекти історії Одещини. У різні періоди свого існування картотека мала неоднаковий характер поповнення. Спочатку в картотеці приділялось більше уваги діяльності численних добродійних товариств та закладів, які виникали в Одесі, а також діяльності меценатів, пізніше в картотеці переважали матеріали, присвячені діяльності етнічних груп у розвитку культури нашого краю, а у повоєнні роки основний матеріал носив ідеологічне спрямування, наприклад широко висвітлювалася діяльність Одеської партійної організації, звичайно поряд з цим збирався і матеріал з історії та культури Одещини. З часом „Одесика” мала найбільш повний і найбільш доступний довідковий апарат про наш край.

За роки існування Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького простежується оптимізація окремих аспектів бібліографічної роботи з питань краєзнавства, яка здійснювалася шляхом формування та організації довідково-бібліографічного апарату, бібліотечного обслуговування, складання краєзнавчих посібників тощо.

З другої половини ХХ ст. в Україні помітно збільшується число бібліотек, що активно займалися краєзнавчою бібліографією. Плідно діяли в Одеській області наукові й університетські бібліотеки, робота яких засвідчує, що краєзнавство стало однією з найважливіших напрямків їх діяльності. Розпочалася краєзнавча робота у відомчих бібліотеках, розширювалася мережа масових бібліотек області, яка сприяла розвитку різноманітних форм краєзнавчої діяльності.

Велику увагу регіональним краєзнавчим дослідженням приділяла Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. Мечникова (нині Одеський національний університет ім. І. Мечникова), яка була створена у 1817 р. як бібліотека Одеського (Ришельєвського) ліцею – першого на півдні Російської імперії вищого навчального закладу. Після перетворення ліцею у 1865 р. на Новоросійський університет бібліотека, яка на той час уже мала значний фонд наукової і навчальної літератури, увійшла до складу університету як фундаментальна бібліотека. Здебільшого бібліотека збагачувалась колекціями книг, що їх дарували приватні особи та наукові, культурно-просвітницькі, доброчинні заклади. Так, наприклад, в різні часи до бібліотеки надійшли найцінніші фонди В. Григоровича, М. Воронцова, О. Строганова, М. Шильдера, Б. Ляпунова, А. Готалов-Готліба, Ф. Петруня та ін. (Бондаренко, 1965, с. 78).

Значне місце у діяльності наукової бібліотеки університету у другій половині ХХ ст. займала науково-бібліографічна і краєзнавча робота, спрямована на розкриття потенціалу книжкових фондів, складання науково-інформаційної бібліографії для сприяння роботи дослідників, бібліографічних списків, покажчиків та картотек. Працівниками бібліотеки була створена розгалужена система каталогів, які відображали і розкривали фонди в усій їх повноті. Науково-бібліографічна і краєзнавча робота бібліотеки була направлена на більш повне задоволення зростаючих потреб читачів. Для цього застосовувалися різноманітні методи та форми роботи: виставки, видання бібліографічних покажчиків, бібліографічні огляди, індивідуальні інформації з історії краю, сучасного його розвитку. Внаслідок діяльності наукової бібліотеки університету вийшли друком краєзнавчі видання зокрема такі, як:

1) Матеріали до біобібліографічного словника професорсько-викладацького складу Одеського державного університету ім. І. Мечникова, в якому розглядався внесок близько 800 вчених університету у вітчизняну та світову науку, які працювали в університеті з 1865 р. по 1957 р. Картотека праць вчених біографічного і наукового характеру нараховувала понад 16 тисяч карток;

2) Систематичний покажчик до „Записок Новоросійського університету” за 1867–1919 рр., який включав понад 1000 праць з усіх профільних наук, які викладалися в університеті;

3) Систематичний покажчик до „Записок” наукових товариств при Новоросійському університеті” та інші покажчики, присвячені природним ресурсам, розвитку сільського господарства області та ін. (Павлюк, 1958). Ці систематичні покажчики і сьогодні є цінними бібліографічними посібниками для дослідників тому, що університет, та його наукові товариства виконували значну роль не тільки у розвиток

вітчизняної та світової науки і культури, а також у розвиток одеського регіону.

Становленню бібліотечного краєзнавства у 50–80-ті рр. ХХ ст. в Україні значною мірою сприяла робота обласних бібліотек як методичних центрів культурно-масової роботи. В Одеській області таким центром стала обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна (нині Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського), яка була заснована у 1875 р. як громадська бібліотека при Одеському товаристві взаємної допомоги прикажчиків-євреїв. Обласні бібліотеки України через величезний збиток, завданий у роки Другої світової війни їхнім книжковим фондам, довго не в змозі були налагодити роботу щодо складання й видання краєзнавчих бібліографічних посібників. Після звільнення у квітні 1944 р. Одеси від німецько-фашистських окупантів Одеська обласна наукова бібліотека ім. В. Леніна відновила свою роботу у травні, і вже у наступному році налічувала 175 тисяч книг та 10 тисяч читачів (*Скарбниця культури*, 1955, с. 26). Проте, протягом першого післявоєнного десятиліття зусилля бібліотеки у сфері краєзнавчої бібліографії були спрямовані в основному на підготовку краєзнавчих картотек і каталогів.

Характерною рисою розвитку рекомендаційної краєзнавчої бібліографії у досліджуваній період було видання бібліографічних посібників „малих форм”. Поряд із покажчиками й бібліографічними пам'ятками видавалися численні короткі списки літератури, випускалися серії листівок, покажчики про книги, бібліографічні огляди й плакати, розроблялися плани для читання тощо. Незважаючи на труднощі, використання у краєзнавчій роботі найрізноманітніших форм рекомендаційної бібліографії свідчило про ефективність пропаганди краєзнавчої літератури, здійснюваної бібліотеками області. Але перевага „малих форм”, відсутність змістовних покажчиків основної літератури про край свідчило й про інше - про недостатній рівень розвитку рекомендаційної краєзнавчої бібліографії в області, як і в країні взагалі.

Активізації краєзнавчої роботи сприяло проведення в Україні у 80-ті рр. централізації бібліотечної системи, у результаті якої змінилися завдання методичних центрів, бібліотекам на місцях надавалося більше самостійності у роботі.

Підвищенню рівня краєзнавчої роботи сприяла також творча співпраця колективів бібліотек з науковими організаціями і установами області, які займалися краєзнавчою діяльністю. Особливо плідною була взаємодія бібліотек та середніх шкіл у створенні та діяльності численних краєзнавчих музеїв та краєзнавчих кімнат на громадських засадах, краєзнавчих гуртків при середніх школах, а деякі музеї навіть були організовані на базі бібліотек. В результаті такого співробітництва набагато розширювалися можливості краєзнавчої роботи бібліотек, підвищувалася її ефективність, поглиблювався зміст.

Завдання районних бібліотек полягали у наданні допомоги бібліотекарям села оволодіти необхідними знаннями, навичками в роботі з краєзнавчою літературою. Форми методичної допомоги були різними – це і методична доповідь, консультація, і обмін досвідом з питань краєзнавчої роботи на постійно діючих семінарах, і поради у комплектуванні фондів бібліотек краєзнавчою літературою, у виявленні і доборі краєзнавчих матеріалів тощо. Під час відвідування сільських бібліотек працівники районних бібліотек надавали практичну допомогу щодо організації книжкових виставок, виготовлення тематичних папок газетних вирізок, оформлення бібліотечних плакатів та інших питань. Так, Біляївська районна бібліотека шляхом складання методичних розробок, сприяла більш змістовному і якісному проведенні сільськими бібліотеками краєзнавчих заходів: літературних вечорів, обговорень книг про історію свого села, зустрічей із відомими земляками. Деякі райони бібліотеки, проводячи читацькі конференції, літературні вечори на краєзнавчі теми, запрошували на них сільських бібліотекарів, надаючи цим заходам показового характеру. Застосування таких форм навчання, наприклад Новосельницькою районною бібліотекою, допомагало сільським бібліотекарям краще організовувати роботу з пропаганди краєзнавчої роботи (Каширін, 1960, с. 35).

У діяльності бібліотек області у 70-ті – 80-ті рр. простежуються деякі недоліки. Книжкові фонди далеко не в повній мірі задовольняли вимоги, які ставили перед бібліотеками в галузі краєзнавства. Особливо обмеженими були фонди районних і сільських бібліотек, зокрема краєзнавчої тематики. Бібліографічні посібники не відбивали повністю і не розкривали всіх сторін історичного розвитку і багатогранного життя краю. Як правило, вони носили тематичний характер і багато питань не знаходили свого висвітлення. При складанні картотек бібліотечні працівники не завжди вміли відібрати потрібний матеріал, який мав цінність для наукових досліджень.

Отже, в організації краєзнавчої діяльності на Одещині значна роль у досліджуваній період належала науковим та масовим бібліотекам. Краєзнавча робота бібліотек включала виявлення, збирання і систематизацію краєзнавчої літератури (внаслідок чого у бібліотеках створювалися цінні краєзнавчі фонди); довідково-бібліографічне обслуговування різних установ і окремих читачів (створення зведених алфавітних каталогів, рекомендованих картотек, альбомів, підборок газетних і журнальних статей, бюлетнів нових надходжень, а також організація виставок, бібліографічних оглядів, тематичних заходів краєзнавчого характеру); науково-методична діяльність, зокрема допомога сільським бібліотекам та бібліотекам підприємств, створення методичних посібників, проведення консультацій, семінарів, нарад і конференцій, які сприяли обміну досвідом краєзнавчої роботи в регіоні тощо. У справі розвитку бібліотечного краєзнавства важливу роль

відігравали бібліографи-краєзнавці одеських наукових бібліотек, зокрема такі, як О. Вовчок, М. Десенко, Г. Каширін, Л. Смичок, О. Ноткіна, Н. Павлюк, С. Фельдман, О. Панова, Т. Полянко та багато інших.

Слід зазначити, що у досліджуваний період деякі недоліки в діяльності бібліотек значно знижували рівень розвитку бібліотечного краєзнавства на Одещині. Бібліотеки не в повній мірі використовували свої можливості – розвивалася в основному краєзнавча бібліографія, але збільшення випуску різних показників літератури не позначилося на підвищенні якості довідково-бібліографічного та інформаційного обслуговування. Бібліотеки не координували свою діяльність щодо комплектування краєзнавчих фондів в регіоні, недостатньо, особливо в спеціальних бібліотеках, вивчався їх склад і ефективність використання. Деякі районні бібліотеки були пасивними у залученні населення до читання краєзнавчої літератури, формуванні своєї читацької аудиторії. Вони не враховували всі історичні, демографічні, культурні особливості краю, що знижувало ефективність їх роботи, призводило до вихолощення не тільки національної, але і регіональної специфіки. Великий об'єм бібліографічних краєзнавчих ресурсів, з одного боку, і невисока їх ефективність, неповнота і розрізненість краєзнавчих фондів, слабка їх пропаганда, методичний різнобій – з іншого, призводили до негативних результатів. Потреби громадськості в краєзнавчих документах недостатньо задовольнялися бібліотечними закладами, особливо сільськими. До кола недоліків у роботі бібліотек можна віднести і залишковий принцип фінансування культури, і слабку матеріально-технічну базу бібліотек, і тривалі перерви у надходженні обов'язкового безкоштовного місцевого екземпляру друкованих творів, і відсутність спеціалізованих краєзнавчих відділів, а також добре підготовлених для них кадрів. На розвитку бібліотечного краєзнавства в регіоні негативно позначилися ті загальні тенденції суспільного життя, що впливали з самого характеру існуючого тоді тоталітарного режиму, а саме надмірна заполітизованість, жорстка ідеологізація всієї гуманітарно-культурної, духовної сфери суспільного буття. Втім, краєзнавча діяльність бібліотек області потребує подальшого поглибленого вивчення, адже на той час вони, виступаючи регіональними інформаційними центрами, займалися пошуком, збереженням і наданням у суспільне користування краєзнавчої літератури.

Список використаної літератури

- 1. Корнейчук И.** Развитие краеведческой библиографии в советское время (1941–1967 гг.). Харьков : Б. и., 1968. 45 с.
- 2. Каширін Г.** Краєзнавча робота масової бібліотеки. К. : Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. 39 с.
- 3. Панова А.** Край мой – гордость моя. *Библиотекарь*. 1966. № 1. С. 57–59.
- 4. Панова О.** Краєзнавчу літературу – трудящим! *Краєзнавство в бібліотеці. З досвіду роботи*. К. : Політвидав України, 1965. С. 7–12.
- 5. Полянко Т.** Деятельность

библиотек Одесской области в изучении истории региона и создании краеведческих информационных ресурсов. *Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: Історія, проблеми, перспективи: До 185-річчя Наукової бібліотеки Одеського національного ун-ту ім. І. Мечникова: зб. ст.* / Відп. ред. В. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2003. С. 26–31. **6. Смычок Л.,** Забенкина Л. Историко-краеведческая деятельность Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького. *Тезисы I областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы „Воспитание историей”*. Одесса, 1989. С. 121–122. **7. Положение** о краеведческой работе областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек. *Руководящие материалы по библиотечному делу: справочник*. М. : Книга, 1982. С. 192–196. **8. Положення** про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР. К., 1978. 9 с. **9. Методические** рекомендации по формированию краеведческих фондов библиотек УССР / сост.: А. Комская, Л. Александрова. К. : Б. и., 1983. 12 с. **10. Праці** Одеської Центральної наукової бібліотеки. Одеса : Б. в., 1929. XLVIII. 175 с. **11. Павлюк Н.** Краеведение в библиотеках. *Сокровищница культуры: сб. ст.* / ред. В. А. Загоруйко. Одесса, 1958. Вип. 2. С. 104–120. **12. Про стан і завдання** бібліотечної роботи в УРСР. Резолюція республіканської наради бібліотечних працівників України. *Культурно-освітня робота*. 1948. № 12. С. 14–24. **13. Ботушанська О.** Скарбниці культури України – 175. *Скарбниці культури: зб. ст.* / ред. І. Шелестович. Одеса, 2004. Вип. 3. С. 3–21. **14. Бондаренко П.** Розвиток наукової бібліотеки Одеського державного університету. *Тези доповідей та повідомлень ювілейної наукової сесії, присвячена 100-річчю Одеському державному ун-ту*. Одеса, 1965. С. 77–79. **15. Скарбниці** культури / ред. В. Загоруйко. Одеса : ОДНБ ім. М. Горького. 1955. 128 с.

References

- 1. Kornejchuk, I.** (1968). Razvitie kraevedcheskoj bibliografii v sovetskoe vremya (1941–1967 gg.) [Development of local lore bibliography in Soviet times (1941–1967)]. Har'kov: B. i. [in Russian].
- 2. Kashyryn, H.** (1960). Krayeznavcha robota masovoyi biblioteki [Local lore work of the public library]. Kyiv: Derzh. vyd-vo polit. l-ry URSR [in Ukrainian].
- 3. Panova, A.** (1966). Kraj moj – gordost' moya [My land is my pride]. *Bibliotekar', 1*, 57-59 [in Russian].
- 4. Panova, O.** (1965). Krayeznavchu literaturu – trudyashchym! [Local lore literature – for workers!]. *Krayeznavstvo v bibliotetsi. Z dosvidu roboty – Local lore in the library. From work experience.* (pp. 7-12). Kyiv: Politvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- 5. Polyanko, T.** (2003). Deyatel'nost' bibliotek Odesskoj oblasti v izuchenii istorii regiona i sozdanii kraevedcheskih informacionnyh resursov [The activity of libraries in the Odessa region in the study of the history of the region and the creation of local lore information resources]. *Naukova*

biblioteka v suchasnomu suspil'stvi: Istoriya, problemy, perspektyvy: Do 185-richchya Naukovoyi biblioteki Odes'koho natsional'noho un-tu im. I. Mechnykova [Scientific library in modern society: History, problems, prospects: To the 185th anniversary of the Scientific Library of Odessa National University after I. Mechnikov]. (pp. 26-31). Odesa: Astroprint [in Russian]. **6. Smychok, L., & Zabenkina, L.** (1989). Istoriko-kraevedcheskaya deyatel'nost' Odesskoj gosudarstvennoj nauchnoj biblioteki im. M. Gor'kogo [Historical and local lore activities of the Odessa State Scientific Library after M. Gorky]. *Tezisy I oblastnoj istoriko-kraevedcheskoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 200-letiyu g. Odessy „Vospitanie istoriej” – Abstracts of the first regional historical and local lore scientific-practical conference dedicated to the 200th anniversary of Odessa “Education by history”*. (pp. 121-122). Odessa [in Russian]. **7. Polozhenie** o kraevedcheskoj rabote oblastnyh, kraevykh, respublikanskih (ASSR) bibliotek [Regulations on local lore work of regional, regional, republican (ASSR) libraries]. (1982). *Rukovodyashchie materialy po biblioteknomu delu: spravochnik – Guiding materials on library business: reference book*. (pp. 192-196). M.: Kniga [in Russian]. **8. Polozhennya** pro krayeznavchu robotu bibliotek systemy Ministerstva kul'tury URSS [Regulations on local lore work of libraries of the system of the Ministry of Culture of the USSR]. (1978). Kyiv [in Ukrainian]. **9. Komskeya, A., & Aleksandrova, L.** (Comp.). (1983). Metodicheskie rekomendacii po formirovaniyu kraevedcheskih fondov bibliotek USSR [Methodical recommendations for the formation of local lore funds of libraries of the USSR]. K.: B. i. [in Russian]. **10. Pratsi** Odeskoi Tsentralnoi naukovoï biblioteki [Proceedings of the Odessa Central Scientific Library]. (1929). XLVIII. Odesa: B. v. [in Ukrainian]. **11. Pavlyuk, N.** (1958). Kraevedenie v bibliotekakh [Local lore in libraries]. *Sokrovishchnica kul'tury – Treasury of Culture*. (Issue 2), (pp. 104-120). Odessa [in Russian]. **12. Pro stan i zavdannia** biblioteknoi roboty v URSS. Rezoliutsiia respublikanskoï narady biblioteknykh pratsivnykiv Ukrainy [On the state and objectives of library work in the USSR. Resolution of the republican meeting of librarians of Ukraine]. (1948). *Kulturno-osvitnia robota – Cultural and educational work*, 12, 14-24 [in Ukrainian]. **13. Botushanska, O.** (2004). Skarbnytsi kultury Ukrainy – 175 [Treasury of culture of Ukraine – 175]. *Skarbnytsia kultury – Treasury of culture*. (Issue 3), (pp. 3-21). Odesa [in Ukrainian]. **14. Bondarenko, P.** (1965). Rozvytok naukovoï biblioteki Odeskoho derzhavnoho universytetu [Development of the scientific library of Odessa State University]. *Tezy dopovidei ta povidomlen yuvileinoï naukovoï sesii, prysviachena 100-richchiu Odeskomu derzhavnomu un-tu – Abstracts of reports and announcements of the anniversary scientific session dedicated to the 100th anniversary of Odessa State University*. (pp. 77-79). Odesa [in Ukrainian]. **15. Zahoruiko, V.** (Ed.). (1955). Skarbnytsia kultury [Treasury of Culture]. Odesa : ODNB im. M. Horkoho [in Ukrainian].

Щербина Н. Ф. Бібліотеки та їх діяльність у контексті історико-краєзнавчого розвитку в регіоні

У статті розкрита історико-краєзнавча діяльність бібліотек Одещини у другій половині 40-х – 80-х рр. XX ст. Аналіз цієї діяльності свідчить про те, що незважаючи на великі труднощі (залишковий принцип фінансування культури, і слабку матеріально-технічну базу бібліотек) вони стали справжніми центрами краєзнавчої роботи у регіоні. Бібліотеки нагромадили за цей період значну бібліографічну базу з питань краєзнавства, набули великого досвіду в роботі з історико-краєзнавчих досліджень. Практично у кожній бібліотеці було зібрано краєзнавчий фонд, створено каталоги й картотеки, що включали численні матеріали з різноманітною краєзнавчою тематикою. Втім, краєзнавча діяльність бібліотек області потребує подальшого поглибленого вивчення, адже на той час вони, виступаючи регіональними інформаційними центрами, займалися пошуком, збереженням і наданням у суспільне користування краєзнавчої літератури. На розвиток бібліотечного краєзнавства в регіоні негативно позначилися ті загальні тенденції суспільного життя, що впливали з самого характеру існуючого тоді тоталітарного режиму.

Ключові слова: історичне краєзнавство, бібліотека, культура, краєзнавча література, бібліографія.

Щербина Н. Ф. Библиотеки и их деятельность в контексте историко-краеведческого развития в регионе

В статье раскрыта историко-краеведческая деятельность библиотек Одесской области во второй половине 40-х – 80-х гг. XX в. Анализ этой деятельности свидетельствует о том, что несмотря на большие трудности (остаточный принцип финансирования культуры, и слабую материально-техническую базу библиотек) они стали настоящими центрами краеведческой работы в регионе. Библиотеки накопили за этот период значительную библиографическую базу по вопросам краеведения, приобрели большой опыт в работе с историко-краеведческими исследованиями. Практически в каждой библиотеке был собран краеведческий фонд, созданы каталоги и картотеки, включавшие многочисленные материалы по различной краеведческой тематике. Впрочем, краеведческая деятельность библиотек области требует дальнейшего углубленного изучения, ведь к тому времени они, выступая региональными информационными центрами, занимались поиском, хранением и предоставлением в общественное пользование краеведческой литературы. На развитие библиотечного краеведения в регионе негативно сказались тенденции общественной жизни, вытекающие из самого характера существующего тоталитарного режима.

Ключевые слова: историческое краеведение, библиотека, культура, краеведческая литература, библиография.

Shcherbyna N. F. Libraries and their activities in the context of historical and local history development in the region

The article reveals the historical and local history activities of the libraries of the Odessa region in the second half of the 40s – 80s XX century. The analysis of this activity indicates that despite the great difficulties (the residual principle of financing culture, and the weak material and technical base of libraries), they have become real centers of local history work in the region. During this period, libraries have accumulated a significant bibliographic base on local history issues, acquired extensive experience in working with local history research. In the development of library local lore, an important role was played by bibliographers of local lore of Odessa scientific libraries. Thanks to their activities, a local history fund was collected in almost every library, catalogs and card indexes were created, which included numerous materials on various local history topics. That is why libraries performed the social functions of education and culture units and became centers of local history. However, the regional studies of the regional libraries require further in-depth study, because by that time they, acting as regional information centers, were engaged in the search, storage and provision of local history literature for public use. The development of library local lore in the region was negatively affected by those general tendencies of social life arising from the very nature of the then totalitarian regime.

Keywords: historical local history, library, culture, local history literature, bibliography.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2021 р.

Прийнято до друку 31.05.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 4 (342) червень 2021

Відповідальні за випуск:

д. і. н. **О. В. Набока,**

к. і. н. **О. А. Забудкова**

Здано до склад. 08.06.2021 р. Підп. до друку 11.06.2021.

Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 21,85. Наклад 200 прим. Зам. № 249.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”

пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. т/ф: (06461) 2-16-02.

e-mail: luguniv.info.edu@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.